

Fra *biarghrúnar* til *Ave sanctissima Maria*

Studier i danske runeindskrifter fra middelalderen

Ph.d.-afhandling

Rikke Steenholt Olesen
2007

Ph.d.-afhandlingen blev forsvaret 22. februar 2008. Opponenten var Karin Fjellhammer Seim (NTNU i Trondheim), Thorgunn Snædal (Riksantikvarieämbetet i Stockholm) og Bent Jørgensen (Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet). Denne version er let revideret på baggrund af den fremførte kritik og på basis af de diskussioner, der fandt sted under forsvaret. Særligt er en række refererede publikationer, som manglede i den oprindelige version, tilføjet litteraturlisten.

Forord

Et flerårigt afhandlingsarbejde er ved at være slut, og det hører sig til med et forord og en tak til de mennesker, som har interesseret sig for og hjulpet mig med det arbejde og den proces, jeg har været igennem.

Bøger er læst, undersøgelser er gjort, og teksten er skrevet, men det er primært i samarbejdet med fhv. museumsinspektør og ansvarlig for Runologisk Laboratorium på Nationalmuseet Marie Stoklund, jeg har lært runologiens væsen at kende. Til hende skal der lyde en varm tak for at have orket rollen som skyggevejleder og for at have givet mig udbytterig faglig vejledning gennem hele forløbet. Mine officielle vejledere, Michael Lerche Nielsen og Britta Olrik Frederiksen, skal have stor tak for deres råd og vejledning og ikke mindst for at have stået til rådighed når som helst, jeg havde behov for det.

Jeg takker Nationalmuseets afdeling Danmarks Middelalder & Renæssance for at have taget godt imod mig og for at have hjulpet mig med at finde plads i en først meget fremmed, men nu knap så fremmed verden. Der skal ligeledes lyde en tak til alle øvrige museale institutioner, jeg har været i kontakt med rundt omkring i landet.

Det har været et stort privilegium at træffe udenlandske kollegaer inden for faget. Jeg er blevet mødt med åbenhed og imødekommenhed i forbindelse med studieture, møder, kongresser, seminarer o.a. i både Norge, Sverige og England. Det er jeg meget taknemmelig for.

En stor støtte i forløbet har været kontakten til andre stipendiater fra såvel Danmark som Norge og Sverige, som jeg har kunnet diskutere både faglige og eksistentielle problemer med. Min medstipendiat og kollega, min rejsekammerat og personlige ven, Lisbeth Imer, takker jeg særligt for et godt og givende samarbejde.

Til mine kollegaer på Afdeling for Navneforskning, som hver dag er med til at skabe en positiv stemning og et behageligt arbejdsmiljø, skal der lyde en stor og hjertelig tak. Hver og en har hjulpet mig på vejen med såvel faglig som personlig støtte.

Cand.arch. Stine Bonde Bendixen har bistået med flotte digitale tegninger af Østermarie-sølvamulet og Bornholmsamullet samt en kreativ forside. Til hende siger jeg hermed mange tak for tålmodigt at have fulgt mine instrukser.

Til slut vil jeg takke min mand, Espen, som gennem snart 10 år har troet på mig og fået mig overbevist om, at jeg kunne træde den tunge akademiske gang, når jeg selv var allermest i tvivl.

København 30. april 2007

Rikke Steenholt Olesen

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1. Indledning	4
Baggrund for valg af emne	5
Formål	6
Teori og metode	7
Metodisk tilgang i afhandlingen	10
Afgrænsninger og udvalgt materiale	11
Terminologi og notationsprincipper	11
Runologisk dateringsmetode	14
Periodeinddeling i DR og hos Moltke (1985)	16
Rune- og sprogtypologi i middelalderen	17
Middelalderens runerække	18
Stungne runer	18
Dobbeltsidige og ensidige runeformer	20
Runer dannet som ækvivalenter til latinske bogstaver	22
o-runen	23
Runen R (λ)	24
Skrivemåden ei	25
Nominativendelse -r	27
Overgangen <i>sp</i> > <i>st</i>	28
Verberne <i>rīsta</i> og <i>rista</i>	28
Ældre middeldansk	29
Kapitel 2. Middelalderens runeindskrifter	29
Genstandsmateriale	30
Indskrifttyper	32
Udvalgte indskrifter i denne afhandling	34
Magi	36
Runemagi	36
Runelatin	38
Kapitel 3. Støbte genstande	43
Bronzestøbning	43
Støbeteknikken à cire perdue	44
Røgelseskar	45
Jakob Røds røgelseskar	46
Præsentation af genstande og indskrifter	49
Bøstrup-røgelseskar	49
Fåborg-røgelseskar	50
Heden-røgelseskar	50
Hesselager-røgelseskar	51
Hundstrup-røgelseskar	51
Kullerup-røgelseskar	51
Lunde-røgelsekar	52
Ollerup-røgelseskar	52
Stenstrup-røgelseskar	52
Svindinge-røgelseskar	53
Tjøme-røgelseskar	53

Ulbølle-røgelseskar	53
Runetypologi.....	55
Mesterformlerne.....	57
Kristne formler og påkaldelser	62
Magiske runer?	64
Heden-karrets “Cras dabor toto die: sique ago cotidie”	65
Lunde-karrets “Toke købte mig”	66
Ulbølle-karrets indskrift.....	66
Ortografi og lydbetegnelse.....	68
Den lærde smed Jakob Rød	70
Datering og konklusion.....	71
Kapitel 4. Runeamuletter	72
Amuletten som genre	72
Definitionen af en runeamulet	74
Sprogligt indhold og intenderet virkning.....	75
Runeamuletternes status	75
Runeamuletter af metal	77
Metalamuletter med latinske bogstaver	79
Terminologien.....	79
Arkæologisk datering.....	80
Den personlige runeamulet	80
De levende eller de dødes runeamuletter?	81
Materialer og udformning.....	81
Bevaringstilstand	84
Læsning, sprog og runetypologi	85
Sprogligt meningsgivende runeamuletindskrifter.....	86
Østermarie-sølvamulet.....	86
Roskilde-bronzeamulet	94
Ribe-lægedomspind	98
Indskrifter på latin.....	126
Bornholmsamuletten	126
Lille Myregård-blyamulet.....	133
Ekskurs: Lund spillebrik	138
Spillebrikker i Norden	139
Spillebrikker med runer	140
Indskriften på det nye fund fra Lund	142
Kapitel 5. Konklusion	149
Typologi og kronologi	150
Sprogbestemmelse, proveniens og sproglig datering	151
Runelatin.....	152
Skriftkyndig og skriftbrug/skriftfunktion	152
Afsluttende bemærkninger.....	154
Resumé.....	154
Summary.....	155
Litteraturliste.....	157
Forkortelsesliste	171

Kapitel 1. Indledning

Runer og runeindskrifter har traditionelt været forbundet med jernalderens løsgenstande og vikingetidens runesten. Forskningen i ældre germansk og nordisk sprog, hvortil runeindskrifterne er eneste samtidige kilder, vejer tungt i litteraturen. Middelalderens runeindskrifter har, selvom disse i dag udgør langt størstedelen af det samlede antal runeindskrifter, været langt mindre i fokus. Det skyldes blandt andet, at der er overleveret andre og righoldigere skriftlige kilder, som på et bedre materialegrundlag kan belyse middelalderens skrift- og sprogkultur.

Indtil man for alvor fik begreb om udbredelsen af runeskrift som alment kommunikationsmiddel i urbane middelalderlige miljøer, særlig i kraft af de ca. 600 indskrifter fra Bryggen i Bergen som dukkede op i årene efter en omfattende brand i 1955, ansås runeindskrifterne fra middelalderen for hovedsagelig at være levninger fra en fordums skrifttradition. Det synspunkt præger korpusværket Danmarks Runeindskrifter (DR) og fremgår eksplicit af Erik Moltkes artikel fra 1950 om de danske runemønter og deres prægere. Moltke anså på daværende tidspunkt runemønterne som udtryk for “bevidst arkaisering” og “runeskriftens første renæssance”, ligesom også middelalderens brug af runeskrift i en kirkerelateret kontekst måtte være det (Moltke 1950, s. 3). Fundmaterialet omkring 1950 afspejlede ikke entydigt en kontinuitet i brugen af runeskriften fra runestensperiodens ophør i 1000-tallet til højmiddelalderens brug af runeskriften i kirkeligt regi. Groft sagt omfattede senvikingetiden og middelalderen kun to grupper af indskrifter fra perioden, nemlig runemønterne og de bornholmske runesten. Disse måtte (og må) af forskellige årsager betragtes som særegne grupper og er derfor ikke som sådan repræsentative for brug af runeskrift i middelalderens Danmark i det hele taget. Når Moltke senere, og helt modsat af ovenfor nævnte formuleringer, kaldte runeskriften i middelalderen for “folkets skrift” (1976, s. 321), skal det ses i lyset af de senere tilkomne fund fra Bergen og andre både norske og svenske middelalderbyer, der har vist, at runeskriftkulturen i høj grad var levende og i brug også uden for gejstlige miljøer i Norge og Sverige i middelalderen. Forskningen i norske og svenske middelalderindskrifter har bidraget med interessante resultater. Hvor man tidligere så runeskriftens rolle i middelalderen som en genintroduktion

af runerne inspireret af den latinske skrift, viste Bryggen-indskrifterne, at runeskriften gennem middelalderen må have udviklet sig langt mindre afhængigt af latinskriften (se fx Haugen 1976). Dette har ført til en generel omfortolkning af middelalderens runebrug, jf. Moltkes udtryk “folkets skrift”. Studier i middelalderliteracy, -diglossi og -digrafi har belyst, at forholdet mellem de to skriftkulturer har været mere nuanceret og bør betragtes som interaktionsbetinget kulturudveksling (Söderberg og Larsson 1993). Helmer Gustavson (1994b) har tilsvarende defineret forskellige former for interaktion og påpeget domænemæssige forskelle i brug af skrift i middelalderen.

Baggrund for valg af emne

Det danske fundmateriale fra middelalderen kunne hverken dengang eller i dag tilnærmelsesvis måle sig med de norske fund fra Bryggen og siden Trondheim, Tønsberg og Gamlebyen i Oslo eller de svenske fund fra fx Sigtuna og Gamla Lödöse. Fundene fra gammeldansk område, fortrinsvis middelalderbyerne Lund og Slesvig, har dog peget på en kontinuitet i brugen af runeskrift frem til omkring 1300. I Erik Moltkes monografi *Runerne i Danmark og deres oprindelse* (1976), som i 1985 udkom i en opdateret engelsk version *Runes and Their Origin. Denmark and Elsewhere*, præsenteres et stort antal middelalderindskrifter fundet i perioden efter publiceringen af DR. Bogen er en populærvidenskabelig fremstilling henvendt til den alment dannede læser. Indholdsmæssigt afspejler den Moltkes store overblik. Den er pædagogisk og formidler på et relativt højt videnskabeligt niveau, men bogen er også gennemsyret af Moltkes særlige personlige stil og afspejler nogle anskuelser, som i dag må anses for urimelige. Det gælder for eksempel forestillingen om den generelle mangel på skriftkompetence blandt håndværkere og de nu forældede teser om fremmed, dvs. svensk/norsk, indflydelse. Siden Moltkes død i 1984 har Marie Stoklund som museumsinspektør og ansvarlig for Nationalmuseets Runologiske Laboratorium på Nationalmuseet løbende publiceret nye danske fund i forskellige tidsskrifter, skriftserier, lokalhistoriske årbøger og andre publikationer. Korte præsentationer af nyfund har været leveret fast til det norske “meldingsblad” *Nytt om Runer* siden 1986, mens mere detaljerede behandlinger for en stor dels vedkommende er publiceret op gennem

1990'erne i Kulturarvsstyrelsens årlige udgivelse Arkæologiske udgravninger i Danmark (AUD), som desværre ikke længere udkommer.

En grundigere diskussion af middelalderens danske runeindskrifter med inddragelse af de seneste års nye runefund savnes dog, og det er grunden til, at jeg har valgt at tage emnet op. Brugen af runeskrift i middelalderens Danmark er utvivlsomt mere nuanceret, end man havde grund til at formode for 60 år siden, hvilket afspejles tydeligt hos Moltke (1985), mens tilvæksten af eksempelvis amuletter dengang endnu blot antydningvist havde tegnet sig.

Detaljerede diskussioner af specifik filologisk art savnes ofte i den eksisterende litteratur, der ikke sjældent henvender sig bredt og også til folk uden sproglig uddannelsesbaggrund. DR indeholder en alfabetisk ordnet liste over runeindskrifternes ord- og navneforråd (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 625–748) med angivelse af ordklasse, køn, tal og kasus etc. samt et formlæreafsnit, hvor substantiverne ydermere er opført efter stammetilhørsforhold og verber efter verbalklasser. I Moltke (1985) findes en del sporadiske kommentarer til det sproglige, men ingen systematiske redegørelser for tolkningsgrundlaget.

Formål

Ph.d.-afhandlingen har som overordnet formål at belyse middelalderens danske indskrifter ud fra et runologisk-filologisk synspunkt, som billedet tegner sig i dag efter årtier med stor fundtilvækst. Tilvæksten af nye rune bærende genstande fra middelalderen leverer løbende nyt materiale at forholde sig til, og formålet med afhandlingen er at præsentere udvalgte eksempler herpå. Såvel indskrifter, der er behandlet hos Moltke (1985), som fund fra de senere år inddrages og belyses i denne afhandling.

Afhandlingens formål er at redegøre for og diskutere det etablerede analysegrundlag for typologiseringen af middelalderens runeindskrifter, særligt kriterierne for rune- og sprogtypologi, sprogbestemmelse, proveniensbestemmelse og sproglige dateringskriterier. Der hersker et intimt samspil mellem genstandstype og indskrift, men jeg har ønsket at vægte den filologiske tilgang særligt. Det kræver både plads og tid at foretage filologiske analyser, ligesom arbejdet forudsætter et homogent sammenligningsgrundlag. Jeg har i forbindelse med dette arbejde måttet begrænse det dybdegående filologiske arbejde til nogle relativt få udvalgte

indskrifter. Der redegøres indledningsvist generelt for den etablerede typologi og de justeringer, materialetilvæksten har fordret siden DR, med det formål at klarlægge analysegrundlaget for behandlingen af runeindskrifter fra middelalderen generelt og i forhold til de konkrete analyser af udvalgte indskrifter.

Det er min hypotese, at ældre fund, som anses for for længst færdigbehandlede, med fordel kan tages op til genovervejelse. 12 røgelseskar fra Fyn har fået en særlig plads i afhandlingen, fordi gruppen er repræsentativ for de genstandstyper, som tidligere var dominerende i materialet. Indskrifterne giver anledning til at berøre forhold, som er typiske for middelalderindskrifterne, herunder runemagi, runelatin¹, skriftkyndighed og brug af runeskrift i middelaldersamfundet.

Jeg har endvidere valgt at lægge hovedfokus på runeamuletterne med det formål at undersøge udbredelse, genstandstypologiske og sprogtypologiske kendetegn. Eftersom gruppens tilvækst ikke er afgrænset til det gammeldanske område, mener jeg, at netop dette arbejde har relevans også ud over det rent danske perspektiv. Gruppen kan på nogle centrale punkter sammenholdes med røgelseskarrene, idet indskrifterne herpå også giver anledning til at diskutere runemagi, runelatin, skriftkyndighed og brug af runeskrift i middelaldersamfundet. Jeg har lagt fokus på såvel arbejde med amuletindskrifter, som har været kendt længe, som på helt nyt materiale.

Forholdet mellem folkesproget og latin i forhold til indskrifttyperne og deres datering aktualiseres i høj grad af amuletindskrifterne. Runelatinen har i en dansk kontekst spillet en sekundær rolle i forskningen, og derfor har jeg valgt også at diskutere dette emne. Målet er at tilvejebringe et nyt og mere nuanceret grundlag for diskussionen af sprog og runebrug i middelalderens Danmark.

Teori og metode

Den praktiske runologi, feltrunologien, anses blandt nogle feltrunologer for at være den eneste form for runologi, der med rette kan betegnes som runologi (se Barnes 1994, s. 27). Der er ikke tvivl om, at kendskabet til de praktiske læsningsvanskeligheder og de konsekvenser, en translittereret form har for opfattelsen af

¹ Betegnelsen sigter til runeindskrifter, som er formulerede på latin, se afsnittet Runelatin, s. 38.

indskrifterne, er uhyre vigtig. Allerede runolog og sprogforsker Ludvig F. A. Wimmer (1839–1920) talte for vigtigheden af “selvsyn”, både hvad angår enkeltheder og helhedsindtryk (DRM 1, s. CLXXXIV f.). Professor i engelsk ved Københavns Universitet, den runeinteresserede George Stephens (1813-1895), er mangen gang blevet citeret for udsagnet: “Jeg giver kun, hvad der står, ikke hvad der burde stå”, hvad der umiddelbart synes at være et indlysende metodisk krav til runologen. Senest har Karin Fjellhammer Seim (2003) taget emnet op og redegjort kort, men nuanceret for de (kognitive) processer, som læsning og tolkning indebærer, med basis i sine egne erfaringer som runolog. I praksis er en total adskillelse af læsning og tolkning, som Stephens indirekte plæderede for, naturligvis ikke mulig, da læsning, forstået som identifikationen af de enkelte skrifttegn, forudsætter at man i forvejen kender systemet og altså besidder et begrebssæt til at analysere og tolke det visuelle indtryk ud fra. Kendskabet til og erfaringen med det grafiske system kan være styrende for læsningen i kraft af den forventning, man som læser har til systemet. Hvor læsningen er styret af en forventning om, hvordan det grafiske system ser ud, er fastsættelsen af, hvilken lydværdi en rune betegner, baseret på et allerede erhvervet kendskab til sprogsystemet. På samme måde er den indholdsmæssige tolkning af en indskrift knyttet til viden om andre indskrifteres indhold, genstandstypens art, etc. Læsning og tolkning af runeindskrifter er således tæt og uvægerligt forbundet med erfaringsbaserede forventninger om, hvad en given indskrift rummer. Seim (2003) pointerer: “Faren er ikke å ha forventninger, faren er å lukke øynene for at de fins” (Seim 2003, s. 823), og det mener jeg, hun har særdeles ret i; den eneste måde at imødegå problematikken på er, at man er sig bevidst om den.

Forskning i runeindskrifter har ofte været kritiseret for en vis grad af uvidenskabelighed. Det skyldes blandt andet, at runologi som fag i praksis er en hybrid mellem forskellige fagområder, heriblandt epigrafi, palæografi, filologi og lingvistik, arkæologi, historie, stilhistorie og religionsvidenskab. Den enkelte forsker har af gode grunde sjældent ekspertise inden for ethvert felt, som måtte blive berørt. Terje Spurkland har engang skrevet en sætning, som passende kunne citeres i enhver diskussion af runologisk metode. “Det avgjørende er, hvilke mål man har med sin forskning, hvilke spørgsmål man vil ha svar på” (Spurkland 1987, s.

53). I praksis bygger mange studier, som inddrager runeindskrifter, ikke på primærundersøgelser, men tager udgangspunkt i feltrunologernes bidrag samt fotos og tegninger. Marie Stoklund har ved forskellige lejligheder forsvaret og forklaret runologiens præmisser og påpeget en, for mig at se, uhyre vigtig pointe; feltrunologerne har et stort ansvar for at problematisere og forklare det bearbejdede produkt, de leverer til den videre forskning (Stoklund 1998b, s. 57).

Det ligger let for at benytte sig af terminologier fra andre discipliner end ens eget fagfelt med risiko for uhensigtsmæssig brug af termer. En af de vanskelige manøvrer i den filologisk/lingvistiske tilgang til runeindskrifterne er at holde udsagn om skrift og lyd adskilt fra hinanden, som problematiseret af Barnes (1994, s. 18 f.).

Kurt Braunmüller (1998) har som lingvist plæderet for en mere konsekvent og moderne lingvistisk tilgang til runeindskrifterne. Men det er nu engang sådan, at der er væsensforskelle mellem lingvistikens primære forskningsobjekt, det talte sprog, og filologiens primære objekt, den skriftlige overlevering. Den runologisk-filologiske metode beskæftiger sig i særdeleshed med lydforhold, men ethvert udsagn om lydudviklinger er baseret på overleverede skriftformer og er dermed pr. definition hypotetisk. Det kan ikke være anderledes og må accepteres som et iboende metodisk problem. Den filologiske sprogforskning har resulteret i en generelt pålidelig og velunderbygget teori om ortografi og lydbetegnelse i runedansk (se fx Nielsen 1960), ligesom det gammeldanske sprogs ortografi og lydbetegnelse er beskrevet indgående med basis i de middelalderlige håndskriftkilder, men også under inddragelse af runeskrivne belæg (se Brøndum-Nielsen 1950–73, og Hansen 1962 og 1971).

Til runologiens største metodiske problemer hører endvidere, at materialet er yderst begrænset, og at sammenligningsgrundlaget derfor ofte alene baseres på, at indskrifterne er skrevet med runer. Runeindskrifterne bør i mange henseender behandles individuelt, hvad der er problematisk for den filologiske tilgang, idet den enkelte indskrift leverer et meget begrænset empirisk materiale at analysere på baggrund af i sammenligning med fx analysen af et længere lovhandskrift fra højmiddelalderen. Som mindstekrav bør man etablere en kronologisk ramme for et behandlet materiale.

Metodisk tilgang i afhandlingen

Jeg har gennem afhandlingsarbejdet tilegnet mig en praktisk erfaring gennem forskellige feltstudier. Uden praktisk erfaring kan det være vanskelig at forstå, i hvilken grad forskellige materials egenskaber kan have indvirkning på runeindskriftens fremtoning. Undersøgelser af Bergen-materialet, en spillebrik fra Lund og en lægedomspind fra Ribe har givet mig indsigt i særlige forhold vedrørende genstande af træ, mens studier af metalgenstande i København, Trondheim, Oslo og Odense har givet mig indsigt i, hvor vanskeligt det kan være at etablere en translitteration, når materialet er stærkt beskadiget af tidens tand. Ved feltstudier i marken i både Sverige, Norge og Danmark har jeg prøvet kræfter med indskrifter på sten og i kalkpuds. Jeg mener, at de forskellige feltstudier har givet mig den nødvendige forståelse for de metodiske problemer, som læsning og tolkning af runeindskrifter indebærer, og en god portion kritisk sans, hvormed jeg mener at kunne forsvare, at jeg ikke har set alle de indskrifter, som er berørt i afhandlingen.

Metodisk bevæger jeg mig inden for rammerne af en klassisk runologisk-filologisk tilgang til materialet, som også inkluderer forskellige ikke-sproglige ræsonnementer. Det er efter min mening hævet over enhver tvivl, at det skriftbærende medium, runegenstanden, influerer på indskriftens art og alle aspekter vedrørende læsningen af indskriften. Det er derfor en hovedpointe for mig at diskutere genstandstypologiske forhold, fx fremstillingen af støbte genstande og udformningen af forskellige amulettyper.

Den runologisk-filologiske del af analyserne består dels af analyser af runeformer, dels af en ordidentifikation og dels af analyser af de enkelte ords stavemåder med henblik på at indplacere dem i forhold til gammeldanske lydudviklinger, tid og proveniens. Indskrifter på runelatin har længe spillet en sekundær rolle, og er først for alvor blevet taget op i forskningen i løbet af de seneste årtier. Indskrifternes runetypologi og ortografiske principper spiller en ikke uvæsentlig rolle i forhold til den relative indplacering i tid. Teser omkring den samtidige udtale af latin, situationen omkring nedskrivningen (graden af mundtlighed), en særlig runelatin ortografi, skriftkyndighed og skriftfunktion spiller også en vigtig rolle i diskussionen af de runelatiniske indskrifter.

Afgrænsninger og udvalgt materiale

Afhandlingens undersøgelsesområde er afgrænset geografisk til det gammeldanske sprogområde, defineret som det nuværende danske rige med undtagelse af Grønland og Færøerne, samt Slesvig og Skåne. Emnet er afgrænset kronologisk i tid til middelalderen. I en dansk kontekst bruges begrebet middelalderen som regel om perioden fra ca. 1050 til reformationen i 1536. Historikere arbejder med en opdeling i tre hovedfaser indenfor dansk middelalder: tidlig middelalder (ca. 1050-1200), højmiddelalder (1200-1400) og senmiddelalder (1400-1536). Sproghistorisk skelnes som regel mellem et runedansk (olddansk) sprogtrin (ca. 800–1100 (1250)) og et gammeldansk sprogtrin fra perioden ca. 1100–1525. Gammeldansk underopdeles endvidere i ældre middeldansk (ca. 1100–1350) og yngre middeldansk (ca. 1350–1525) (GG I, § 4, s. 8 f.). Indskrifter fra 1000-tallet kan sjældent dateres arkæologisk eller historisk mere nøjagtigt end til 1000-tallet. Jeg har derfor valgt at medregne indskrifter på løsgenstande, som kan være fra perioden før 1050, men næppe er ældre end ca. år 1000, til gruppen af middelalderlige indskrifter. Den øvre afgrænsning har jeg sat i henhold til den sproghistoriske afgrænsning af ældre middeldansk, dvs. til ca. 1350, men i praksis kan nogle indskrifter være endnu yngre. Runeindskrifter fra andre perioder og områder inddrages i diskussionerne, hvor jeg mener, der er tale om relevant parallelmateriale.

En meget stor del af runeindskrifterne fra middelalderen giver ikke sproglig mening eller kan kun tolkes meget usikkert. Filologiske undersøgelser fordrer et ordstof at analysere, og derfor er der også afgrænset til sprogligt meningsgivende indskrifter.

Terminologi og notationsprincipper

I denne afhandling anvendes termer fra såvel runologien, arkæologien som filologien. De runologiske termer er de samme, som er anvendt i DR. Jeg har under tiden følt, at visse termer ikke rigtig stemmer overens med min egen sprogbrug, fx et begreb som “utydesformler” (*ephesion grammaton*), men har alligevel fundet det praktisk at forblive i den traditionelle diskurs, frem for at opfinde egne termer. Der er redegjort for terminologien i DR’s sagleksikon (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 767–1052). Jeg har desuden benyttet et begreb, som ikke er at finde i DR, men som optræder i den runologiske litteratur, nemlig termen “folkesprog” (der mod-

svarer den engelske og oprindelig kirkelatiniske term *vernacular*). Det er nemlig i en række tilfælde problematisk at omtale det ældre sprog som “dansk”. Sproget i perioden før den ældre middeldanske benævnes som regel “runedansk” eller “old-dansk”, men i praksis er det ofte vanskeligt at indplacere en indskrift, ligesom det er praktisk at kunne anvende termen i opposition til sproget latin. I diskussionen af runelatin har jeg ligeledes benyttet den terminologi, jeg har mødt i den runologiske litteratur. (Begrebet runelatin er defineret i afsnittet Runelatin, s. 38) .

De filologiske termer for gammeldansk er at finde både i DR og hos Brøndum-Nielsen (GG), men visse betegnelser, som ikke længere er gængse, er undgået, fx “bortfald af -r”, der i stedet benævnes som “umarkeret nominativ” “manglende nominativ-endelse” eller lignende, da fænomenet snarere er udtryk for analogi, end et egentligt lydligt bortfald. De arkæologiske termer, jeg bruger, er stort set plukket fra den litteratur, jeg har læst. Jeg har ingen uddannelsesbaggrund inden for faget, men har rådført mig med arkæologer, når jeg har været i tvivl om terminologien.

Notation

Runeindskrifter gengives overordnet med en translitteration til latinske bogstaver i **fed** skrift, selvom det betegner en abstraktion fra det reelle runiske visuelle udtryk, og selvom en ren translitteration altid vil indebære et fortolkende skridt væk fra selve indskriften. I nogle tilfælde har jeg anført en form i standardiserede runer, eller enkelte runer i en translitteration, og hvor læsningen spiller en særlig rolle, har jeg medtaget en illustration (jf. fx tegningen af Østermarie-amuletten, s. 87). Jeg har valgt at translitterere efter forskellige principper afhængig af translitterationen i de refererede publikationer. Det er en afvigelse fra det metodiske ideal, men jeg mener faktisk, at der kan være god grund til at translitterere under hensyntagen til den enkelte indskrifts interne tegninventar og under hensyntagen til traditionen. Når der er tvivl om eksempelvis *ara*-runens (†) lydbetegnelse, har jeg dog foretrukket en translitteration **a** frem for **æ**, jf. Roskilde-bronzeamuletten, s. 94. Af tekniske årsager har jeg generelt angivet usikre læsninger med parenteser frem for underprikning, og binderuner er markeret med = frem for buer. I egne translitterationer og dels i forbindelse med gengivelsen af andres translitterationer,

har jeg forklaret, hvordan translitterationsprincippet er. I indskrifter på latin kan det være relevant, at translitterationen afspejler distributionen af langstavet *s* overfor kortstavet *s*, fordi sidstnævnte ofte er brugt som modsvarighed til det latinske bogstav *c*, og derfor har jeg brugt *c* for kortstavet *s* i indskrifter på latin, men ikke i indskrifter på folkesproget.

Jeg har fravalgt at transskribere indskrifterne (se dog nedenfor), og i stedet valgt at arbejde med normaliseringer (anført i *kursiv*). Oprindeligt havde jeg tænkt mig at transskribere, men måtte som andre før mig erkende, at det er en særdeles vanskelig opgave, og selv normaliseringer udover opslagsformer, er vanskelige. I praksis har jeg stort set kun normaliseret det enkelte ord i behandlingen af indskrifter på folkesproget og normaliseret efter princippet i GG med følgende undtagelser begrundet i tekniske mangler i tekstbehandlingssystemet: længdestreger over bogstaver er erstattet med *akut accent* og svarabhaktivokal (støttevokal) *æ* er ikke underprikket. Personnavne er ikke normaliseret i henhold til GG, men følger opslagsformerne i Danmarks gamle Personnavne, hvorfor længde *ikke* anføres. Der normaliseres også i nogle tilfælde til vestnordisk (efter Heggstad *et al.* 1993) eller til gammelsvensk (Söderwall). I øvrigt har jeg oversat indskrifter og enkelte ord til moderne dansk, hvad der heller ikke altid er lige enkelt.

De latinske ord er normaliseret efter normerne for klassisk latin. Det er egentlig uhensigtsmæssigt, fordi den klassiske norm ikke afspejler gennemførte ortografiske normer i europæisk middelalderlatin, hvad der er relevant i diskussionen af udtalebestemte former. Der foreligger imidlertid ikke en standardnormalisering for middelalderlatin, hvorfor jeg har holdt fast i klassisk latin.

Som nævnt transskriberes indskrifterne ikke, men jeg har arbejdet på transskriptionsniveau, når det gælder lydbetegnelse. Terminologi og notation i relation til begreberne tegn/lyd, graf/grafem, fon/fonem etc. har spillet en væsentlig rolle i diskussionen af metode, men jeg har tilladt mig at arbejde på den gammeldags filologiske måde, hvor sproglyd er angivet ved *kursivering*. Jeg har valgt ikke at benytte særlige diakritiske tegn, som eksempelvis *γ* for spiranten /*ɣ*/, men har i stedet benyttet digrafen *gh*. Tilsvarende har jeg anvendt *th* for ustemt dental spirant, men *ð* for stemt dental spirant. Når jeg omtaler latinske bogstaver, sker

det uden særlig notation, mens eksempelvis bøjningsendelser efter sædvanlig praksis er tilføjet en bindestreg, fx -r.

I øvrigt betegnes betydning i enkelte anførselstegn, mens formler og andet, som har karakter af at være oversættelser, er anført i dobbelte anførselstegn.

Runologisk dateringsmetode

Spørgsmål vedrørende runeindskrifternes alder står centralt i den runologiske forskningstradition og er et vigtigt spørgsmål i alle discipliner, der inddrager runeindskrifternes vidnesbyrd. Jeg forholder mig i denne afhandling også til tidsperspektiver i forhold til sproglig datering af indskrifterne, og har derfor fundet det nødvendigt at redegøre for problemstillingerne i forhold til den runologiske dateringsmetode.

Den runologiske dateringsmetode, som ligger til grund for kronologien i DR, daterer genstande og indskrifter *typologisk* og placerer dem *relativt* i forhold til hinanden. Fikspunkter i tid fastsættes efter *absolut* daterede genstande/indskrifter eller *historisk* daterede runeindskrifter. Historiske indskrifter omtaler en historisk begivenhed eller en historisk person, og kan dermed indplaceres i en absolut kronologi. Wimmer etablerede en sådan typologisk dateringsmetode allerede med værket *De danske Runemindesmærker* udgivet i perioden 1893–1908 (DRM). Han lagde hovedvægten på runernes og sprogformernes typologi, men havde også øje for andre tidsbestemmende typologiske træk, fx indskriftordning, billedfremstillinger, mindesmærkernes “ydre skikkelse”, etc. (DRM 1, s. XII ff. og CI ff.). Wimmers kronologi byggede på hele 18 historiske runeindskrifter. De fleste af disse blev af Lis Jacobsen (1932) dels forkastet som historiske, dels flyttet i tid. Da korpusværket DR blev udfærdiget med Lis Jacobsen i spidsen, blev der taget kritisk stilling til de historiske indskrifternes validitet. Konsekvensen blev, at uhyre få indskrifter kunne indgå som basis for den typologiske analyse og den derpå hvilende kronologi. For vikingetid og middelalder kunne eksempelvis kun 7 indskrifter (undtaget Svend Estridsens runemønter fra perioden ca. 1065–1074/76 (Steen Jensen 2006)) indgå som fikspunkter. Blandt de middelalderlige historiske indskrifter figurerer Norra Åsum-stenens indskrift (DR 347), der omtaler biskop Absalon, og et relikviegemme, som kan knyttes til en bestemt biskop i Odense, biskop Gisike (DR 215). Den eneste absolut daterede indskrift er Lösen-

ligsten 3 (DR 366), som bærer en årstalsdatering i romertal (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 1013 f.).

I modsætning til Wimmer lagde folkene bag DR lige så stor vægt på de sprogtypologiske som på andre typologiske træk. Svaghedspunktet for såvel Wimmers som siden for DR's kronologi er, at enhver ny absolut datering eller historisk redatering potentielt kan fordre en justering af typologien. I dag er historiske dateringer ikke længere de eneste dateringer, der kan fungere som fikspunkter, idet arkæologiske dateringsmetoder bidrager med stadig præcisere dateringer af genstandsmaterialet.

Marie Stoklund har ved flere lejligheder forsvaret den runologiske metode til bestemmelse af runeindskrifteres alder. Stoklund mener, at kritik af kronologien dels bunder i, at brugerne af dateringerne ikke har sat sig ordentligt ind i præmisserne for metoden og fejlagtigt tolker de relative dateringer som absolutte (fx Stoklund 1998c, 2006a og 2006b). Stoklund har fremlagt den tese, at kronologien kan nyetableres på baggrund af det materiale, som i dag er dateret ad ikke-sproglig vej. "[...] the diagnostic features, runographically, linguistically etc. on which the DR-chronology was established, could in practice within wider frames be useful tools for a determination of the approximate age and context of the individual inscription" (Stoklund 2006b, s. 357). Går man de udvalgte ikke-sproglige dateringer "present datings" (Stoklund 2006b s. 366 f. og 371 f.) for sen vikingetid og middelalder efter i sømmene, vil man dog finde, at det er så som så med nøjagtigheden af disse dateringer i tiden fra ca. 950 og frem. En del dateringer er temmelig rummelige termini inter qvos, ante og post qvem-dateringer. Eksempelvis er Slesvig-knivskaftet dateret arkæologisk til 11. el. 12. årh., tømerrunerne fra Hvidding er ristet på tømmer fældet efter 1254/55, den store Jelling-sten må være rejst efter 958/9 osv. (I artiklen savnes henvisninger til kilderne til de anførte dateringer, men for Slesvigmaterialets vedkommende, som er relevant i denne sammenhæng, har Volker Vogel redegjort for dateringerne i Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel (2001, s. 201 ff.)). Problematisk er endvidere at indskrifterne, som de karakteristiske rune- og sprogtypologiske træk udledes af, i flere tilfælde er tvivlsomme som kildemateriale. Rent metodisk må sådanne indskrifter være sikkert læst, være af en vis længde, være meningsgivende og sikkert tolkede, som også

Stoklund (2006b, s. 378) er inde på. Jeg mener eksempelvis, at det medtagne fragment af en ravring fra Slesvig med runerne **-fgotar** på ingen måde bør indgå som fikspunkt i en kronologi og som basis for at udlede typologiske træk. Stoklund skriver godt nok: “Der kan under alle omstændigheder ikke være tvivl om, at her står et mandsnavn med bevaret nominativendelse -r” (Stoklund 2003a, s. 20). Det mener jeg bestemt, der kan være tvivl om. For det første er indskriften er fragmentarisk, og der kan faktisk have stået hvad som helst. For det andet er det umuligt sikkert at afgøre lydbetegnelsen og det særligt for runen $\dagger$. Fingerringe med indskrifter, som ikke har været synlige, når ringen blev båret, er endvidere i flere tilfælde trylleformler (jf. afsnittet Runeamulettens status, s. 75 ff.).

Disse metodiske problemer bør naturligvis ikke afholde forskere fra at opstille hypotetiske udviklingsforløb, blot må man understrege de begrænsninger og forbehold, der er forbundet med dem. Vigtigst af alt er at holde fast i en skelnen mellem absolut og relativ kronologi. Når jeg i afhandlingen daterer på rune- og sprogtypologisk grundlag, er der således tale om en relativ datering som udmærket kan være forskellig fra såvel en absolut datering som fra andre typer af historiske og relative dateringer.

Periodeinddeling i DR og hos Moltke (1985)

I DR arbejdedes med en periodeinddeling 1 (folkevandringstid), 2 (vikingetid), 3 (før-middelalder) og 4 (middelalder), som hver er knyttet til en række typologiske træk samt et årstalsinterval. Periode 3 dækker overgangsperioden mellem vikingetid og middelalder, som knyttes til tiden fra ca. 1050 til ca. 1150. Periode 4 knyttes til tiden ca. 1100 til ca. 1350. De anførte årstalsintervaller i afsnittet Tidsfæstelse og Typologi (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 1013 ff.) kan muligvis have medvirket til fejlagtig, absolut brug af de relative dateringer, selvom der gøres grundigt rede for præmisserne for dem og de typologiske træk, som indordner indskrifterne i perioder. Erkendelsen af at den egentlige runestensperiode sluttede omkring 1025, altså lidt før antaget i DR (jf. Stoklund 1991 med henvisning til Nielsen 1970, s. 297 f.; Stoklund 2006b, s. 371), fik Moltke (1976 og 1985) til at justere perioderne således, at periode 2s afslutning med en helgardering fastlagdes til ca. 1025/50, mens periode 3 og 4 blev slået sammen i én periode 3 fra ca. 1050 til ca. 1400 (Moltke 1985, s. 24). Men de signifikante typologiske forskelle, som

Moltke arbejdede med, forblev de samme, selvom rammerne i tid ekspanderedes, og i praksis arbejdede Moltke fortsat med 1000-tallets indskrifter som overgangsindskrifter, jf. kapitlet omhandlende Svend Estridsens runemønter, der bærer overskriften “Farewell to Period 2” (ibid., s. 391).

Rune- og sprogtypologi i middelalderen

Selvom arkæologiens forskningsresultater med hjælp fra naturvidenskabelige dateringsmetoder leverer flere og flere sikre dateringer af genstandsmaterialet, forholder det sig endnu sådan, at middelalderens indskrifter kun sjældent lader sig snævert datere ad arkæologisk vej. Runeamuletterne er eksempelvis hovedsagelig løsfund, dvs. fundet uden for arkæologisk daterbar kontekst, og derfor søges dateringen i runologiske analyser af rune- og sprogtypologiske træk. Der er stadig, efter min mening, god grund til at fastholde en typologisk opdeling med udgangspunkt i de typologiske træk, som allerede er defineret i DR – også selv om en efterhånden stor gruppe indskrifter ikke lader sig kategorisere entydigt, fordi forskellige typologiske træk peger i hver sin retning, hvad enten dette måtte skyldes kronologiske eller regionale faktorer. Gældende for periode 4 savner man i DR en eksplicit redegørelse for, hvilke rune- og sprogtypologiske kendetegn, som er væsentlige at observere i indskrifterne, og som fx kan pege på en enten tidlig eller sen datering, men nævnt er dog eksempelvis **e**-runer med tværstreg frem for punkt, og **f**-runer med lavtsiddende bistave som typologisk yngre former. Marie Stoklund inddrager eksempelvis ensidige runeformer med bistave, som når (næsten) ned til fodhøjde og **æ**-runer med korte tværstave som typologisk sene træk. Groft sagt peger disse træk på 1300-1400-tallet frem for 1100-1200-tallet, jf. Stoklunds behandling af Rutsker-blystykket (Stoklund 1997a, s. 277 ff.).

Runografisk henvises i DR til brugen af en futhark, der er tilpasset det latinske alfabet, og der henvises generelt til sproget i de ældste danske håndskrifter (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 1030). En nærmere beskrivelse af det grafiske system findes under opslaget alfabet, men det er på flere punkter forældet, jf. nedenfor, mens det old- og gammeldanske sprogs forskellige lydudviklinger er beskrevet under enkelte opslag, fx “Lydåbning” (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 845 f.), “Monoftongering” (ibid., sp. 852 f.) osv. Når der ikke foreligger mere eksplicite gennemgange af lydudviklingshistorien, hænger det sammen med, at

der på tidspunktet for udgivelsen endnu kun forelå to bind af Johannes Brøndum-Nielsens hovedværk *Gammeldansk Grammatik*.

Jeg har ikke foretaget detailanalyser med henblik på at opstille en revideret rune- og sprogtypologi, men mine analyser indebærer undersøgelser af begge dele, og jeg har fundet det nødvendigt at præsentere de analyseredskaber, som indgår i overvejelserne, og diskutere dem i relation til nyere forskning.

Middelalderens runerække

Udviklingen af vikingetidens 16-tegns-futhark til den middelalderlige udvidede runerække anses i dag for at være sket fortløbende, og ikke, som det beskrives i DR, som resultatet af en bevidst systematisk tilpasning til det latinske alfabets tegnsæt. En lang række indskrifter viser, at de forskellige udvidelser af tegnsættet ikke var obligatoriske. Den enkelte indskrift kan eksempelvis vise både stungne og ikke stungne udgaver af samme rune betegnende samme lydværdi. Runeortografiske principper kan være fastholdt i et traditionelt mønster, hvor eksempelvis dobbeltskrivning som hovedregel undgås, selvom indskriften er latinsksproget osv. Hvor man i dag må anse uregelmæssigheder som udtryk for, at middelalder-runerne ikke opstod som en normeret reform, men udvikledes gradvist og tillod valgfrihed, forklaredes afvigelser tidligere som sjuskeri/fejl, jf. følgende note af Moltke under opslaget Ortografi i DR's sagleksikon: "Når kirkeklokke- og røgelseskarindskrifterne viser eksempler på ustungne runer, hvor man efter deres øvrige ortografi måtte vente stungne, skyldes dette sikkert skødesløshed over for forlægget" (Jacobsen og Moltke 1942, anm. 4, sp. 899). Blandt vigtige pointer i diskussionen er, at futhark-indskrifter fra middelalderen i reglen ikke viser stungne runer, ikke indeholder runer betegnende de latinske bogstaver c, q, w, x, z, og at rækkefølgen af tegn ikke ændres, som ellers ofte antaget til abc (Seim 1999, s. 149 ff.). Futhark-indskrifterne viser med al tydelighed, at basis for middelalderens runeskrift fortsat var 16-tegns-futharken.

Stungne runer

De stungne runer figurerer som et relevant typologisk træk (og dermed daterende), når der i DR skelnes mellem to underperioder inden for periode 3: indskrifter med og indskrifter uden stungne runer. Man har i tidligere forskning refereret til mid-

delalderens runerække som det “helstungne” runealfabet (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 773). Et sådant system må dog anses for at være en teoretisk konstruktion “There was never at any time a *helstungent runealfabet* or “dotted futhark”, and it is misleading to speak of one as having come into being as the result of imitation of the Latin alphabet” (Haugen 1976, s. 90). Haugen anser udviklingen af de stungne runer som en form for diakritisk tegnsystem. Man udviklede altså et system, som gjorde det muligt eksplicit at markere forskellig lydkvalitet, fx at skelne mellem stemt og ustemt konsonant (*k* og *g*) og høj og halvhøj vokal (*i* og *e*). Materialet fra Danmark synes at vise en kronologisk bestemt udvikling, der påbegyndes allerede i slutningen af vikingetiden, hvor man på runesten finder de tidligste stungne runeformer **e** (†), **g** (ſ) og **y** (𐌺). Svend Estridsens mønter (ca. 1065– ca. 1074/76) viser eksempler på **p** (𐐃), dobbeltsidige **d**-former (𐐃, 𐐃) og på **ð** (𐐃). Selvom mønterne i kraft af møntmestrenes engelske herkomst (Lerche Nielsen 1997, s. 64 ff) har en særlig status, og de dobbeltsidige **d**-former ikke findes i nævneværdig grad andetsteds (dog enkelte eksempler på bornholmske runesten, samt et på et ribben fra 1100-tallets Starigrad/Oldeburg (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 261 ff.)), må man regne med, at **p**, **d** og **ð** hermed var introduceret.

Introduktionen af den ensidige **d**-rune synes at følges med den ensidige **t**-rune og være senere end ensidigt **a** og **n**, jf. nedenfor. En indskrift fra Slesvig viser dog muligvis et tidligt eksempel på brugen af ensidigt **d**, nemlig indskriften på Slesvig-knivskaftet (ibid., s. 229 f.), der ifølge den arkæologiske datering kan være fra 1000-tallet. Indskriften, som er delvist på runelatin, viser former, som normalt anses for sene, herunder den sjældne **p**-form **K**, som også optræder i en stungen form med punkter i rummene mellem hovedstav og bistave (Spurkland 1994, s. 275), og den ensidige **d**-form (𐐃). Dateringen kan dog også være 1100-tallet, hvad de runetypologiske og sprogtypologiske træk nok snarest understøtter. Der findes også eksempler på stungne runeformer uden paralleller, som, i hvert fald indtil eventuelle andre eksempler dukker op, må tilskrives den enkelte ristens påfund; en dobbeltstungen **e**-rune findes på et ribben fra 1000-tallets Slesvig med indskriften **bukaben** (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 224), mens en stungen **r**-rune optræder på et ben fra Lund (se afsnittet om **R**-runen, s. 24).

Svante Lagman (1990) har foretaget en omfattende analyse af stungne runer på svenske runesten. Samlet konkluderer Lagman, at man rigtig nok overordnet kan se en stigende frekvens i forekomsten af stungne runer fra begyndelsen af 1000-tallet til slutningen af 1000-tallet, men “För en närmare tidfästning lämpar sig de stungna runorna däremot inte” (Lagman 1990, s. 154).

Forekomsten af stungne runer spiller afgjort en rolle i perioden, men som typologisk træk kan tilstedeværelsen af stungne runer kun indgå sekundært i forhold til en relativ datering. Derfor mener jeg ikke, at man som det er gjort i DR, bør forsøge at underopdele de ældste middelalderindskrifter typologisk på baggrund af forekomsten af/fraværet af stungne runer.

Dobbeltsidige og ensidige runeformer

Brugen af enten dobbeltsidige (gennemstregede) eller ensidige runeformer er i DR isoleret som et vigtigt typologisk træk: “I modsætning til per[iode] 4-indskrifter har indskrifterne fra per[iode] 3 bevaret de gennemstregede runer” (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 1028). Brugen af dobbeltsidige og/eller ensidige runeformer er noget mere kompleks end som så. Vikingetidens runeindskrifter viser, at der i perioden eksisterede forskellige grafiske varianter af futhark-rækken. Der er defineret følgende (abstakte) standard-16-tegns-futharker:

Langkvistrunerne, $\mathfrak{F} \mathfrak{N} \mathfrak{D} \mathfrak{t} (\mathfrak{t}) \mathfrak{R} \mathfrak{Y} \mathfrak{*} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{h} \mathfrak{\uparrow} \mathfrak{B} \mathfrak{Y} \mathfrak{\uparrow} \mathfrak{A}$, som er altdominerende i det danske materiale og derfor tidligere blev omtalt som “danske runer”, kortkvistrunerne, $\mathfrak{F} \mathfrak{N} \mathfrak{D} \mathfrak{t} (\mathfrak{t}) \mathfrak{R} \mathfrak{Y} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t}$, som dominerer i det norske og svenske materiale fra 900-tallet og derfor har været benævnt “svensk-norske runer” samt en blandingsrække $\mathfrak{F} \mathfrak{N} \mathfrak{D} \mathfrak{t} \mathfrak{R} \mathfrak{Y} \mathfrak{*} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} \mathfrak{t} (\mathfrak{h}) \mathfrak{\uparrow} \mathfrak{B} \mathfrak{Y} \mathfrak{\uparrow} \mathfrak{A}$ som ses i det ældre norske materiale og derfor har været benævnt “de ældre norske runer”. Dertil kommer de stavløse runer, et afvigende grafisk system, der ikke findes i det danske materiel og som må anses for at have haft en begrænset udbredelse (jf. Seim 1999, s. 47). Opstillingen af sådanne standarder er i høj grad en konstruktion, for de overleverede indskrifter viser variationer og blandinger (Barnes 2006).

Middelalderrunerækken har som nævnt 16-tegnssystemet som basis, men som regel fremviser indskrifterne en blanding af runeformer fra de omtalte systemer – efterhånden i en fastlagt intern distribution: Ensidige former (kortkvistformer) af **a**, **n**, og **t** ($\mathfrak{t}$, $\mathfrak{t}$, $\mathfrak{t}$) bliver dominerende. Vekslede brug af dobbeltsidi-

ge/gennemstregede runeformer, særlig forekomsterne af dobbeltsidigt **t** sammen med ensidige former af **n** og **a**, ses jævnligt, jf. eksemplerne fremdraget i DR under opslaget runen **t** (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 975), og ikke mindst materialet fra Lund (jf. eksempler hos Moltke 1985, s. 438 f.). Det forhold kan muligvis understøtte, at brugen af ensidigt **t** er yngre end brugen af ensidige **a**- og **n**-former i middelalderens runerække.

Runeindskrifterne i middelalderen er også karakteristiske ved, at den gennemstregede **a**-rune **†** og den ensidige **a**-rune **‡** optræder i intern distribution med hver sin lydværdi. **†** betegner *æ*-lyd og translittereres derfor traditionelt *æ*, når indskriften anses for at være middelalderlig. Et andet vigtigt runetypologisk træk er brugen af runerækkens fjerde rune, *ansur*-runen, der oprindeligt betegnede *a*-lyde, for rundede vokaler (se mere herom i afsnittet **o**-runen, s. 23); Ensidige og dobbeltsidige varianter af denne rune indgår efterhånden også i intern distribution, hvor den ensidige form **‡** betegner lydværdien *o*, mens den gennemstregede variant **†** betegner lydværdien *ø*. Svarende til translitterationerne **a** og **æ** translittereres **o**-runen traditionelt henholdsvis **o** og **ø**, når der foreligger en skelnen, eller indskriften af andre grunde anses for middelalderlig.

Indskrifter fra gammeldansk område viser sjældent brug af kortstavet **s** (¹) uden for de runelatinske indskrifter, men formen forekommer dog i indskrifter på folkesproget (for *s* og *z*), jf. fx indskriften på Ribe-lægedomspinden² (s. 98 ff.), Lund-kam-indskriften (Stoklund 1998c, s. 7 f.), Slesvig-stokken (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 213 ff.), Bregninge-ligstenen (DR 184) samt i flere futhark-indskrifter fra Lund (Moltke 1985, s. 458). I runelatinske indskrifter findes kortstavet **s** hovedsagelig for bogstavet *c*, jf. fx indskrifterne på Glim- og Høje-Tåstrup-blyamuletterne (Stoklund 1993, s. 259 f., Stoklund 1994, s. 264 ff.) (se nedenfor om **c**-runer).

I mange tilfælde er indskrifterne for korte til, at man sikkert kan bestemme en fastlagt intern distribution, og det kan derfor være meget vanskeligt at bestemme indskrifterne som enten vikingetidige eller middelalderlige, ligesom det traditionelle translitterationsprincip (der bunder i en analyse af den aktuelle lydbe-

² Moltke betegnede genstanden som "Ribe-lyfstav", men jeg har valgt benævnelsen Ribe-lægedomspind, som efter min mening giver lidt bedre mening.

tegnelse) bliver problematisk. Men når interne distributioner foreligger, er det et sikkert typologiske træk, der indplacerer indskriften i middelalderen.

Runer dannet som ækvivalenter til latinske bogstaver

Middelalderindskrifterne viser brug og genbrug af et gammelkendt tegnsæt, men udvides under tiden også med tegn, som ikke forefindes i de ældre runerækker. Blandt nye anvendelser af allerede etablerede runeformer, er **c**-runen, der optræder i forskellige kortstavede former ¹, [⊥], [⋈], [⋈], men i en dansk kontekst hyppigt som en **c**-rune med krog [⋈] og fuld hovedstavshøjde (tegnet foreligger ikke i de skriftfonte, jeg har til rådighed). I DR antages det, at alle forekommende runeformer for bogstavet c er palæografisk udviklet af [⋈]. Det er naturligvis en mulig forklaring, måske særligt i forhold til varianten med krog, men der kan i mine øjne også være tale om valg af en kendt kortstavet form, der kunne stå i opposition til [⋈], men som også associerede en sibilant, og dermed kunne betegne den formodede sibilerede udtale af latinsk c i bestemte positioner (se mere herom i afsnittet Runelatin, s. 38). I indskriften på Børglum-søjlefod (DR 165) ses en tilsvarende distribution af to forskellige **s**-runeformer: [⋈] i **mester** og [⋈] for latinsk c i **fecit**. (En kortstavet variant i intern distrubition med [⋈] ses, som nævnt ovenfor, i enkelte middelalderindskrifter på folkesproget, fx på Bregninge-ligsten, hvor runen tilsyneladende er brugt for z i mandsnavnet glda. *Sazur* skrevet [⋈][⋈][⋈]⋈). De ovenfor nævnte blyamuletter fra henholdsvis Glim og Høje Tåstrup på Sjælland er blandt de senest tilkomne eksempler på brugen af den kortstavede **s**-form ¹ for latinsk c.

En særlig binderune **u**=**u** synes at være brugt et par gange som modsvarighed til bogstavet w (v+v) (jf. analysen af Ulbølle-karrets indskrift i afsnittet Jakob Røds røgelseskar, s. 46 ff.).

Blandt runeformer som ikke forelå i det ældre tegninventar, er et tegn for det latinske bogstav x. Odense-blyamulett (DR 204) har formen og var indtil undersøgelsen af den skånske Kävlinge-blyamulet i slutningen af 1998 det eneste eksempel på denne af udviklede form. Kävlinge-indskriftens to x-runer er dog ikke helt identiske med Odense-blypladens, idet kun den øverste del er gennemstreget (skråt) ligesom den ene s-form snarest har formen (se tegning i Gustav-

son 1999, s. 21). Indskriften på Kävlinge-amuletten viser i øvrigt også brug af langstavet **c**-rune med krog.

Bogstavet **x** betegnes i enkelte tilfælde i runeindskrifter med bogstavet **x** på nogle af runemønterne, som i øvrigt også viser runen **𐌵** for bogstavet **x** (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 980) og på Blæsingeblypladen (Stoklund 1987, s. 204 ff.). Samme Blæsinge-indskrift viser brug af en særlig **q**-rune, der mest af alt ligner en spejlvendt minuskel **q** (Stoklund 1987, s. 204 ff. Om runeformen se note 45).

Generelt må det siges, at de helt nyudviklede runetegn, som findes anvendt som ækvivalenter til latinske bogstaver, er ret sjældne. Den langstavede **c**-rune, er den eneste runeform som synes at have haft en vis udbredelse i Danmark. I det hele taget er der ikke meget, der tyder på, at man har følt behov for en egentlig reform af runerækken, selvom der skulle skrives på et fremmedsprog.

O-runen

Som nævnt spiller brugen af runerækkens fjerde rune, *ansur*-runen, en særlig rolle i typologien. I de ældste indskrifter betegner runen nasaleret *a*-lyd (translittereres traditionelt **ǰ**), men den anvendtes i vikingetiden både for nasaleret og ikke nasaleret *a*. I middelalderen bruges runen for rundet vokallyd, dvs. *o*, *ø* og senere *ø*.

I DR's typologi er indskrifter med denne rune, her kaldet her **o**-runen, når den betegner runde vokaler (*o*-lyde), pr. definition periode 3 (eller 4)-indskrifter og kan som eneste typologiske træk indgruppere en indskrift i middelalderperioden (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 1028). *Ansurr*-runen optræder i middelalderen i samme forskellige varianter som i vikingetiden (**𐌵**, **𐌶**, **𐌷**, **𐌸**, **𐌹**) og har samme plads i runerækken i futharkindskrifterne, hvorfor det må antages, at der er tale om samme rune. *Ansurr*-runen betegner lydværdien *ó* i indskriften på Galtelandstenen (N 184) fra Norge, hvor personnavnet vn. *Bjór* har formen **bior**. Stenen bærer kors og må derfor regnes for kristen, og i indskriften omtales, i hvert fald hvis man skal tro rekonstruktionen af indskriftens lakuner, Knud den Stores angreb på England omkring 1015 (Knirk 1998b, s. 404). Galteland-indskriftens **bior** kan således være det tidligste eksempel i Norden på brug af *ansur*-runen i den nye funktion. I DR regnes der med, at de bornholmske runesten og Svend Estridsens runemønter (1065–1074/76) fremviser de ældste danske eksempler på brugen af

ansuR-runen med ny lydværdi. Marie Stoklund har pointeret, at dateringen af de bornholmske sten kan være ældre end DR's anslåede nedre grænse til 1050 (Stoklund 2006b, s. 372). Andre eksempler på brug af runen for rundet vokal kunne ligeledes være tidligere. Slesvig-kævlen (arkæologisk dateret til 1000-tallet) bærer en indskrift med brug af runen i ordet **mo(g)R** (𐌚𐌰𐌱𐌰) tolket som substantivet vn. *mógr* (jf. Lerche-Nielsen, Stoklund og Düwel, s. 210 ff.).

Det har været forsøgt at udlede og opstille kronologiske udviklingsrækker af selve runeformerne på baggrund af de svenske runestensindskrifter, men ikke med overbevisende udfald; Elisabeth Svärdström kunne eksempelvis med udgangspunkt i runeindskrifterne fra Västergötland tilbagevise den udviklingsrække, som Otto von Friesen (1933) havde opstillet i *Nordisk Kultur* 4 (Jungner og Svärdström 1940–70).

I teorien kunne man forestille sig, at det er kronologisk betinget, hvilke lydrepræsentationer *ansuR*-runen har, jf. den formodede udvikling af runens navn til *óss* ($q > \varphi > ó$). Brugen af *ansuR*-runen for *u*-omlydt *a* (φ) kunne dermed hypotetisk regnes for ældre end brugen for *o*. Undersøgelser af *ansuR*-runens lydlige repræsentationer i svenske runeindskrifter har dog vist sig ikke at kunne danne basis for opstillingen af en fortløbende kronologisk udvikling (Williams 1990). Komplexiteten skyldes, at det kan være vanskeligt at afgøre, hvad der er regionalt og hvad der er kronologisk bestemt.

Særlig problematisk er det i Danmark, simpelthen fordi det danske materiale er for sparsomt, og mange af de forekomster af runen, man kunne tage udgangspunkt i, giver ikke mulighed for at bestemme lydværdien, jf. fx former af glða. *and* (f.) 'ånd' **ant/ont**. Som billedet tegner sig, kan man dog stadig med rimelighed antage, at **o**-runen i brug for anden lydværdi end *a* er et sikkert typologisk pejlemærke, der indplacerer indskriften i 1000-tallet eller senere.

Runen R (𐌱)

Den gamle yr-rune 𐌱, translittereret **R**, betegnede i de ældste tider palatalt *R*, mens reið-runen 𐌹, translittereret **r**, betegnede dentalt *r*. De to runer optræder i forskellig distribution over tid (Larsson 2002). Tidligt i vikingetiden sker en overgang $r > R$ efter tryksvagt *i* og *e*, hvilket resulterer i (uetymologiske) former i slægtskabsstammerne fx **fap̃iR**, **mop̃iR** og i præpositionen **aftiR** (Jacobsen og Moltke 1942,

sp. 968; GG II, § 279, s. 74 f.). I forbindelsen efter dental ses en modsatrettet lydudvikling $R > r$, som manifesteres i fx runeformen **raknhiltr** på Glavendrupstenen (DR 209), der ifølge den relative datering hører til i 900-tallet. Efterhånden ophører en skelnen mellem runerne **R** og **r**, hvad der må være betinget af et fuldstændigt sammenfald mellem de to oprindeligt forskellige sproglyd. Indskrifter på runesten fra Bornholm viser dels åbenbar usikkerhed i lydbetegnelsen, mens andre viser etymologisk korrekt skelnen mellem **R** og **r**. **R**-runen findes kun på to af Svend Estridsens runemønter (Stoklund 2006b, s. 373). Forekomsten af etymologisk korrekt brug af **R**-runen i middelalderen viser ifølge Patrik Larsson (2002, s. 186) et tydeligt regionalt mønster dækkende det sydøstlige nordiske område, særligt Gotland. Dette kan efter Larssons mening kun betyde, at det palatale R har holdt sig som en udtalevariant forskellig fra r i denne region. Den bevidste skelnen mellem de to r -lyde manifesteres i form af stungne **r**-runer på et af benene fra Lund (DR Tillæg 5 Lund-ben 4; Moltke 1985, s. 460).

Sammenfaldet sker tidligere i vestnordisk end i østnordisk, og **R**-runen får i vestnordisk ny funktion betegnende lydværdien y (Larsson 2002, s. 151 m. henvisninger). Denne brug af **R**-runen forekommer få gange i det danske materiale: **brRst** (Moltke 1960), **dRr** (DR 47), **frstæ** (DR 257), **kRyrþ** (DR 226), **þRriæ**, **þRni** (DR 111) og **Rvær** (DR 74). Gjesing-stenen (DR 111) er dateret til perioden ca. 1160–80 på baggrund af stenens majuskelformer (Carelli 2001, s. 324 med henvisning til Torben Hinrichsens epigrafiske dateringer af indskrifternes bogstaver). Teglstenen fra Søborg (DR 257) er dateret til slutningen af 12. årh. (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 310). Denne brug af **R** kan i danske indskrifter anses for at være et karakteristisk træk for indskrifter, der er yngre end ca. 1150.

Skrivemåden **ei**

Signifikant for typologien i DR er skrivemåden **ei** for ældre $æi$ -difftong. Denne skrivemåde sidestilles med forekomsten af **o**-runen, og indplacerer sikkert en indskrift i periode 3, dvs. i middelalderen frem for vikingetiden. I periode 2-indskrifter vil man nemlig finde **ai** for lydværdien $æi$ eller **e** eller **i** for den deraf udviklede monoftong $é$. Forekomsten af en digraf i periode 3 kræver en forklaring, eftersom man har antaget det som evident, at monoftongeringen for længst måtte være gennemført i 1000-tallet.

På tidspunktet for etableringen af DR's typologi kunne skrivemåden **ei** lokaliseres til Skåne, Blekinge og Bornholm. Skrivemåden forklares som rent grafisk betinget, og som udtryk for stærk tilknytning til runeskrifttraditionen eller lån fra svensk, hvor skrivemåden er almindelig (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 951; 810; 853). Flere fund som viser skrivemåden **ei** for ældre *æi*, er siden DR kommet for dagens lys. Fragmentet af en hornkam fra kvarteret Maria Minor i Lund (fra o. 1000) og Østermarie-sølvamulettet har formen **reist** af verbet glda. *rīsta* (Stoklund 1998c, s. 7 f., Stoklund 2003b, s. 863 ff.), det såkaldte tvindeben fra Lund (Lund-“tinbl:bein”) har formen **bein** af substantivet glda. *bén* (Moltke 1985, s. 471) og Østerlarsker-stenen 3 har formen **stein** af substantivet glda. *stén* (Moltke 1985, s. 343). En af runemønterne fra Lund som for nylig er fundet i Letland, har formen **alfkeiR** af mandsnavnet glda. *Al(f)ger* (Berga 2001, s. 8). De nævnte fund har bekræftet forekomsten i den østdanske region, men også to nogenlunde sikre eksempler er tilkommet fra Slesvig. De to fund er Slesvig-stokken, som har formen **suein** af mandsnavnet glda. *Swen* (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 213 ff.) og Slesvig-benstykket 1, som har formen **reib** formodentlig af glda. *rép* ‘reb’ (eventuelt et tilnavn glda. *Rep*) Sidstnævnte genstand er arkæologisk dateret til 1000-tallet (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 213; 218).

Lerche-Nielsen (2001) har problematiseret og nuanceret DR's opfattelse af en række typologiske træk som svenske, herunder også at man kategorisk vil afvise, at skrivemåden **ei** kan have lydlig baggrund. Eftersom det svenske materiale generelt er yngre end det danske, kan der være tale om kronologisk betingede forskelle, og det må for så vidt også gælde brugen af **ei**, selvom det ikke er muligt at afgøre på det stadig meget spinkle grundlag, der foreligger.

I Norge, hvor diftongen bevaredes, er formen **ræist** almindeligst i middelaldermaterialet. Netop denne form af verbet var i Danmark indtil for nylig kun belagt i kalkpudsindskriften i Tornby Kirke i Jylland (DR 169), men nu foreligger endnu et belæg på et nyfund fra Lund (se Lund-spillebrik, s. 138). Indskriften fra Tornby indeholder udover **ræist** også formen **þorstæin** af mandsnavnet glda. *Thorsten* (vn. *Þorsteinn*). Andre forhold i indskriften peger også mod Norge, fx formen **þessar** af pronominet glda. *thæssi* svarende til den almindelige vestnordiske form i akkusativ pluralis *þessar*. Desuden taler indskriftens distribution af

kortstavet **s** for *s* overfor langstavet **s** for *z* for, at risteren har været norsksproget.

Der findes yderligere få eksempler på skrivemåden **æi** for ældre *æi* i materiale fra det gammeldanske område. Mandsnavnet glða. *Enar* er skrevet **æinar** på den hallandske Getinge-sten 1 (DR 355), der også har formen **ræisa**. Den gotlandske døbefont fra Åker kirke viser flere eksempler (DR 373), men i kraft af den sikre proveniens, kan der ses bort fra denne indskrift. Et tvivlsomt eksempel er det formodede mandsnavn *Thorger* på den såkaldte “Absalons ring” (DR 416). Indskriften þǫrKǫr er i DR translittereret **þorKæir** ud fra den betragtning, at ringen var fra 1200-tallet, men indskriftens tegninventar giver ikke mulighed for at vurdere, om risteren anvendte et system, hvor der skelnedes mellem ensidigt og gennemstreget **a**, hvormed den aktuelle lydbetegnelse for **þ** er uklar. Stoklund (2003a) har i forbindelse med Fritze Lindahls formodning om, at ringen må være betydelig ældre end fra 1200-tallet som tidligere antaget, problematiseret translitterationen af den gennemstregede **a**-rune. Stoklund diskuterer også ringens mulige proveniens i relation til en tidlig datering, og nævner i den forbindelse Lund (Stoklund 2003a, s. 21). DR’s konstatering: “Indskriften må på grund af diftongen **æi** bestemmes som norsk eller svensk” (med henvisning til Getinge-stenen 1) er dermed draget i tvivl, og burde i øvrigt ikke figurere i Samnordisk Runtextdatabas, som det er tilfældet. Det nye fund fra Lund bidrager med endnu et belæg, der yderligere problematiserer den hidtige opfattelse af skrivemåderne **ei** og **æi** i en dansk middelalderkontekst.

Nominativendelse -r

I det fællesnordiske kasussystem markeredes substantivers nominativ singularis for de vokaliske stammer (*a*-, *i*- og *u*-stammer) med endelsen -r, som derfor kan skelnes fra den endelsesløse akkusativform. I løbet af 1000-tallet ser man en begyndende tendens til, at nominativ ikke længere markeres. Indskrifter på runesten har bevaret endelsen, mens håndskriftsproget stort set ikke viser nominativendelsen, dog findes der i skånsk relativt sene eksempler på fastholdelse af nominativmarkør fortrinsvis ved personbetegnelser (GG III, § 501, 1, s. 260).

Personnavnene på runemønterne fra Lund viser i en række tilfælde manglende nominativendelse. Dette blev i DR begrundet med møntmestrenes engelske herkomst (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 789, anm. 8 og sp. 806), men som Mi-

chael Lerche Nielsen har påpeget, er der snarest tale om, at mønterindskrifternes former afspejler den faktiske udvikling i bøjningssystemet (Lerche Nielsen 1997, s. 71 f.).

Fraværet af nominativendelse synes at kunne bruges som typologisk træk for middelalderindskrifter, men tilstedeværelsen af nominativmarkøren -r er ikke nødvendigvis et indicium for, at indskriften er fra perioden før eller omkring det tidspunkt, hvor runemønterne blev slået.

Overgangen *sp* > *st*

I løbet af 1000-tallet manifesteres imperfektumformer af verbet *résa* (**raisþi**, **raisþu**, **risþi**, **risþu**) i nye former, hvor **þ**-runen erstattes af **t**. Det afspejler en lydudvikling, hvor den oprindelig stemte spirant *ð* ændres ved lydlukning til stemt klusil *d* (GG II, § 297, 4, s.128 ff.). Former med **st** for ældre **sp** indplacerer ifølge DR's typologi en indskrift i periode 3 frem for 4. Rune Palm har argumenteret for, at distributionen **sp/st** snarere er regionalt betinget end kronologisk, i hvert fald i det centrale Sverige (Palm 1990, s. 92), men det sydiskandinaviske materiale er ikke undersøgt på samme måde. Eftersom der sker en lydhistorisk overgang *sp* > *st*, synes det rimeligt at betragte distributionen som kronologisk markør.

Præteritumformen **risti** (3. ps. sg.) falder i øvrigt sammen med præteritumformen af det svagt bøjede verbum gl. *rista*, som i løbet af 1000-tallet konkurrerer med det i ældre tid anvendte stærkt bøjede verbum *rísta*, jf. nedenfor.

Verberne *rísta* og *rista*

Det svagt bøjede verbum gl. *rista* 'ridse' anses for typologisk yngre end det betydningsmæssigt ækvivalerende stærkt bøjede verbum gl. *rísta* 'riste' (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 699). I vikingetidens runestenindskrifter optræder det stærkt bøjede verbum i præteritumformen (3. ps. sg.) **raist** og senere med markeret østnordisk monoftongering **rist**, men også nogle gange i formen **reist** som diskuteret i afsnittet om skrivemåden **ei** ovenfor. **risti** (præteritum 3. ps. sg.) findes efterhånden i adskillige indskrifter, som er arkæologisk daterede til 1000-tallet, fx Lund-ben 4 (DR Tillæg 5), Lund-nål 3 (Moltke 1985, s. 470), Roskilde-runepind med hulsten (Stoklund 1998a, s. 263 f.). Formen optræder også på Slesvig-kævlén (1. ps. sg.), jf. Lerche-Nielsen, Stoklund og Düwel, s. 210 ff.). Nyere fund bekræf-

ter den gamle tese, og det efter min mening rimeligt at regne med at indskrifter som viser svagt bøjede former, typologisk betragtet er middelalderlige.

Ældre middeldansk

Kendetegnende for periode 4 indskrifter i henhold til DR's typologi, er at skrift- og bøjningsformer i det væsentlige stemmer overens med sproget i de ældste danske håndskrifter (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 1030). Det gammeldanske sprog er beskrevet af Johannes Brøndum-Nielsen i ottebindsværket Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling. På tidspunktet for udgivelsen af DR var kun bind I og II udkommet, og bind I er siden udkommet i en revideret udgave (1950). Værket er baseret på et meget stort kildemateriale, som der er redegjort for i GG I, § 8–10. Brøndum-Nielsen inddrager også i vid udstrækning runeindskrifter, men bygger sine analyser på det daværende tilgængelige arbejde af Ludwig Wimmer.

Brøndum-Nielsen har opstillet en oversigt over de væsentligste udviklinger i ældre middeldansk GG I (§ 5. II., s. 11 ff.), hvoraf de fleste kun optræder sporadisk i tekster fra perioden, blandt andre svækkelsen af postvokalisk *p*, *t*, *k* (til *b*, *d*, *g*) og svækkelse af spirantisk *gh* til *w*, mens enkelte udviklinger i perioden er gennemført, herunder tab af *h* foran *l*, *k* og *r*, som indtræder allerede i vikingetiden. Indskrækningen af bøjningsformer, herunder nominativendelsen *-r*, er et væsentligt karakteristikon for periodens sprog, ligesom også dialektforskelligheder i øst- og vest-dansk er betonet. Ordforrådets optagelse af låneord er ligeledes en væsentlig faktor. Denne afhandlings filologiske arbejde er forankret i GG, men som analyserne vil vise, er der visse forhold i middelalderens runeindskrifter, som fordrer justeringer af sprogbeskrivelsen for den ældre middeldanske periode.

Kapitel 2. Middelalderens runeindskrifter

Runeindskrifter fra middelalderen udgør ca. halvdelen af det samlede antal registrerede runeindskrifter. Såvel genstandsmateriale som indskriftstyper viser større variation end materialet fra vikingetid, og gruppen er noget mindre homogen. I det følgende præsenteres de vigtigste genstands- og indskriftstyper.

Genstandsmateriale

Middelalderens godt 350 runeindskrifter fra gammelt dansk område befinder sig på mange forskellige genstandstyper. De overleverede indskrifter fra vikingetiden er i modsætning hertil stort set begrænset til runesten. Man har traditionelt skelnet mellem genstande, som kunne knyttes til kirken og genstande, som hørte til i den verdslige sfære, men det er i praksis vanskeligt at gruppere efter en sådan opdeling. Derfor vil jeg ikke forsøge at lave en snæver opdeling.

Genstande, som kan siges at være knyttede til kirken, tæller egentligt kirkeinventar, dvs. døbefonte, kirkeklokker, røgelseskar og et enkelt relikviagemme. Til genstande knyttede til kirken hører også de såkaldte ligsten, altså (liggende) romanske gravsten. Dateringer af disse genstandstyper bygger hovedsagelig på typologiske og stilhistoriske analyser. En bredt defineret gruppe vedrører forskellige af dele af kirkebygningerne, fx sokkelsten, kvadersten, overliggere, karmsten etc. Dateringen af disse beror på dateringen af kirkerne, der hovedsagelig dateres på grundlag af byggestilen. Periodeinddelingen er ikke absolut, men man arbejder i Danmark med følgende rammer for de enkelte stilarter: Romansk stil: ca. 1050-1275 (senromansk ca. 1200-75). Gotisk stil: ca. 1250-1550 (unggotisk ca. 1250-1300, højgotisk ca. 1300-1400, sengotisk ca. 1400-1550) (Johannsen og Johannsen 1990, s. 46).

Til kirkerummet hører også indskrifter i kalkpuds. Denne gruppe er i dag den næststørste efter runemønterne og tæller over 80 registrerede indskrifter. Til sammenligning kendte man på udgivelsestidspunktet for DR blot ca. 10 kalkpudsindskrifter (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 835). Kalkpudsindskrifter er ofte ristet i den våde kalkpuds, og derfor kan en datering af kirkens opførelse også datere kalkpudsindskrifterne.

I kirken findes også de såkaldte tømerruner, dvs. runer brugt til at nummerere spærene i tagkonstruktionen. Der er endnu blot registreret tømerruner i 6 kirker, men der er et vist fokus på tømerrunerne, fordi dendrokronologiske analyser kan datere tømmeret.

En gruppe af teglsten, som dels er fundet i kirker dels andre steder, blandt andet i tilknytning til klostre, hvor teglen produceredes, bærer også runeindskrif-

ter. Teglproduktionen begyndte i Danmark i anden halvdel af 1100-tallet (KLNK XVIII, sp. 149).

Til genstandsmaterialet hører en gruppe af rejste runesten, som hovedsagelig er koncentreret til Bornholm. Runestenene udgør en ret lille andel af det samlede materiale, men spiller i kraft af deres længere indskrifter på folkesproget en vigtig rolle for analysen af rune- og sprogtypologiske forhold i den første del af middelalderen.

Svend Estridsens runemønter, slået i Lund i perioden fra kongens regeringsperiodes begyndelse ca. 1065 til hans død ca. 1074/76, udgør den største gruppe af middelalderlige runeindskrifter, dvs. ca. en tredjedel af det samlede materiale. Møntindskrifterne leverer et begrænset sprogligt materiale i form af personnavne, hvoraf en del er engelske, men især specielle forhold vedrørende runetypologien spiller en rolle i forskningen (Moltke 1985, s. 391 ff.).

Tilvæksten siden DR omfatter først og fremmest løsgenstande fra bymiljøer, som tæller alskens brugsredskaber: knive, kamme, vævevægte, nåle, karbunde etc. Ribben med runer udgør også en stor del af materialet og har sandsynligvis langt overvejende blot haft funktion som underlag for skriveøvelser, og disse genstande kan sammenlignes med fund af træpinde i Bergen. Fund af træpinde med runer forekommer også fra det gammeldanske område, men er betydelig mindre frekvent i materialet. Et stort materiale fra Lund og Slesvig er behandlet hos Moltke 1985 (s. 456 ff.), og en del af materialet, først og fremmest det slesvigske (Volker Vogel i Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 201 ff.), er dateret arkæologisk-stratigrafisk.

Den sidste store gruppe af genstande udgøres af runeamuletter. Hvis man alene betragter den type runeamuletter, som har haft og stadig har stor tilvækst, nemlig amuletter af metalbliktypen, tæller gruppen 50 amuletter mod blot 3 på tidspunktet for udgivelsen af DR. Mere end halvdelen er fundet i perioden efter 1990. Runeamuletterne har utvivlsomt været anvendt af personer udenfor den gejstlige sfære, men indskrifterne må i en del tilfælde være tilvirket af latinkyndige, der har haft tilknytning til kirken. Fra Tyskland kendes en 1400-talsberetning om skrivning på bly i kirken under messen (Düwel 2001, s. 254). Runeamuletterne lader sig således dårligt opdele i en rent kirkelig eller rent verdslig genstands-

type. Runeamuletterne er, fordi de gennemgående er løsfund, sjældent dateret arkæologisk.

Genstandsmaterialet har således på nogle væsentlige punkter ændret frekvensmæssig sammensætning siden korpusværket udkom, og gældende for især runeamuletterne af metal, er det sket en betydelig ændring siden Moltke (1985). Det gælder generelt, at der er kommet mange nye middelalderlige runeindskrifter til, og antallet af lokaliteter med fund er ligeledes øget markant, således at udbredelseskortet ændrer sig hele tiden.

Indskrifttyper

Genstandsmaterialet viser stor typologisk spredning, og det gælder også indskrifterne. De mest frekvente typer er de traditionelle signaturer ("NN."), risterformler ("NN. ristede") og mesterformler ("NN. gjorde") sidstnævnte formuler optræder både med og uden objekt. Ord og sætninger fra det kristne, religiøse univers er særdeles hyppigt forekommende, og kendetegnende for den genre er, at indskrifterne forekommer på et meget bredt udsnit af genstandsmaterialet.

Genstande, som har karakter af at være monumentale, dvs. kirkeinventaret, ligstene og en del af bygningsstenene, bærer hyppigt mesterformler i nogle tilfælde kombineret med kristelige formuler, som Jakob Røds røgelseskar giver eksempler på (se afsnittet Jakob Røds røgelseskar, s. 46). Mesterformlerne optræder både på folkesproget og på latin. Ligsten bærer som regel mindeindskrifter af typen "Her hviler NN." og "Her(under) ligger NN." også i kombination med mesterformler og/eller kristelige formuler. Disse indskrifter er utvivlsomt kopieret efter den latinske tradition, og flere er formuleret på latin (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 843 ff.).

De bornholmske runesten synes i modsætning til ligsten at være en videreførelse af den gamle stenrejsertradition, idet indskrifterne typisk består af rejserformlen "NN. lod rejse". De bornholmske runesten har mange typologiske træk til fælles med svenske runesten, herunder kristne formuler, fx adskillige sjæleformler af typen "Gud hjælpe hans sjæl", der kendes fra det svenske materiale. Man har også af den grund anset de bornholmske sten for at være influeret af den svenske runestenstradition. Blandt de bornholmske sjæleformler findes dog også kristne formuler, som ikke findes i svenske indskrifter, og de mange ligheder kan betragtes

som udtryk for kronologisk samtidighed frem for egentlig påvirkning, som påpeget af Michael Lerche Nielsen (1993, s. 89). Runelatin forekommer ikke på de bornholmske runesten.

Blandt det ikke-monumentale genstandsmateriale, som alligevel i en forstand er knyttet til kirken, figurerer kalkpudsindskrifterne. Tilvæksten har ikke siden Wimmers tid ændret væsentlig på, hvad der er karakteristisk for indskrifter i denne genre. Wimmer ([Jacobsen] 1914, s. 46 f.) skriver om indskrifterne: “Her, på Kirkens Korvægge, har unge Klerke moret sig med at ridse Dyr og Træer, Kors, Cirkler, og ind i mellem dette alskens Indskrifter, snart med Runer, snart med latinske Bogstaver, undertiden en Blanding af begge slags Tegn”. Langt de fleste registrerede kalkpudsindskrifter var allerede kendt, da Moltkes rune­bog udkom 1985, og er publiceret samlet her (Moltke 1985, s. 426 ff.). En stor del af runeindskrifterne giver ikke sproglig mening. Overordnet giver indskrifterne indtryk af at være en form for middelalderlig graffiti. I Vester Tørslev kirke i Østjylland er eksempelvis afdækket et stort kalkmaleri af ærkeenglen Michael i rollen som dragedræber. I pudsen i billedets nederste hjørne findes runefølgen $\text{†} \text{h} \text{m} \text{h}$ **asu=us** ristet to gange³, der muligvis er et forsøg på at skrive Jesus. Når kalkpudsindskrifterne kan tolkes, er der ofte tale om personnavne, hvoraf nogle fremstår i latiniserede former. Der er eksempler på navne på bibelske personer og helgener, der er eksempler på enkeltstående latinske ord og på *Ave Maria*-formler. Der er også enkelte eksempler på lidt længere sammenhængende indskrifter, fx risterformler og et par eksempler på sjæleformlen “NN. bed for mig”; en i Tjæreby kirke på Sjælland, hvor præsten Thomas opfordres til at bede en bøn. (Indskriften omtalt og illustreret i Moltke *et al.* 1970, s. 1395) og en i Sankt Olufs kirke i Skåne, hvor indskriften er henvendt direkte til skytshelgenen Sankt Oluf (*ibid.*, s. 438). Enkelte indskrifter skiller sig ud fra det generelle billede. Det gælder fx en af indskrifterne fra Sønder Asmindrup kirke på Sjælland, der tilsyneladende med­deler, at “Toke lånte sølv af Ragnhild” (DR 241).

Runeamuletterne er også genstande af ikke-monumental karakter. I mod­­sætning til kalkpudsindskrifter er tilvæksten primært sket i perioden efter Moltkes

³ Indskrifterne er ikke publicerede. Jeg har ved selvsyn undersøgt indskrifterne i foråret 2004.

runebog, men nogle enkelte nye fund var kommet til, da Moltke udgav sin opdaterede version (se Moltke 1985, s. 487 f.). Med undtagelse af nogle få meningsgivende indskrifter på folkesproget består indskrifterne hovedsagelig af religiøse citater, velsignelser og bønner skrevet på latin. Personnavne indgår relativt sjældent. Indskrifter på sammenfoldede runeamuletter kan ikke have været ment for mennesker at læse.

Brugsgenstande bærer indskrifter i form af personnavne, ejerformler og ofte en betegnelse for genstanden selv, fx nålen fra Ålborg med indskriften **skef-nikr** (Moltke 1985, s. 470), og Københavns første runefund, en bennål med indskriften **spyta** (Stoklund 1996a, s. 280 ff.). På en karbund fra Lund er en ejerformel formuleret på latin "Olavus me possi[det]" (Moltke 1985, s. 534). Runelatin forefindes sjældent, men der er få eksempler på kristne formler, fx korstegsbønnen på latin på Ribe-bismerhåndtag (Moltke 1985, s. 474 f.), og måske er personnavnet *Maria* på en karbund fra Slesvig tænkt som et *Ave Maria* (Stoklund og Düwel 2001, s. 161).

På genstande med indskrifter der må betragtes som skriveøvelser, forefindes futharkrækker og mange ikke-meningsgivende indskrifter, som kan opfattes som leg eller tidsfordriv. Dette genstandsmateriale fremviser dog også meningsgivende indskrifter, som ligeledes har karakter af adspredelse, som fx indskriften **bin is þita bin is þt(a)** på Lund-ben 3 "Dette er et ben, dette er et ben" (Moltke 1985, s. 460) og adskillige obskøne indskrifter. Eksempelvis kan nævnes ordet **fuþtramR** på Lund-ben 24 (Moltke 1985, s. 464), der vist bedst kan oversættes til 'kussetrold'. Ribbenene viser ikke indskrifter på latin, dog måske med undtagelse af Lund-ben 14, der bærer runeindskriften **..ossa**, tolket som substantivet lat. *ossa* 'ben' (Moltke 1985, s. 460).

Udvalgte indskrifter i denne afhandling

Da afhandlingens omfang ikke tillader en gennemgang af samtlige middelalderindskrifter i detaljer, har jeg valgt at foretage en række enkeltstudier af indskrifter og grupper af indskrifter, jeg mener er repræsentative for periodens indskrifter, som materialet tegner sig i dag. De valgte indskrifter er udvalgt som eksempler på den sprogligt meningsgivende indskrift af en vis længde, således at det er muligt

at analysere dem filologisk. Jeg har dels udvalgt et materiale, som er kendt og behandlet grundigt af forskere før mig, og dels helt nye fund.

De 12 røgelseskar fra Fyn er udvalgt som repræsentative for en gruppe, som tidligere var dominerende i middelaldermaterialet, nemlig genstande knyttede til kirker. Vigtigt for den filologiske tilgang er et sprogligt materiale, der giver mulighed for en sammenlignende analyse, dvs. forholdsvis lange, meningsgivende indskrifter. Røgelseskarrenes indskrifter er objektivt betragtet ikke lange, men har sandsynligvis samme proveniens og alder, og jeg har vurderet, at de kan være ristet af samme person. Gruppen danner derfor et acceptabelt grundlag for intern sammenligning. Indskrifterne består dels af sekvenser på folkesproget dels af indskrifter på runelatin, og det giver mulighed for at undersøge interaktionen mellem sprogene og relatere brugen til det aktuelle domæne samt at overveje skriftens funktion i relation til det skriftbærende medium. Min antagelse er, at en fornyet behandling af røgelseskarrene i lyset af nyere forskning vil kunne bidrage med nyt til og be- eller afkræfte ældre forskningsresultater.

I dag er runeamuletterne dominerende i materialet, og langt de fleste er fundet inden for de seneste to-tre årtier. Indskrifterne bidrager ikke overordnet set med et stort analyserbart kildemateriale til gammeldansk dog med undtagelse af Ribe-lægedomspinden, som derfor er udvalgt til et særlig grundigt studium. Et nyere fund fra Bornholm, der tegner sig for den største tilvækst, Østermarie-sølvamulet, er udvalgt, fordi den bidrager med flere centrale typologiske træk, og fordi jeg mener, den bidrager med et spændende perspektiv for genren såvel genstandstypologisk som indholdsmæssigt. Roskilde-bronzeamuletten er udvalgt, fordi den ligeledes fremviser nogle typologiske træk, som er væsentlige for genren. De fleste amuletindskrifter er på runelatin, og gruppen af amuletter er dermed repræsentativ for netop den indskriftgenre, hvorfor jeg har vurderet, at amuletindskrifterne kan udgøre et brugbart analysegrundlag for de ovenfor nævnte teser om runelatin. Udvalgt er Bornholmsamuletten, der er repræsentativ for det materiale som har været kendt længe, og bærer en længere meningsgivende indskrift. Lille Myregård-blyamulet, som er et nyere fund fra 2003, hører til i den gruppe af amuletter, der findes flest af, men som sjældent bidrager med længere meningsgivende

indskrifter. Lille Myregård-amulettet er imidlertid en undtagelse, idet den bærer en fuldt ud meningsgivende indskrift, der giver basis for en analyse af runelatinen.

I 2004 dukkede et spændende runefund op i Lund. Der er tale om en brik af bøgetræ. Som repræsentativ for fund fra middelalderbyer, har jeg valgt at behandle Lund-brikken. Jeg mener, at den i henhold til en problematisk genstandstolkning og indskrifttolkning kan sammenholdes med amuletterne, og den er derfor behandlet i en ekskurs i kapitlet om runeamuletter.

Magi

Magi/Magisk tænkning defineres af RGA som en “anthrop[ologische] Grundkonstante”, der oprindeligt ikke var adskilt fra religiøs kultdyrkelse. Først med kristendommens indførelse blev magisk tænkning og magisk praksis negativt forbundet med hedenskab og overtro (RGA 19 s. 145–146). Magisk tænkning knyttes til begrebet folketro (overtro), der dækker over større befolkningsgruppers kollektive og komplekse forestillinger om overmenneskelige kræfter, det være sig guder, naturkræfter, skæbnen eller væsner i videste forstand og disses ageren i menneskenes verden på godt og ondt (Lund *et al.* 2003, 6, s. 508). Ifølge RGA kendetegnes magien særligt ved dens instrumentale karakter: “In erster Linie ist M. durch ihren instrumentalen Charakter bestimmt, die ‚Praxis‘ [...] (RGA 19, s. 145). Denne praksis er forbundet med brugen af tryllemidler i rituelle handlinger. Tryllemidler kan være konkrete objekter, fx amuletter, men også værnende udsagte eller nedskrevne værneformler. Magien indebærer altså en forestilling om, at man ved hjælp af tryllemidler kan påvirke overnaturlige kræfter på en for mennesket fordelagtig måde.

Runemagi

Anders Bæksted redegør i indledningen til sin afhandling Målruner og Trolldruner fra 1952 for en opfattelse af runeskriften, som blev kendetegnende for runologiske bidrag i 20'erne, 30'erne og 40'erne, nemlig den, at runeskriften “i første række har tjent magiske formål” (Bæksted 1952, s. 9). At runerne blev tolket som magiske tegn frem for skrifttegn, hænger sandsynligvis sammen med en generel kulturstrømning i tiden, hvor interessen for det okkulte var stærk. Anders Bæksteds kritik af runemagiske udlægninger førte til en noget mere afdæmpet vægtning af ma-

gien i tolkningen af runeindskrifter i årtierne efter afhandlingen. I dag synes der at være en stigende accept blandt forskere om brugen af runer i en magisk sammenhæng, fortrinsvis foranlediget af den voksende gruppe af middelalderlige amuletter med runeskrift (jf. McKinnel *et al.* 2004; MacLeod og Mees 2006).

Teserne om runemagi er mange og af ret forskellig art. Klaus Düwel har ved flere lejligheder taget emnet op (fx Düwel 1988; 1992; 1997). I artiklen *Magische Runenzeichen und magische Runeninschriften* (1997) gives en nyttig opsummering af forskellige teser om runemagi og runemagisk praksis. Det stod klart med Bæksted (1952), at mange runemagiske teser er særdeles spekulative. Specielt når det gælder de ældste indskrifter, som med hensyn til den sproglige tolkning ofte er noget dunkle, er udsagn om runernes magiske natur/betydning/funktion sjældent overbevisende. Vikingtidens runeindskrifter levner ikke mange indikationer for brug af runeskriften i magisk henseende – i hvert fald ikke på genstande, som ikke i sig selv konstituerer en magisk brug. Således kan brugen af futharken og *þistill-kistill-mistill*-formlen på runesten, fx på Gørlev-stenen (DR 239) lige så vel udtrykke intellektuelle præstationer, som de kan have magisk funktion. Værneformlerne kan ligeledes ses som praktiske mere end magiske foranstaltninger.

Runeamuletten fra Ribe, Ribe-hjerneskal (Stoklund 2003c, s. 554 f.), er et eksempel på en genstand fra tidlig vikingetid som både genstandstypologisk og med hensyn til det sproglige indhold bekræfter brugen af runer i en magisk sammenhæng, men hvorvidt “seines Runengebrauch” i sig selv understøtter tolkningen af genstanden som amulet, kan diskuteres, jf. kapitlet om runeamuletter. Brug af runeskrift i en magisk kontekst er utvetydig i en række middelalderlige runeindskrifter, ligesom også middelalderlige håndskrevne kilder, hvor runer omtales (særlig eddadigtet *Sigrdrífumál*), giver anledning til at tolke runerne ind i en magisk sammenhæng, men der kan næppe føres bevis for, at magien var knyttet til selve skrifttegnene, hvad der også var en af Bæksteds hovedpointer. Bæksted berører en tese, som senest er taget op af Marie Stoklund i forbindelse med hendes arbejde med de sene runeamuletter, nemlig at der i eftermiddelalderen, samtidig med udfasningen af runerne, opstår en mytedannelse omkring deres oprindelige magiske kraft og funktion (se Lund. *et al.* 2003, 16, s. 383).

Jeg er personligt tilhænger af at lade spørgsmålet om runemagi/ikke runemagi stå åbent, og forestiller mig, at forskningen ikke står over for et enten-eller-forhold, men et både-og-forhold. En gentagelse af runer kan udmærket være magisk i én sammenhæng, men tilfældig udfyldning i en anden. Eftersom emnet er vanskeligt at gå til på metodisk og empirisk forsvarligt grundlag, mener jeg, at det eneste rimelige udgangspunkt er at se bort fra enhver magisk tolkning af runer og runeindskrifter, der ikke som absolut minimum understøttes af genstandstolkningen og/eller selve indskriftens sproglige mening og/eller frekvente formeltyper eller symboler, som med sikkerhed optræder i en magisk kontekst, fx trylleformlen *agla gala laga* eller de specielle tegn, som jeg diskuterer i forbindelse med Roskilde-bronzeamulet (Roskilde-bronzeamulet, s. 94).

Religionshistorisk har man tidligere forsøgt at skille begreberne magi og religion, men det er i praksis vanskeligt. Jeg mener heller ikke, at der er grund til at tro, at middelaldermennesket skelnede mellem den ene og den anden form for magi, ligesom der ikke er grundlag for at skille begreberne magi og religion i forhold til middelalderens magiske runeamuletter. Jeg har derfor valgt at benytte hybridbegreber, som fx magisk-religiøse formler.

Runelatin

“Runelatin”, “latinske runeindskrifter”, “runsk latinitet” “runic inscriptions containing latin” er nogle af de termer, som er anvendt i forbindelse runeindskrifter på latin. Jeg har valgt at benytte betegnelsen “runelatin” om latinske ord skrevet med runer. Eksempler på blandinger af latinske bogstaver og runer er så sjældent forekommende, at der ikke er grund til at diskutere den form for blanding af skrifttegn særligt. (Se dog om særlige runer som modsvarigheder til latinske bogstaver i afsnittet Runer dannet som ækvivalenter til latinske bogstaver, s. 22). Den latin runeindskrifterne udtrykker, er hovedsagelig middelalderlig kirkelatin, dvs. citater fra messeliturgen, bønner, velsignelser osv. Disse indeholder ord med ikke-latinsk ophav, som her medregnes som latin. Således hører eksempelvis hebraiske og græske navne, fraser og trylleord, der indgår som faste elementer i de latinske setninger med til kategorien runelatin, fx *agla*, det græske *tetra grammaton* og *alfa et omega*, interjektionen *amen*, *abracadabra* osv.

Indskrifter på runelatin afspejler meget forskellige grader af latinkundskab; nogle indskrifter er meget forvanskede, hvad der oftest ses i kalkpudsindskrifter og amuletindskrifter, mens andre afslører, at skriveren må have været uddannet i latin og/eller have haft et (skriftligt) forlæg at gå ud fra. Nogle indskrifter overholder de runeortografiske principper fx ved ikke at have dobbeltskrivninger (men jf. nedenfor om dobbeltskrivninger), ved ikke at være ordopdelte og ved at gengive latinen ortofont i henhold til runerækkens muligheder (jf. Bornholmsamuletten). Andre indskrifter viser indslag af latinsk ortografi, som når der bruges dobbeltskrivninger og særlige runer som modsvarigheder til latinske bogstaver, ligesom (dog meget sjældne) skrivemåder som **th** for **þ** må anses som et direkte lån fra latinsk ortografi. Enkelte indskrifter fremstår som helt mekaniske transliterationer af et bogstavskrevet forlæg, som eksempelvis Blæsingeblypladen (Stoklund 1987, s. 205 ff.). De forskellige måder runelatinen fremstår på, kan skyldes en kronologisk udvikling, hvor indflydelse fra den latinske ortografi successivt øgedes – i hvert fald betragtes den udpræget ortofone runelatin som typologisk ældre end indskrifter, som i højere grad fremstår som bundet til latinens ortografiske principper. I praksis kan det dog være meget vanskeligt at placere indskrifterne i enten den ene eller den anden typologi, fordi de som regel indeholder elementer, der kan pege i begge retninger, og forholdet mellem eventuelle forlæg og runeindskrifterne er i det hele taget problemfyldt.

Ud fra den generelle tese at runeindskriften var mere ortofon, populært sagt orienteret efter øret, end den normerede latinske bogstavskrift, kan man argumentere for, at visse runiske stavemåder afspejler udtale af middelalderlatin, i nogle tilfælde endda regional skandinavisk udtale, som Anne Holtsmark (1936, s. 63 f.) påviste må være tilfældet, når runen **þ** gengiver latinsk **t** i final stilling efter vokal i tryksvag stavelse. Graden af mundtlighed, som afspejles i indskrifterne, spiller en særlig rolle i relation til runeamuletterne, fordi man forestiller sig, at nogle amuletindskrifter er blevet nedskrevet direkte på baggrund af en mundtlig realisation af formlerne (som en del af det magiske ritual), og at dette mundtlige forlæg ikke nødvendigvis har været forstået af den, som har skrevet runerne. I forbindelse med senere overleverede formler er det nemlig konkretiseret, at formelen skulle udsiges (Bang 1902, s. 507 ff.).

Forholdet mellem skrift og udtale i middelalderens Europa er et omdiskuteret emne. Forskeren Roger Wright har på baggrund af en undersøgelse af skriverstrategier og indlæringsteknikker argumenteret for, at indlæringen af den latinske skrift også havde en lydlig dimension, selvom man søgte at opretholde en ortografisk norm (Wright 2002, s. 310 ff.). En del af de overleverede runeindskrifter giver indtryk af at være egentlige skriveøvelser. Der findes en del eksempler på såkaldte syllabari (Seim 1994, 1998). Indlæringsteknikker i relation til runeskrift og latin er diskuteret af Knirk (1994). Et virkelig spændende nyere fund i den forbindelse er fundet af et runesyllabarium i Sigtuna af en type, som er kendt fra den antikke skoling i latinskrift. Dette er ikke mindst interessant, fordi genstanden er fundet i et kulturlag over et bygningsfundament fra ca. 1010 og under et andet bygningsfundament fra 1030. Dermed stammer genstanden sandsynligvis fra den mellemliggende periode (Gustavson 2006, s. 27 ff.). Den latinske skoletradition må tidligt have spredt sig til Norden.

I Norges innskrifter med de yngre Runer er der under gennemgangen af indskrifter på runelatin gjort en del ud af diskussionen af udtaleforhold, som afspejles konkret i de enkelte indskrifter (se NIyR I, s. 105 f. og især Liestøls behandling af de runelatiske indskrifter i Bryggenmaterialet, NIyR VI, s. 1–96 + Oversigt over fonologien i de runelatiske indskrifter, s. 279). Terje Spurkland (1991) har berørt emnet i sin afhandling om Bryggenmaterialet (s. 255 ff.), og James E. Knirk har i afsnittet “Areas of philological and linguistic interest” (1998a, s. 489 ff.) gennemgået en række skrivemåder, som synes at afspejle udtale af latin i middelalderens Norge, ligesom Helmer Gustavson ved adskillige lejligheder har diskuteret runelatiske indskrifter, herunder også udtaleforhold (fx 1984, 1994a, 1994b, 1995, 1999).

Det er vigtigt at understrege, at udtaleforhold som afspejles i de runelatiske indskrifter overordnet betragtet er samstemmende med, hvad man må forvente i en middelalderlatinsk kontekst⁴. Skrivemåden *e* for klassisk latinsk diftong *ae* er eksempelvis den forventelige, fordi diftongen var monoftongeret til langt *ē* i

⁴ Jeg kan generelt henvise til Veikko Väänänen (1963), Roger Wright (1982 og 2002). I forbindelse med konkrete spørgsmål har jeg fået hjælp af cand. mag. Sebastian Persson, som jeg hermed takker.

europæisk middelalder, og man derfor på et tidspunkt opgav at skelne mellem skrivemåderne *ae* og *e*. Den middelalderlige ortografiske norm bliver bogstavet *e*. Dermed er brugen af *e*-runen for klassisk latinsk *ae* nok udtalebestemt set i forhold til den store sammenhæng, men skrivemåden i en runeindskrift fra middelalderen er ikke i sig selv en indikator for eller imod et mundtligt eller skriftligt diktat, jf. formen **letentur** for *laetentur* på Kävlinge-blyamulet (Gustavson 1999, s. 20 ff.), og Lille Myregård-amulettens formodede form **[e]ternus** for *aeternus* (se side 133 ff.).

Runeskriftens ortofone princip tillader imidlertid, at udtalen i visse tilfælde kan komme til udtryk, hvor manuskripttraditionens faste normer (som den latinkyndige skandinaver må formodes at være blevet skolet i) ikke tillod udtalevariationer at komme til udtryk i latinskriften (jf. også Knirk 1998a, s. 490 f.): Udover den skandinaviske frikative udtale af latinsk *t* i final stilling efter vokal i tryksvag stavelse og nævnte **e** for klassisk latinsk *ae*, afspejler en række andre skrivemåder formentlig middelalderlig udtale af latin. Skrivemåden **æ** for latinsk *e* (kort *ĕ*) peger på en åben udtale svarende til brugen af bogstavet *æ* for kort åbent *æ* i gammeldanske håndskrifter (GG I, §54, s. 78), jf. fx skrivemåden **fabær** på Fåborg og Lunde-røgelseskar (s. 50 og s. 52). Skrivemåden **s/c** for latinsk *t* foran i (og *e*) + vokal, hvor *t* i udtalen har været sibileret, er også et eksempel på ortofon gengivelse, jf. fx **grasia** (**s** = *h*) for *gratia* på Ulbølle-karret (s. 53).

I nogle tilfælde mangler **h** i initial stilling. Usikkerhed omkring *h* afspejles i høj grad i håndskrifterne både ved manglede *h* og ved hyperkorrekte *h*'er, og den samme tendens ses i runeindskrifterne. Ligstenen fra Føvling (DR 25) har formen **ik** for *hic*, og indskriften på Kävlinge-blyamulet viser flere eksempler, blandt andre **oc** for *hoc*, **anc** for *hanc* og **abitantes** for *habitantes*. Et hyperkorrekt **h** ses af formen **hafe** for *ave* i indskriften på en dørring af jern fra Tønjum kirke i Norge (N 347). Nogle indskrifter viser tilsyneladende en udtalebestemt distribution af **c/s** og **k** efter den såkaldte palatalregel. Latinsk *c* udtaltes i middelalderen som en sibilant foran fortungevokaler, men havde *k*-udtale i andre positioner. Eksempler på skelnen mellem **c** og **k** ses hos Jakob Rød, der på Lunde-karret skriver **iakobus**, men **fecit**. Latinsk *x* skrives til tider **ks**, fx har Roskilde-blypind formen **kruks** for *crux* (Stoklund 2005b). Latinsk *v* skrives, i det omfang den latinske

ortografi skelner mellem u og v, næsten altid **u**, men i sjældne tilfælde **f**, hvilket kan afspejle uklarhed omkring bilabial/labiodental udtale eller være bestemt af den skrifttradition og ortografi, den skrivende var oplært i. **f**-runen for v er blevet knyttet til tysk ortografisk tradition, jf. Bornholmsamulettens (s. 126), men jeg mener ikke, man bør lægge for megen vægt på den tese, fordi frekvensen af eksempler på brug af **f** for v er meget lav. Det stemmer ikke helt overens med, at man må regne med, at en hel del latinkyndige fra 1200-tallet og frem var skolet i Tyskland (jf. afsnittet om Heden-karret, s. 65). **h**-runen er i nogle runeindskrifter anvendt for latinsk g. Der er flere eksempler på brug af **h** for bogstavet g i former af det latinske verbum *regnare*, fx formen **ræhnaþ** på Selsø-blystrimmelen (Stoklund 1996a, s. 284) og Østermarie-blyamulettens (Stoklund 2004, s. 4). Den svenske Boge-kobberamulet har formen **rihnaþ** (G 278). Runeortografisk betegner **h**-runen ofte spiranten *gh* i indskrifter på folkesproget, og det er sandsynligvis samme brug af runen, man ser i de nævnte former.

Forekomsten af dobbeltskrivninger fremhæves ofte som udtryk for påvirkning fra den latinske ortografi, fordi den traditionelle runeortografi ikke anvender fordobling af bogstaver. Det er et udmærket argument, men man må ikke glemme at middelalderlatinske håndskrifter fremviser ustabilitet i relation til dobbeltskrivning af bogstaver. Fraværet af dobbeltskrivninger i runelatin kan derfor ikke stå alene som argument for, at risteren af runeortografiske hensyn skriver en form med enkeltkonsonant, jf. eksempelvis **sanktisimæ** for klassisk latins *sanc-tissima* på Lille Myregård-blyamulet (s. 133 ff.).

Runelatinske indskrifter, der giver god sproglig mening, viser i nogle sjældne tilfælde uventede bøjningsformer, som tyder på en friere formulering, end formlerne normalt er udtryk for. Andre indskrifter indeholder forkortelser eller uopløste former, som må skyldes, at nasalstreger i et bogstavskrevet forlæg er overset eller med vilje ikke opløst. De nævnte forhold optræder i indskriften på blyamulettens fra Kävlinge, og blandingen af former, der dels tyder på et mundtligt forlæg og dels synes direkte foranlediget af et skriftligt forlæg, er et godt eksempel på, hvor vanskeligt det kan være at beskrive en indskrift på runelatin (jf. Gustavson 1999, s. 20 ff.).

Kapitel 3. Støbte genstande

Runeindskrifter optræder i en række tilfælde på støbte genstande. Fra Danmark kendes de 12 røgelseskar, som behandles i dette kapitel, samt nogle kirkeklokker, hvoraf kun en, Hæstrup-klokken (DR 166), er bevaret. Betydeligt flere klokker er bevaret i Sverige og Norge, og en del bærer både runeindskrifter og bogstavskrevne indskrifter. Indskriften på klokken fra Burseryds kirke i Småland (Sm 49), klokken fra Hössna kirke i Västergötland (Vg 247) og klokken fra Sanda kirke på Gotland (G 184) er særlig bemærkelsesværdige, fordi indskrifterne daterer sig selv (henholdsvis 1228, 16/ 7 1345 og 1493). Indskrifterne indeholder i en del tilfælde kristelige formler, som regel *Ave Maria*, som på Hæstrup-klokken. I nogle tilfælde, fremgår det, hvem klokken var lavet på bestilling af (fx N 92, N 126), hvem der “gjorde” eller “støbte” (fx G 172, N 126, DR 234) og enkelte gange hvem der “skrev” (Sm 49, DR 234 †, Vg 219). Indskrifter på støbte genstande er knyttet til gejstlige miljøer, hvad der også fremgår af titlerne på nogle af de i indskrifterne nævnte personer. Støbning i den størrelsesorden som kirkeklokkerne repræsenterer, var et eksklusivt og kostbart håndværk.

Bronzestøbning

Bronzelegeringen (kobber og tin) og støbeteknikker udvikledes tidligt i Sydeuropæisk bronzealder, og i tiden efter ca. 1700 f. Kr. udvikledes bronzehåndværk af enestående kvalitet i Sydsandinavien (Jensen 2002, s. 69). I vikingetid og middelalder var bronzestøbekunsten altså et gammelkendt håndværk. Men hvor vikingetidens bronzefund hovedsagelig består af våbendele og smykker, udvikledes støbeteknikkerne i middelalderen, så det blev muligt at udvide produktionen med større brugsgenstande. Arkæologiske udgravninger af danske middelalderbyer har påvist støberivirksomhed for eksempel i Odense (Velle 1988), i Viborg (Krongaard Kristensen 1987, s. 98 f) og i Svendborg (Reinholdt 1992, s. 92). Man formoder, at støberierne udover de kendte genstandstyper som kirkeklokker, røgelseskar og de for 1200-tallet og senere karakteristiske trebenede gryder, tillige producerede en række brugsgenstande, fx kander og lysestager. Jens Velle skriver: “Vi må i det hele taget regne med, at støberiet har været leveringsdygtigt i, hvad kirke og (kloster-)bolig i samtiden har fordret (Velle 1988, s. 23).

Støbeteknikken à cire perdue

Man har gennem tiden benyttet sig af forskellige støbemetoder med såkaldt ægte forme af for eksempel fedtsten, der kunne skilles ad og genbruges (Jensen 2002 s. 129). Til støbning af de store kirkeklokker og andre større brugsgenstande anvendte man en raffineret støbeteknik på fransk kaldet *à cire perdue* altså “tabt voks”-teknikken. Teknikken *à cire perdue* anvendtes sådan set allerede i bronzealderen, for eksempel er solvognen fra Trundholm mose støbt ved hjælp af denne teknik (Jensen 2002, s. 131), men de støbte emner fra middelalderen er til forskel fra tidligere både større og hule. En beskrivelse på latin af blandt andet bronzestøbeteknikker er overleveret i munken Theophilus’ værk *De Diversis Artibus*. Man ved ikke helt, hvornår dette værk er blevet til, men sandsynligvis en gang i første halvdel af 1100-tallet (jf. Vellev 1988, s. 19). Kort beskrevet går teknikken ud på, at man opbygger en model i et voksmateriale, så denne er nøjagtig, som man ønsker, det færdigstøbte emne skal se ud. Hvis emnet skal være hult, bygges voksmodellen ud over en kerne af ler. Når voksmodellen er færdig, dækkes den med ler, indtil en passende tyk lerkappe er opnået. Herefter brændes leret, og voksen flyder ud gennem nogle dertil indrettede afløbskanaler. Dermed har man fremstillet en uægte lerform (dvs. en engangsform), som indeni har det nøjagtige negativaftryk af voksmodellen. Derefter er formen klar til, at flydende metal kan hældes i. Lerforme kan ikke i fri luft holde til trykket fra det varme metal, så formen skal, inden metallet hældes i, nedgraves. Når metallet er hærdet, befinder der sig i lerformen, hvis processen er forløbet planmæssigt, en bronzegenstand mægtig til den nu tabte voksmodel. Lerformen må knuses for at emnet kan udtages, og det er blandt andet knuste lerkapper, arkæologerne finder i moderne tid.

De støbte genstande fra middelalderen bærer til tider indskrifter, signaturer eller andre mærkninger. Indskrifterne kan være tilvirket på forskellig måde. De indskrifter, som fremstår fordybede i genstanden, er blevet indridset i selve voksmodellen. Denne metode har været anvendt ved fremstillingen af for eksempel røgelseskar (jf. Oldeberg 1966, s. 113). Den finere ornamentik blev udfyldt med en masse af opløst ler, lerslemme. Da det støbte emne ved denne teknik bliver identisk med voksmodellen, er der ikke en særlig risiko for spejlvendingsfejl. (Spejlvending kan naturligvis ske, hvis risteren laver en fejl i voksemnet).

Indskrifter eller støbemærker fremstår andre gange i relief. Efterhånden udvikledes nemlig en særlig sofistikeret teknik til udarbejdning af reliefindskrifter og ornamenter i kirkeklokker. Man fandt ud af at fjerne den tørrede lerkappe fra kernen inden brændingen, hvilket gjorde det muligt at udbedre ujævnheder i støbefladen og at skrive en tekst direkte ind i lerkappens inderside. Når støbefladen var tilfredsstillende, kunne kappen igen monteres over voksmodellen, og indgravningen kom til at fremstå i relief i det færdige emne. Denne teknik, og de forskellige måder at lave mærkninger på, er beskrevet i detaljer af F. Uldall (1906, s. VII, se også Vellev 1988, s. 25). Til forskel fra dekorationer og skrifttegn lavet i selve voksemnet, skal sådanne indridset i lerkappens inderside laves spejlvendt for at få et retvendt færdigt resultat. Hæstrup-klokkens indskrift (DR 166) er et eksempel på en reliefindskrift, som i sin helhed fremstår spejlvendt.

Røgelseskar

Blandt liturgiske kar knyttet til den katolske kirke findes røgelseskarret (latin: *thuribulum*). Røgelseskarret består fysisk af en overdel, låget, og en underdel, skålen. Låget har huller, som røgen kan trænge ud gennem, og til karret hører en ophængningsmekanisme bestående af metalstænger, som samles foroven i en ring. Dermed kan karret svinges og røgen fordeles. Stængerne, som holder låg og skål sammen, er fæstnet til karrets rande ved hjælp af tre (eller flere) sæt øskener, og disses placering kan have en betydning for disponeringen af ornamentik og indskrifter. Som regel har lågets top også en øske, som er fæstnet til ringen. De fleste kar har desuden en fod, så de kan stå. Røgelseskar blev i middelalderen fremstillet af forskellige metaller, også ædelmetaller, men alle de bevarede røgelseskar i Skandinavien, på nær et enkelt af sølv fra Strängnäs Domkirke (Södermanland, Sverige), er fremstillet i bronze, kobber eller messinglegering (jf. KLN M X, sp. 624). Grunden hertil synes indlysende, idet det har været attraktivt at omsmelte ædelmetaller. Mindre indlysende er det faktum, at røgelseskar overhovedet er bevaret, men det skyldes, at karrene efter reformationen fik en ren praktisk anvendelse, idet man opbevarede og transporterede gløder til tænding af alterlys i dem (Grinder-Hansen 2002, s. 34 ff.). Det vides ikke hvor mange røgelseskar, der er bevaret i Danmark (Christiansen 1970, s. 14). En del kar befinder sig endnu i kirker rundt omkring, i private samlinger og på lokalmuseer. På Nationalmuseet be-

finder den største eksisterende samling sig, og i museets genstandsdatabase er der registreret 180 røgelseskar.

Blandt de relativt mange liturgiske kar fra Skandinavien bærer nogle religiøse indskrifter på latin med latinske bogstaver. Ifølge Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder var englehilsenen *Ave Maria*, den mest almindelige, men også bibelcitater og mere almindelige bønner prydede karrene (KLMN X, sp. 620). Af danske røgelseskar med indskrifter i latinske bogstaver kan nævnes to kar fra Fakse herred på Sjælland. Det ene kar er fra Karise Kirke og bærer en minuskelindskrift (i relief), som lyder: **ihesus maria kateri**⁵ (Jensen og Hermansen 1933-35, s. 481). Det andet kar er fra Fakse Kirke og er udsmykket med følgende majuskelindskrift, der er et citat fra biblen (Åbenbaringen 8, 4): **ASCENDIT FVMOS AROMATVM IN CONSPECTV D[OMI]NI DE MANV ANGELI** (ibid., s. 522). Røgelseskar med runeindskrifter er kun kendt fra Danmark, og disse behandles i det følgende.

Jakob Røds røgelseskar

Man kender til i alt tolv røgelseskar med runer, og de elleve bevarede er, både hvad angår udformning, runeformer og indskrifter, hinanden så lig, at det kan anses for sikkert, at de er fremstillet i samme værksted. Dette understøttes endvidere af, at ti kar vides at stamme fra kirker på Langeland, Syd- og Østfyn: Bøstrup Kirke (på øen Langeland), Fåborg Kirke, Heden, Hesselager, Hundstrup, Kullerup og Lunde Kirker, Stenstrup Kirke, Ulbølle Kirke og Svindinge Kirke. Ollerup Kirke menes at have været i besiddelse af det elvte kar (om fundomstændighederne se DRM 4,1, s. 125). Et enkelt kar fra Svindinge Kirke i Gudme herred er tabt, men indskriften er bevaret i to næsten samstemmende afskrifter (Jacobsen og Moltke 1942, s. 214). Det eneste kar som ikke kan knyttes til en fynsk kirke, men som utvivlsomt hører til gruppen, er fundet i Tjøme⁶ Kirke i Vestfold, Norge, og befinder sig i samlingen på Kulturhistorisk Museum i Oslo. De øvrige kar befinder sig i dag på Nationalmuseet, heraf de fleste i den permanente udstilling. På samme vis formoder man, at en række andre røgelseskar med ensartede stilistiske

⁵ Karret er registreret i Nationalmuseets fotoregistrant med inventarnummer D10485.

⁶ James E. Knirk, Runearkivet i Oslo, har gjort mig opmærksom på, at stednavnet er Tjøme (ikke Tjømø som anvendt i DR).

træk, hvoraf nogle stammer fra Viborg-egnens kirker, er produceret i samme støberi i Viborg (Christiansen 1970).

Karrenes ornamentik består overvejende af stregmønstre, i reglen zigzagformede eller plantelignende mønstre. Lågene har rundbuede, ovale, runde, trekantede og pæreformede røghuller, nogle i rosetter, og mønstrene er i de fleste tilfælde fordelt over tre af streger indrammede felter. Lågene er af en ældre romansk type, dvs. hvælvede og kuppelformede, på nær låget på Bøstruprøgelseskar, der adskiller sig ved at have form som en miniaturebygning, der muligvis skal opfattes som symboliserende det himmelske Jerusalem (jf. KLN M X, sp. 624 f.). I indskrifterne nævnes mesterens navn undtaget Kullerup-karret. På karret fra Hesselager kalder mesteren sig mester Jakob Rød af **sinnæbu=uhr**, og formen er tolket som stednavnet Svendborg. Svendborg er som nævnt en af de danske middelalderbyer, som i de senere år har været undersøgt og udgravet arkæologisk. Man har fundet en hel del spor efter støbevirksomhed i kulturlag fra tiden efter 1200, men i affaldslag, som ikke kan knyttes til et bestemt værksted (meddelt af museumsinspektør Per O. Thomsen fra Svendborg Museum i personlig korrespondance juni 2004). Jakob Røds værksted er altså ikke lokaliseret arkæologisk.

I litteraturen om røgelseskarrene fremgår det flere steder, at man formoder at også nogle indskriftløse røgelseskar kan tilskrives Jakob Røds produktion. Wimmer skriver i en fodnote under sin behandling af Stenstrup-karret "Det er en selvfølge, at også mange af de røgelseskar, der ikke bærer runeindskrift, kan skyldes Jakob Rød" (DRM 4,1, s. 136). I DR hævdes: "De [røgelseskarrene med runeindskrifter] er alle lavet af den fynske mester: Jakob Rød af Svendborg – fra hvis hånd også indskriftløse kar kendes [...]" (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 207). I publikationen Middelalderbyen Svendborg står der: "Ud over disse kar [karrene med runeindskrifter] kan sikkert en del anonyme kar tilskrives bronzesmeden Jakob Rød" (Reinholdt 1992, s. 92). Intet sted nævnes dog, hvilke disse kar skulle være, eller hvor de er registreret.

Det er opsigtsvækkende, når der på et udbredelseskort over "Weihrauchfässer mit Runeninschriften" i en artikel af Hiltrud Westermann-Angerhausen optræder i alt 14 kar fra Jakob Røds værksted (Westermann-Angerhausen 1992, s.

87). Her er et røgelseskar fra Fraugde Kirke (beliggende sydøst for Odense) medtaget som det 13. røgelseskar med runer. Karret, som er deponeret fra Nationalmuseet til Odense bys Museer, bærer imidlertid ikke en indskrift, hvilket bekræftes af museumsinspektør Jakob Tue Christensen (personlig korrespondance, november 2004). Hiltrud Westermann-Angerhausen har på forespørgsel (personlig korrespondance maj 2006) forklaret, at hun mener, at Fraugde-karret har samme tekniske og stilistiske træk, som de øvrige Jakob Rød kar. Karrets skål er imidlertid stærkt beskadiget, og randen af skålen mangler. Men der er spor af parallelle linjer svarende til linjerne på de velbevarede kar, og derfor mener hun, at der kan have været en nu tabt runeindskrift. Jakob Tue Christensen er skeptisk over for, at karret, hvis man alene vurderer karrets form og ornamentik, skulle kunne tilskrives Jakob Røds produktion. Begrundelsen er, at Fraugde-karrets aflange låg afviger fra Jakob Røds runebeskrevne kar, der har mere kugleformede låg. Jakob Tue Christensen kender i øvrigt ikke til, at der overhovedet findes kar uden runeindskrifter, som anses for at være fra Jakob Røds produktion.

Min personlige vurdering er, at man ikke helt kan afvise karret som tilhørende gruppen, eftersom der foreligger en sikker regional tilknytning og eftersom Fraugde-karret har klare stilistiske ligheder med de runebeskrevne kar. I øvrigt fremstår karret fra Hesselager Kirke (DR 175) i mine øjne nærmere aflangt end kugleformet. Men vigtigst i denne sammenhæng er at få dementeret, at karret fra Fraugde Kirke har spor af en runeindskrift.

Westermann-Angerhausens 14. røgelseskar med runer er anført som usikkert tilhørende gruppen. Det er lokaliseret til Frederiksborg, men af Nationalmuseets fotoregistrant fremgår det, at karret er: "I privateje hos mand på Frederiksberg, hos lektor", og Westermann-Angerhausen må have forvekslet de to stednavne Frederiksberg og Frederiksborg, ligesom hun i øvrigt har forvekslet Svindinge på Fyn med Svinninge på Sjælland på udbredelseskortet⁷. Ifølge Westermann-Angerhausen er karret set i kunsthåndlen i 1987. Dette 14. kar minder, synes jeg, om Jakob Røds kar, hvis man betragter stregornamentikken, lågets

⁷ Karret kaldes i DR for Svinninge-røgelseskar, så forvekslingen ligger nemt for. Den autoriserede stavemåde for det fynske stednavn er nu Svindinge med d, mens det sjællandske skrives Svinninge. Derfor betegnes karret her Svindinge.

røghuller og korsbygningen øverst (som ligner Bøstrup-karrets låg), men det bærer næppe en runeindskrift. Det fremgår i hvert fald ikke af hverken notater eller foto i Nationalmuseets arkiv.

Præsentation af genstande og indskrifter

Indskriftgruppen har længe været anset for at være en færdigbehandlet gruppe. Jeg har dog under tiden undret mig over, at indskriften på karret fra Ulbølle skulle have været en gave fra mesteren selv til kirken for hans hustrus sjælefredelse⁸, for jeg mener ikke at være stødt på eksempler, hvor en mester selv erklærer at have givet en sjælegave til kirken. Variationen i stavemåder og de sproglige formuleringer giver anledning til overvejelser omkring skriftersituationen, hvem forfatteren til indskrifterne var, og hvilken funktion indskrifterne havde. Wimmer anslog i sin tid en datering på sprogligt grundlag til slutningen af 1200-tallet (jf. dateringen 1275–1300 i Wimmer [Jacobsen] 1914, s. 177 ff.), mens DR på baggrund af en stilhistorisk vurdering angiver dateringen “senest fra midten af 13. århundrede” (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 207 f.). Der er løbet meget vand i åen siden DR, og jeg synes, at gruppen er oplagt at tage op til genovervejelse.

I det følgende beskrives karrene kort, og indskrifterne gengives i translittereret form. Translitterationerne er med få justeringer givet efter Samnordisk runetextdatabas. I stedet for ¶ markeres linjeskift med /, og den særlige c-rune gengives c ikke s. Under translitterationen er danske ord oversat, mens de latinske er normaliseret til klassisk latin.

Bøstrup-røgelseskar

Røgelseskarret fra Bøstrup (DR 172) har jeg selv haft lejlighed til at undersøge. Indskriften løber langs skålens rand. Karret har nogle skader (efter afbrækkede øskener), som har gjort, at i hvert fald en enkelt rune er helt forsvundet. Som det eneste kar, har Bøstrup-karret ikke en fod.

magistær : ia-(o)bus : ruffus : me fecip : ÷
Magister Iacobus Rufus me fecit

Ud fra konteksten kan der næppe være tvivl om, at den forsvundne rune var en

⁸ fx Wimmer (DRM 4, 1, s. 120); Jacobsen og Moltke (1942, sp. 216 f., anm. 2),

k-rune, jf. formerne på Lunde-, Tjøme-, Fåborg-, Svindinge- og Ollerup-karret, der alle har **k**-rune. Tegnet ÷ gengiver et stort kryds, der minder om et latinsk majuskel **X**. Dette betegner ifølge DRM “uden tvivl Kristus” (DRM 4,1, s. 131). Indskriften har ifølge Wimmer muligvis været indledt med et kors, som flere af de andre indskrifter (DRM 4,1, s. 130). Der er, som det fremgår af J. Magnus Petersens tegning (ibid.), svage, men tydelige spor efter en vandret streg, som er delt ved gennembrydning af metallet. I DR afvises eksistensen af sådanne spor (Jacobsen og Moltke 1942, sp., anm. 1, sp. 209), men jeg har ved selvsyn konstateret en tydelig streg, der har helt samme karakter som karrets øvrige ornamentik.

Fåborg-røgelseskar

Karret fra Fåborg (DR 173) har været påsat ny øsken, hvilket har resulteret i mindre skader på runerne, om hvilke der dog ikke er tvivl. Indskriften løber langs skålens rand og fremstår i sin fulde længde, selvom translitterationens sidste runer **si** kunne give indtryk af, at noget mangler (se afsnittet Kristne formler og påkaldelser, s. 62). ÷ står for skilletegn med mere end to punkter.

ma=gist=æ=r ÷ ia=ko=bus ÷ ruffus ÷ fabær ÷ me fecip ÷ guþ ÷ si

Magister Iacobus Rufus faber me fecit. Gud si

Heden-røgelseskar

Heden-karrets indskrift (DR 174) løber også langs skålens rand, og indskriften udfylder hele omkredsen. Indskriften er kun forstyrret af en lille skade, hvorfor læsningen af **u** og **e** i følgen **sik(ue)** er usikker.

+ mæst=æ=r røþ + kras da=bo=r toto die : sik(ue) : a=go : kotidie

Mester Rød. *Cras dabor toto die, sique ago cotidie.*

þ-runens bue i **røþ** sidder usædvanlig langt nede på hovedstaven, men det skyldes en øskens placering. Under samme øsken ses et lille kors eller kryds klemmt ind (gengivet i translitterationen med +). Et af karrets andre øskener befinder sig mellem **toto** og **die** og er muligvis bevidst udnyttet til ordopdeling, men eftersom der også er en øsken mellem **koti** og **die**, der må opfattes som ét ord, må det anses for tvivlsomt. I DR opfattes den sidste rune i følgen **toto die** som en **æ**-rune, fordi

runens stingning, en kort streg, hælder en smule, hvormed runen ligner den gennemstregede æ-rune. æ-runernes bistave er dog i øvrigt væsentlig længere. De to d-runer har desuden nøjagtig samme type let hældende stingning, så jeg mener bestemt, at der bør translittereres e, jf. også hos Wimmer (DRM 4,1, s. 122).

Hesselager-røgelseskar

Hesselager-karret (DR 175) er velbevaret og indskriften, som også her løber langs skålens rand, er intakt.

+ mæst=æ=r : iako=p ÷ ry=p ÷ a=f sinnæbu=uhr ÷ gør=æ * mik : gesus krist
Mester Jakob Rød af Svendborg gjorde mig. Jesus Krist.

Et korstegn indleder indskriften, og tegnet ÷ gengiver skilletegn med mere end to punkter, mens * betegner et et-punkts skilletegn. u=u gengiver en særlig rune, som kan opfattes som en binderune af to u-runer eller en særlig w-rune (𐍚), idet det latinske bogstav netop er en ligatur af v + v, se mere herom nedenfor.

Hundstrup-røgelseskar

Indskriften på Hundstrup-karret (DR 176) er fordelt over to linjer under hinanden i skålens mønster, så den fremstår næsten som den øvrige ornamentik. Karret er meget godt bevaret, men en lille slidskade har udvisket en del af t-runen og r-runen i det første ord. Svage spor kan anes efter en æ-bistav ved r-runen. g-runens punkt er noget langstrakt.

magistæ=r røp

Magister Rød

Kullerup-røgelseskar

Karret fra Kullerup Kirke (DR 177) har en velbevaret skål, men ca. en tredjedel af låget mangler. Runerne er ristet ind i ornamentets bueranke, som løber midt på skålen, og fremstår nærmest som en integreret del af ornamentikken. s-runerne er formet således, at knæene næsten står på linje med fod og top (runen ligner et let skrånende majuskel N).

+ gesus krt

Jesus krt

Lunde-røgelsekar

Røgelseskarret fra Lunde (DR 178) er i god stand, og der er ingen læsningsvan-skeligheder. Indskriften løber i en linje langs skålens rand. f-runernes bistave er placeret meget lavt på hovedstaven.

: magis÷tær ÷ ia=ko=bus ÷ ruffus ÷ fabær : me fecit ÷

Magister Iacobus Rufus faber me fecit

Ollerup-røgelseskar

Også Ollerup-karret (DR 179) er godt bevaret, og indskriften er intakt. Runerne løber i en linje midt på skålen. Ovenover, langs randen, er der et bælte af trekan-tede røghuller, hvor de øvrige kar kun har røghuller i låget.

+ magistær : iakobus : me fecit : toke : køptæ mik : mariia

Magister Iacobus Rufus faber me fecit. Toke købte mig. Maria.

Stenstrup-røgelseskar

Stenstrup-karret er noget ødelagt og forsøgt repareret med nittede pladestykker.

Indskriften er translittereret:

: mik : iækop rolut [gorte]

Mig Jakob **rolut** [gjorde]

Syntaksen forekommer dog besynderlig (objekt-subjekt-verbum-struktur). Wimmer skrev: “Herefter mangler et stort stykke af karret mellem de to øskener, på hvilke der efter de få bevarede lævninger af ornamenterne nærmest ved øskenerne at dømme ikke har stået nogen runer” (DRM 4,1, s. 135). Der er altså et ubeskre-vet stykke mellem **: mik : iækop** og **rolut [gorte]**. Det er for mig at se ikke umu-ligt, at indskriften bør læses:

: iækop [...] rolut [gorte] : mik

Jakob **rolut** [gjorde] mig

Jeg mener heller ikke, det kan udelukkes, at der faktisk har stået noget på det nu tabte randstykke.

Svindinge-røgelseskar

Der findes ingen afbildninger af røgelseskarret fra Svindinge (†DR 181), men der eksisterer to næsten samstemmende afskrifter af Bircherod og Lucoppidan (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 214).

[mæstær : iakobus ruffus me fecit aufe maria kra]

[Mester *Iacobus Rufus faber me fecit. Ave maria kra*]

Som i tilfældet **si** på Fåborg-røgelseskar ser det ud som om noget af indskriften mangler, men det er ikke tilfældet (se afsnittet Kristne formler og påkaldelser, s. 62).

Tjøme-røgelseskar

Dette kar (DR 182), som ad uransagelige veje er endt i Norge, har jeg haft lejlighed til selv at undersøge i 2005. Et brud i metallet betyder, at en del af indskriften, som løber langs skålens rand, mangler. Der er ca. 5 cm fra brudkant til brudkant, og de øvrige runers størrelse taget i betragtning, vil jeg anslå, at der mangler ca. 5 tegn.

ma(g)ist=æ=r : iakobus : m ruffus (:) fa? ... e⁹ fecit : ugh

Magister Iacobus m Rufus fa[ber m]e fecit. ugh

Den enkeltstående **m**-rune står foran en øsken. **f**-runernes bistave er, som på fx Lunde-karret, placeret meget lavt på hovedstavene.

Ulbølle-røgelseskar

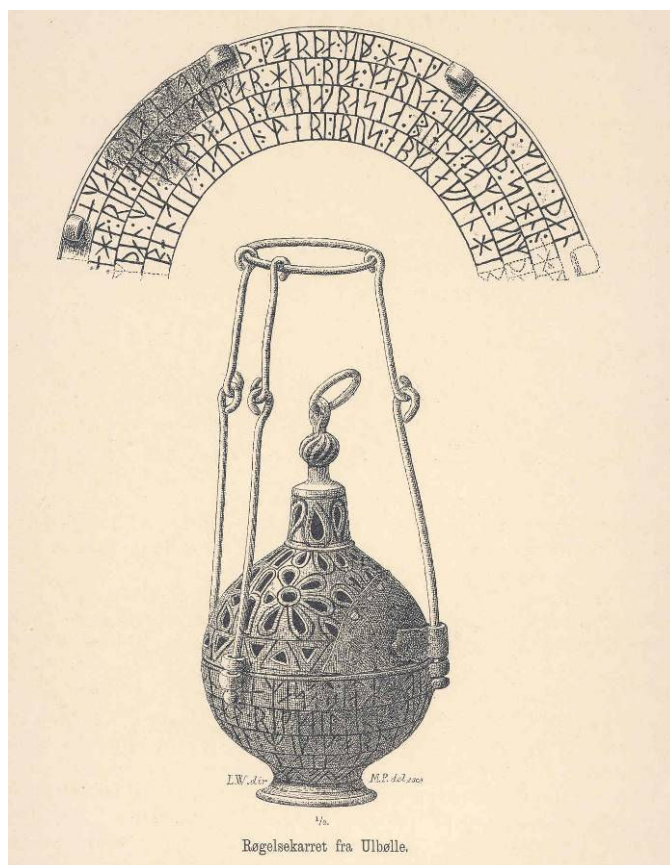
Karret fra Ulbølle (DR 183) bærer den længste og den mest komplicerede indskrift både hvad angår læsning og tolkning. Jeg har haft lejlighed til selv at undersøge karret, der er i nogenlunde stand. Runerne er fordelt over fire linjer, og der er

⁹ Foran **fecit** ses en rune **e**, som ikke er med i DR's translitteration.

tydelige små støbefejl at spore i runerne. Desværre er indskriften efter en reparation flere steder udbanket til ulæselighed. Den som har repareret karret, har forsøgt at genskabe runerne, hvad han tydeligvis ikke har været i stand til. Det gør læsning af runesporene tilnærmelsesvis umulig. Antallet af runer, der kan kalkuleres med i lakunerne, er svært at fastslå, da indskriften i øvrigt har mange binderuner og ukonventionelle forkortelser dog fortrinsvis i den afsluttende sekvens på latin. Mit personlige skøn er, at der har været mellem 8 og 10 runer i den første lakune og 6 til 8 runer i den anden. Jeg har ændret translitterationen i forhold til DR's bud, jf. nedenfor. Indskriften er opdelt i de aktuelle linjer:

+ **mæst(=æ)... ...þ : gørpæ : mik : ha=n : gifær : mik : þæn**
 + **hæ=l : rik * k-----tkr * kær : hus:rkø : mærut=æ : siul : guþ : sihn : þæn : mik : kørpæ : aue * maria= =grasia : plena : domn : t=kum ***
bentik:ta t=u : in : m=leri:i(b)us : ebmræflnhi

Mest[er]þ gjorde mig. Han giver mig den **hæ=l rik k-----tkr kær** hustru Meretes sjæl. Gud velsigne den, som gjorde mig. *Ave Maria, gratia plena. Dom[i]n[us] t[e]cum. Ben[e]dicta tu in m[u]lieribus. ebmræflnhi*

Figur 1. Ulbølle-røgelseskar. Efter DRM 4, 1, s. 117.

Jeg mener at se spor efter en bistav på venstre side af den første **t**-rune, og jeg har derfor valgt at angive en usikker binderune **t=æ**, og jeg ser et skilletegn (et punkt) mellem **aue** og **maria**. I modsætning til DR har jeg ikke indlæst et **i** i **domn** og **t=kum** (DR: **domi=n** og **t=i=kum**).

Indskriften viser et par rettelser foretaget af risteren: Det andet **mik** i første linje er rettet fra **mip** til **mik** og **b** i **m=leri:i(b)us** synes at være rettet fra et **r**.

Runetypologi

Runetypologisk fremviser indskrifterne generelt stor ensartethed. Der er brugt ensidigt **a**, **n** og **t**, og der er en klar distribution i brugen af **a** (†) og **æ** (†). Der er brugt **o**-runer med venstrevendte bistave (†) overfor en **ø**-rune (†), og en række stungne runer **d** (†), **e** (†), **g** (†) generelt med punkt, men på Hundstrup-karret med en kort lodret streg), **b** (†) og **u** (†). Der er anvendt to hovedtyper af punkter: ved punkt på en hovedstav er der brugt kort vandret streg, og ved punkter i rum er der brugt prik eller kort lodret streg. Den første type skaber problemer med læsningen,

når strengen, som udgør punktet i **e**-runerne, hælder. Det betyder nemlig, at det er vanskeligt at afgøre 100 % sikkert, om der er tale om en **e**- eller en **æ**-rune. En enkelt gang optræder runen **ᚱ** muligvis for **w**, og ligeledes ses runen **ᚱ** (**R**) dog uden for sproglig mening, hvorfor lydbetegnelsen ikke kan bestemmes. Der er brugt den almindeligste danske rune for latinsk **c** (**ᚱ** med fuld hovedstavshøjde).

Det er karakteristisk, at **f**-runerne i nogle tilfælde har bistave, som udgår helt nede fra hovedstavens fod eller er placeret relativt lavt på hovedstaven og at **m**-runerne i flere tilfælde har forskudte bistave. Binderunerne fremstår hovedsagelig som et fastlagt system af kombinationer med **a** (**a=g**, **a=k**, **a=b**, **a=n**) og **o** (**o=b**, **o=p**, **o=r**) og kombinationer med **æ**, hvor **æ**-bistaven er påført en anden runes hovedstav (**t=æ=r**, **r=æ**, **æ=r**, **æ=l**, **t=æ**). Enkelte eksempler på binderuner med **u/y** ses også (**u=u**, **t=u**, **y=p**). Ulbølle-karret har binderuner, som falder uden for det overordnede system (**t=k**, **m=l**).

Der er enkelte eksempler på dobbeltskrivning af en rune, fx tilnavnet lat. *Rufus* **ruffus** på Bøstrup-, Fåborg-, Lunde-, Svindinge- og Tjøme-karret. Formen **sinnebu=uhr** gl. *Swīnaburgh* på Hesselager-karret og muligvis formen **sihnn** gl. *sighna* på Ulbølle-karret skal dog nok forklare som fejlskrivninger. Det eneste eksempel på fordobling af vokal findes på Ollerup-karret, hvor navnet *Maria* er skrevet **marīia**.

Der er brugt forskellige typer af skilletegn, både kors, to-punkt-, tre-punkt skilletegn og skilletegn med flere end tre punkter. Skilletegnene opdeler hovedsagelig på ordniveau, men også enkelte gange mellem stavelser i ordet **magis:tær** lat. *magister* på Lunde-karret, i ordet **hus:rkø** på Ulbølle-karret, som måske fremviser endnu et eksempel: **hæl:rik** (se afsnittet om Ulbølle-karrets indskrift, s. 66). Mindy MacLeod bemærker i sin afhandling om binderuner eksplicit Jakob Røds “capricious use of interpuncts” med reference til Hesselager-karrets hele fem forskellige typer af skilletegn (MacLeod 2002, s. 215). Der er tydeligvis en tendens til, at korsskilletegn markerer indskriftens begyndelse, men i øvrigt synes risteren at have brugt de forskellige variationer fakultativt.

Der er flere eksempler på sammenskrivninger af ord, fx præpositionsledet **a=fsinnæbu=uhr** gl. *af Swīnaburgh* og proprialledet **gesuskrist** gl. *Iesus Krist* på Hesselager-karret samt syntagmet **magistæ=rrøp** lat./gl. *Magister*

Róth på Hundstrup-karret. Verbet **fecit/feciþ** (lat. *faciō*, perf. 3. ps. sg. *fecit*) er konsekvent skrevet sammen med det personlige pronomen **me** (lat. *egō*, 1. ps. sg. akk. *mē*). Svindinge-karrets indskrift har muligvis kun haft et skilletegn [**mæstær : iakobus ruffus me fecit aufe maria kra**], men da afskrivere af runeindskrifter i 1700-tallet ikke var så nøje med skilletegn, kan det ikke tillægges vægt.

Mesterformlerne

Indskrifterne er formuleret dels på dansk dels på latin, og i 1. person singularis, som var det karret selv (eller indskriften) der talte. Den prototypiske Jakob Rød-indskrift er mesterformlen “NN. gjorde mig”, som findes på 8 af 12 kar i forskellige udgaver. Ordet **magistær** (en enkelt gang **magis:tær**) indleder seks indskrifter:

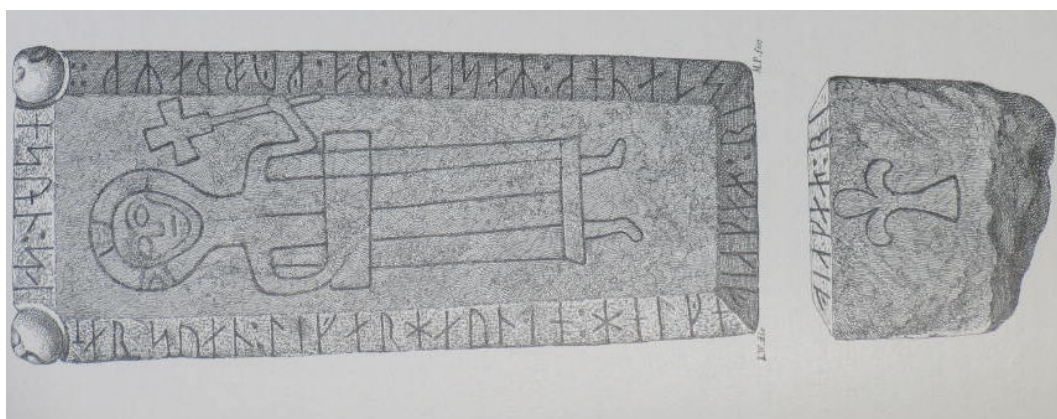
magistær ia-(o)bus ruffus me feciþ
magistær iakobus ruffus fabær me feciþ
magistær iakobus ruffus fabær me fecit
makistær iakobus m ruffus fa? ... fecit
magistær iakobus me fecit
magistær røþ

Der er tale om det latinske substantiv *magister* (m.) her brugt foran personnavn/tilnavn som titel, som det er almindeligt i middelalderen. Påfaldende er brugen af æ-runen, der synes at modsvare håndskrifternes brug af bogstavet æ i tryksvage endelsesstavelser, jf. også **fabær**. Titlen *magister* bruges både i forbindelse med gejstlige embeder, som akademisk titel og som en verdslig titel betegnende selvstændige erhvervsdrivende, fx en murermester (se Blatt 1987–, s. 425). Den latinske titel skrevet med runeskrift i en ellers gutnisk indskrift, findes på en Gotlandsk ligsten (G 115) i formen **magistas** (s antages at være fejl for r), som anslås at være fra 1300-tallet (Snædal 2002, s. 139 f.). I flere tilfælde optræder den latinske titel i bogstavskrevet latinsk epigrafi skrevet side om side med en runeindskrift, fx i formen **MAHISTER** (bemærk i øvrigt brugen af latinsk h for g!) på en 1100-tals ligsten fra Västergötland (Vg 95) og i formerne **MASISTER** (Vg 222) og **MAGISTER** (Vg 245) på to 1300-tals malmklokker fra samme region.

Substantivet **mæstær** gl. *mæstar(i)* (m.) forekommer fire gange ligeledes brugt som titel foran personnavn/tilnavn

mæstær iakobus ruffus me fecit
 mæstær røþ
 mæstær iakop ryþ af sinnæbuuhr gøræ mik
 mæst(æ)... ..þ gørþæ mik¹⁰

Ordet er indlånt fra latin via de nedertyske former *mêster*, *meister* (Hellquist 1939, s. 682). Der kan ikke herske tvivl om, at ordene lat. *magister* og glda. *mæstar(i)* er brugt i ækvivalerende betydninger på røgelseskarrene (hvilken betydning diskuteres nedenfor). Titlen forekommer i samme form **mæstær** i en indskrift på folkesproget, som findes på Bregninge-ligsten (Figur 2).

Figur 2. Bregninge-ligsten. Efter DRM 4,1, s. 65.

På et dørbeslag af jern fra Björksta kyrka (Vs 14) i Sverige findes formen **mæstær** i indskriften: **mæstær rupinger ok bo fris**, som muligvis har en dansk forbindelse¹¹. Andre svenske belæg viser formerne: **stenmæstari** (Vg 165), **mæstara** (Vg 204), **mais(t)eri** (†G 36), **maist-ri** (G 104E), **maisteri** (G 163), **maistera** (G 219), **mura:maisþ(e)ri** (†G 336), **mura:maisþiri** (G 337), **(m)e--e(i)** (DR 373). Runeindskriften på Børglum-sokkelfod (DR 165) er formuleret på latin, men har formen **mes*ter**, og den form svarer til stavemåden **MESTER** i nogle epigrafiske bogstavskrevne mesterformler, fx Gjøl-portalens **MESTER GØTI** (Moltke 1981, s. 155 ff.) og stenmesterformlen på dansk i Östra Herrestad Kirke i Skåne **CARL STENMESTER SCAR THENNA STEN** (Carelli 2001, s. 427).

¹⁰ Ulbølle-karrets indskrifts begyndelse er som nævnt stærkt beskadiget, men at der har stået **mæstær**, kan anses for helt sikkert.

¹¹ Indskriften er sat i forbindelse med det fra Bårse-fontens majuskelindskrift (DR 224) kendte makkerpar **BONDO FRISO** og **ESGERVS RØTH**. I DR afvises en sådan forbindelse med henvisning til stilistiske dateringer (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 276, anm. 1).

Navnet på mesteren forekommer i sin latinske form **iakobus** *Iacobus* (m. nom. sg.) i fem indskrifter med den latinske titel **magistær** foranstillet, og i et tilfælde med den danske form **mæstær** foranstillet. I sin danske form optræder navnet to gange i formerne **iakop** (Hesselager-karret) og **iækop** (Stenstrup-karret), og i begge tilfælde optræder personnavnet i en ren dansksproget sætning. Formen med **p** har været anset for at være en tysk indlånt form (GG II, § 288, anm. 3, s. 103), men Kristian Hald (1974, s. 55 f.) har påpeget, at former med finalt -p viser en forventet udvikling i dansk, når navnet optages med førsteledstryk, og den latinske endelse tabes, eftersom dansk ikke har enkelt (ikke-gemineret) *b* i udlyd før klusilsvækkelsen. Formen med **iæ** er efter min vurdering snarest udtryk for den gammeldanske overgang *ia* > *iæ*, selvom **æ**-runen i DR diskuteres som et eksempel på, at risteren har fået trukket en tilsigtet ensidig **a**-bistav for langt.

Mesterens tilnavn optræder fem gange i den latinske form **ruffus** lat. *Rufus* (adj. m. nom. sg.) ‘Rød, rødfarvet, rødhåret’, to gange i den danske form **røþ** og en gang i formen **ryþ** gllda. *róth* ‘Rød’. Desuden forekommer ordet **rolut** på Stenstrup-karret, jf. nedenfor. Runen **y** (𐐚) findes i en lang række svenske middelalderindskrifter betegnende enten *ø* eller *y* nogenlunde ligeligt fordelt på henholdsvis 95 belæg for *ø* og 118 belæg for *y* (Lagman 1990, s. 79 ff.). Runen er kun belagt få steder i danske runeindskrifter, heraf nogle gange for *y*, men kun en enkelt gang for *ø* (udover det aktuelle belæg) i en nu tabt runestensindskrift (†DR 147) fra Gudum kirke ved Ålborg i mandsnavnet **ysten** gllda. *Østen* (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 980 f.). Formerne **røþ** taget i betragtning, er det sandsynligt, at runen er brugt for *ø*. Adjektivet har ingen endelse -(æ)r i nominativ maskulinum singularis, jf. **suart** på Ribe-lægedomspind, s. 98 ff. Brøndum-Nielsen skriver, at disse former ses i middelalderlige indskrifter (fra c. 1250) med henvisning også til Føvling-ligstenens form **langsum** (DR 25), Bårse-fontens majuskelindskrift **ROTH** (DR 224) samt røgelseskarrene (GG IV, § 516, 1., s. 25 f). Den latinske form **ruffus** er stavet med dobbelt **f**. Det kan synes lidt underligt, da den latinske normalform er *Rufus* altså med enkelt *f*, men formen kan skyldes en runeortografisk skelnen; således at risteren har villet markere, at der er tale om ustemt *f* og ikke stemt *v*, jf. i øvrigt formen **gifær**. Det kan tænkes, at tilnavnet faktisk sigter til

mesterens ydre fremtoning, fx at han var rødhåret eller rødmosset eller at navnet sigter til den farve, man associativt har forbundet med metalstøbning.

Formen **rolut** er af Wimmer tolket som et adjektiv glda. *róthlitær* (vn. *rauðlitir*; glsv. *rödhlitadher*, *rödhliter* (Söderwall supplement, s. 670)) ‘rødlødet’. Runeformen er noget afvigende, da **o**-runen tilsyneladende betegner *ø* i modsætning til samme indskrifts personnavn **iækop** og de øvrige runeindskrifter brug af **o** for *o*. (Muligvis findes dog samme brug af **o** i den rekonstruerede form **gorte**). Brugen af **u**-runen i glda. *-litær* kan udlæses *y* og forklares som et eksempel på en skrivemåde begrundet i den lydrette labialisering af *i > y > ø* (GG I, § 133, s. 213 f.). Hvis der er tale om pågældende adjektiv, står det også her uden endelse. Eventuelt kan der være sket en sammenblanding med adjektivsuffixet *-ot*, jf. ord som *kullet*, *skaldet*.

I Fåborg-, Lunde- og sandsynligvis Tjøme-karrets mesterformler optræder også betegnelsen **fabær** lat. *faber* (sb. m.) ‘smed’ efterstillet tilnavnet *Rufus*. Ifølge Jensen og Goldschmidt (1920, s. 250) sigter ordet til en person, som arbejder især i hårde stoffer (træ, metal, sten). Der kan ikke være tvivl om, at ordet *faber* her er brugt som tilnavn, ligesom det vel kan anses for sikkert, at tilnavnet betegner Jakob Røds faktiske profession som metalsmed. En fin parallel til Mester Jakob findes i et tingsvidne fra Ribe (dateret 20/3 1375), hvor en *Gerlaus faber* nævnes. Denne person bar også titlen *magister* (DgP II., sp. 255). Middelalderlige kilder, som benævner personer med latinske tilnavne, er affattet på latin, og derfor anså Gunnar Knudsen (1945–46, s. 142) det for sandsynligst, at betegnelsen *faber* er en oversættelse af det danske tilnavn glda. *Smith*. Han fandt det tvivlsomt, om nogen håndværker i middelalderen reelt har båret et latinsk tilnavn, men rimeligt, at latinkyndige gejstlige kan have båret sådanne latinske tilnavne med henvisning til middelalderlige prælaters latinske tilnavne som *Cocus* og netop *Faber*. I de aktuelle indskrifter er sætningen, som ordet indgår i, faktisk affattet på ren latin.

Verbet lat. *faciō* (perfektum 3. ps. sg.) har i to tilfælde runen **þ** for latinsk *t* i final stilling efter tryksvag vokal, **fecipþ**, som det ofte ses i runeindskrifter på latin. Denne stavemåde er sandsynligvis som udgangspunkt udtalebestemt, mens former med **t** kan opfattes som en-til-en gengivelse af den latinske ortografiske norm. De fire former af verbet ristet med **t**-rune tyder på, at det har været en mu-

lighed at veksle fakultativt. Det modsvarende gammeldanske verbum *gærwa*, *gæra* er skrevet **gøræ** på Hesselager-karret, mens Ulbølle-karret har **gørþæ** (og **kørþæ** i en anden sætning). Formen **gøræ**, som mangler betegnelse af præteritumsmærket, den dentale spirant *ð*, er der givet flere forklaringer på: DR slutter sig til et af Wimmers forslag, nemlig at der er tale om en forkortelse (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 661, anm. 5), jf. også forklaringen af former uden *r* (ibid. anm. 3). Alternativt kan, som også nævnt hos Wimmer og i DR, denne form betegne et lydligt betinget forhold, nemlig tab af *ð* i position efter *r*, som i så fald skulle kunne være det tidligst sikkert dokumenterede spirantsvind i dansk. (Udviklingen ses i Lincoln-kammens **kiari** (GG II, § 402, s. 366)). En form **gorte/gortæ** (eller **gorte/gørtæ**) er ikke belagt i nogen anden runeindskrift end måske på Stenstrup-karret. Formen må siges at være noget mistænkelig, og eftersom formen, trods de to afskrifter, må anses for usikker, finder jeg det rimeligst, ikke at søge yderligere forklaring. Den latinske mesterformels til verbet hørende objekt, det personlige pronomen **me** (lat. *egō*), er i alle tilfælde foranstillet og skrevet sammen med verbet **fecit/fecip**, som også eksempelvis Ørum-fontens **mefecip** (DR 162). I det danske indskriftmateriale er objektet **mik** glda. *mik* ikke skrevet sammen med verbet glda. *gærwa*, *gæra*, men efterstillet pronomen ses i formuleringen **køptæmik** på karret fra Ollerup.

En ekstra tilføjelse til mesterformlen findes, som nævnt, på Hesselager-karret, hvor der står: Mester Jakob **a=f sinnæbu=uhr** gjorde mig. Præpositionen **af** glda. *af* ‘af, fra’ er sammenskrevet med stednavnet, der antagelig er identisk med købstadsnavnet Svendborg. Formen **sinnæbu=uhr** giver flere grunde til at formode, at der på en eller anden måde er sket en fejl ved afskrift efter et (bogstavskrevet) forlæg. Forleddet **sinnæ** med kombinationen **inn** kunne meget vel være et, grundet “*minim confusion*”, fejllæst *Suinæ*- (jf. formen *Suineborg* Kousgård Sørensen 1958, s. 6) eller evt. *Swinæ*- (jf. former med forleddet *Swinæ*-/*Swine*- ibid.). Efterleddet **bu=uhr** kan næsten kun skulle modsvare *-borg* glda. *-burgh*. Spiranten *gh* betegnes i håndskrifter med enten *gh* eller *g*. Runen **h** betegner ikke sjældent i middelalderen spiranten *gh*, og **h**-runen i formen **sihnn** på Ulbølle-karret må også tilskrives denne lydværdi, jf. nedenfor. Det ser altså ud til, som også foreslået af Wimmer (DRM 4,1, s. 115), at risteren har fået ombyttet **h**

og **r**, jf. ombytningen **ugþ** for **gub** nedenfor. Binderunen (**ᚱ**) kan som nævnt opfattes som dobbeltskrevet **u**, men i det ene eksempel fra Drøsselbjerg Kirke, hvor runen optræder i en sprogligt meningsgivende kontekst, er **u=u** brugt for latinsk **w**. Runerne **u=ullælmus** er nemlig sikkert tolket som en latiniseret form af personnavnet *Wilhelm* (Moltke 1985, s. 429 f.). Runen **ᚱ** findes få andre steder uden for meningsgivende kontekst, blandt andet i en i øvrigt latinsk sproget indskrift på en runepind fra bryggen (N 632), og i den omtalte indskrift fra Vester Tørslev kirke (s. 32). Måske findes den også på et knoglestykke fra Slesvig (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 235). Runen optræder desuden på Ulstad-amuletten (N 53), hvor den dog synes at være resultatet af en rettelse **tu=um**. En forlægsform (med latinske minuskler) med efterleddet *-bwrgh* kan vel tænkes at have ligget til grund for runeformen. Overleveringen giver ikke nogen eksempler på stavemåden *-bwrgh* i forbindelse med netop stednavnet Svendborg, men belæg på andre middelalderlige stednavne på *-borg* viser denne form, fx Ålborg (udat. 1355 (afskrift 1476) *Aalbwrgh*). Præpositionen *af* styrer i vestnordisk dativ, men formen **sinnæbu=uhr** viser ikke noget kasusmærke. Den gamle dativendelse *-u* forsvinder dog også tidligt i dansk (GG III, § 446, s. 68).

Kristne formler og påkaldelser

Indtil flere indskrifter indeholder en kristen formel eller påkaldelse indeholdende ordet Gud eller et proprium Jesus eller Maria.

gub sihn (þæn mik kørþæ)

gub si

ugþ

Fåborg-karrets indskrift afsluttes med **gub si**. Runerne **si** må udgøre første del af et derpå følgende ord (jf. Svindinge-karrets **aue maria kra**). Ulbølle-karrets **gub sihn þæn mik kørþæ** understøtter en rekonstruktion gl'da. *si[ghni]* '(vel)signe'. Der findes masser af andre (svenske og norske) eksempler på denne formel, dog alle med objekt som på Ulbølle-karret, jf. fx **gub mik signi** i Angerdshestra kirke i Småland (Sm 114) og det tidligere omtalte dørbelag **gub signe ipær mæstær rupinger ok bo fris** (Vs 44). De sidste tre runer **ugþ** på Tjøme-karret giver ikke umiddelbart mening, medmindre man altså opfatter runerne som ombyttet for

gub.

To gange forefindes navnet Jesus:

gesus krist
gesus krt

Hesselager-karrets indskrift afsluttes med påkaldelsen **gesus krist**, på Kullerup-karret står der blot **gesus krt**. Runerne **krt** må efter al sandsynlighed være en forkortet skrivemåde for *Krist* evt. *Kristus*. Formen **gesus** gl. *Iesus* vækker interesse pga. stavemåden med initialt **g**. Udover røgelseskarrenes belæg ses stavemåden i en kalkpudsindskrift i Lyngsjö Kirke i Skåne **gesus krist** (Moltke 1985, s. 432 f.) samt i flere svenske runeindskrifter, blandt andet i den førømtalte kirkeklokkendskrift fra Småland (Sm 22). Skriveformer med **g**-rune findes i runehåndskrifterne Codex Runicus og Mariaklagen, i sidstnævnte kilde ses udover **gesus** (Brøndum-Nielsen og Rohmann 1929, s. 19, linje 3) også **gerusalem** (ibid., s. 19, linje 1). Bogstavet **g** betegner i bogstavskrevne håndskrifter blandt andre lyd stemt spirantisk **g** foran fortungevokaler. En tilsvarende brug af **g**-runen forekommer i mandsnavnet **helgi** gl. *Helghi* på Bregninge-ligstenen (DR 184). Eftersom halv vokalen *i* og den stemte spirant *gh* har tilnærmelsesvis samme artikulationssted, kan det muligvis forklare valg af **g**-rune foran fortungevokalen *e* frem for **i**-rune. Brugen af bogstavet **g** for **j** foran fortungevokalerne *i* og *e* skal ifølge Brøndum-Nielsen snarest forklares som en afsmitning fra tysk skrifttradition (eventuel engelsk) (GG I, § 36, anm. 2, s. 68), og eftersom brugen stort set er begrænset til bibelske proprier, og generelt betragtet er en sjælden stavemåde, synes denne forklaring mest plausibel (også Jacobsen og Moltke 1942, sp. 955).

Den hellige jomfrus navn Maria forekommer tre gange, to gange som en del af englehilsenen til Maria:

aue maria grasia plena domn tkum bentikta tu in mlerii(b)us
aufe maria kra
mariia

Svindinge-karret bærer kun de første to ord og halvdelen af det tredje **kra**, men

der kan sikkert rekonstrueres et lat. *gra[tia]* og dermed de tre første ord af englehilsenen, som på Ulbølle-karret ses i en noget længere version til og med *mulieribus*. Formen **aufe** på Svindinge-karret er interessant. Langt de fleste runeskrevne former af dette ord har formen **aue**, mens formen **afe** kun er belagt i ganske få indskrifter, fx på to kirkeklokker fra henholdsvis Hæstrup Kirke i Nordjylland (DR 166) dateret til omtrent 1200 og Drevs Kirke i Småland (Sm 22), der formodes at være fra første halvdel af 1300-tallet. Formen **aufe** må ifølge DR opfattes som en kontamination af de to former (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 214 f., anm. 1) (**uf** nævnes dog også som muligt eksempel på en digraf betegnende labiodentalt *v* (ibid., sp. 899)). Om brugen af **f** for latinsk *v*, se afsnittet Runelatin, s. 38. Olle-
rup-karrets indskrift afsluttes med jomfruens navn *alene*, som nævnt skrevet med dobbelt **i**. Indskriftens disposition taler ikke for, at **i**-runen er fordoblet for at udfylde plads, så måske har risteren villet markere længde, som foreslået af Wimmer (DRM 4,1, s. 125). Jeg har imidlertid haft vanskeligt ved at finde paralleller i det danske materiale, hvor fordobling af vokal bare nogenlunde sikkert kunne tænkes at betegne længdeangivelse. Eksempler på fordobling er for det første få, og de synes lige så ofte at være brugt for kort som for lang vokal. Jeg vil derfor foretrække, at se formen som et udtryk for kunstnerisk frihed fra risterens side.

Magiske runer?

Runefølgen **ebmRæflnhi**, der afslutter Ulbølle-karrets indskrift giver ikke sproglig mening. Wimmer observerede, at de første runer **e** og **b** kunne give de næste to ord i *Ave Maria*-formlen efter *mulieribus*, nemlig *et benedictus*, men hælder dog til at forklare runefølgen som ren udfyldning af det tomme rum (DRM 4,1, s. 120). I DR regnes der med en såkaldt utydesformel (altså bogstavmagi) (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 216 f., anm. 2). Selv hælder jeg til at opfatte sekvensen som udfyldning. Det kan tænkes, at risteren har haft til hensigt at skrive en længere version af englehilsenen, som han under skrivningen har kunnet se, der ikke var plads til. Det kan muligvis forklare de lidt umotiverede forkortelser i den sidste del af indskriften og at vedkommende til sidst har valgt helt at opgivet ævret og i stedet har fyldt ud med tilfældigt valgte runer.

Heden-karrets “**Cras dabor toto die: siue ago cotidie**”

Heden-karret fremviser en overraskende indskrift på latin: **kras dabor toto die sik(ue) ago kotidie**. Der er tale om en metrisk sentens, men det er vanskeligt at gennemskue den nøjagtige mening. Ordet **kras** er adverbiet lat. *cras* ‘i morgen’, mens verbal og subjekt er indeholdt i verbet **dabor** (futurum passiv, 1. person singularis af lat. *dō* ‘jeg giver’), som må oversættes med ‘jeg skal gives’. Ordet **toto** er det latinske adjektiv *tōtus* ‘hel’ bøjet efter substantivet **die** lat. *diēs* (m. sg. abl.) ‘dag(en)’. Formen **sik(ue)** består af adverbiet lat. *sic* ‘således’ og den efterhængte konjunktion lat. *que* ‘og’. Verbet **ago** lat. *agō* (præsens, 1. ps. sg.) betyder ‘jeg driver, gør’, og **kotidie** modsvarer utvivlsomt adverbiet lat. *cotidie* ‘dagligt, hver dag’. Indskriften må altså oversættes: “I morgen skal jeg gives hele dagen, og det gør jeg hver dag”, men hvad der menes hermed er uvist. Wimmer refererer en tolkning af v. Haven (DRM 4,1, s. 123), som tænkte sig, at betydningen af *dabor* skulle være ‘skal stå og røge’ – altså sigtende til karrets funktion. Wimmer påpegede, at det betyder verbet under alle omstændigheder ikke, men mente nok, at den foreslåede betydning kunne være den tilsigtede. Karin Ertl skriver om sentensens mulige ophav: “Es ist möglich, daß es sich hier um ein Zitat aus einer noch nicht bekannten Quelle handelt – die semantisch sehr ungenauen Verben dare und agere erleichtern dabei eine Übernahme auch aus einem Zusammenhang, der nichts mit Rauchgefäßen zu tun hat” (Ertl 1994, s. 328). Det er meget sandsynligt, at Karin Ertl har ret i sin formodning i hvert fald er det ikke troligt, at smeden har digtet sentensen frit fra leveren.

Det samlede billede af runeindskrifter på latin begrænser sig hovedsagelig til løsrevne citater fra religiøs litteratur og indskrifter, som mest af alt minder om læresætninger. Man ved om de frie lærde, som kaldte sig magistre i middelalderens Norden, at de uddannede sig i Paris og senere i Tyskland, hvor de store universiteter lå, indtil universiteterne i København og Uppsala blev oprettet i slutningen af 1400-tallet (KLNMI XI, sp. 219 ff.). I 1960’erne udgav Hans Walter en stor samling af latinske ordsprog og sentenser fra middelalderen. Særlig et af ordsprogene falder i øjnene, og selvom det ikke er identisk med Heden-karrets indskrift er slægtskabet åbenlyst: *Cras do, non hodie: sic nego cotidie* (Walter 1963–86, nr. 3612) altså “I morgen giver jeg, ikke i dag: således siger jeg nej hver dag”.

Lunde-karrets “Toke købte mig”

I en lang række runeindskrifter meddeles i mesterformler, hvem der gjorde, huggede, ristede, skrev osv., og i en række tilfælde meddeles det inden for samme indskrift, hvem der gjorde hvad, jf. eksempelvis i indskriften på Bregninge-ligsten (DR 184) **helge diakææn ristæ mek mæstær bo gyorpæ mk** “Helge Degn ristede mig, mester Bo gjorde mig”. Men selv denne udspecificering af arbejdsfordelingen fortæller ikke med sikkerhed, hvem der fysisk huggede indskriften ind i stenen. Forholdsvis ofte ses formuleringen “NN. lod gøre” og dermed berettes indirekte, hvem der bekostede sagen. I nogle tilfælde er det ikke entydigt, om den der gjorde, også var den, der fysisk tilvirkede, eller måske den der betalte, men når Norra Åsum-stenens (DR 347) indskrift meddeler, at ærkebisp Absalon og Esben Mule gjorde kirken, så betyder det naturligvis snarest, at de bekostede opførelsen. Karret fra Ollerup melder klart ud med sætningen **toke køptæ mik**. Det første ord **toke** kan tolkes sikkert som mandsnavnet gl. *Toki*. Verbet er **køptæ** gl. *kópa* (præt. 3. ps. sg.) og **mik** er det ventede pronom. gl. *iak* (1. ps. sg. akk.). Det er ikke sandsynligt, at Toke kun har betalt for selve indskriften, så her må det formodes at være karret, Toke betalte for.

Ulbølle-karrets indskrift

Beskadigelsen af Ulbølle-karrets indskrift spiller en væsentlig rolle i forhold til at tolke indskriften. Som nævnt er der ikke grund til at tro andet, end at indskriften indledes med en mesterformel på dansk **mæst(=æ)... ..p gorpæ mik**. Det er nærliggende at tænke sig, at runen **p** har været sidste rune i tilnavnet *Róth* (jf. Jacobsen og Moltke 1942, sp. 216), men eftersom mester Jakob i de latinsprogede sekvenser benævnes *faber*, er ordet gl. *smith* ***smip** strengt taget også en mulighed. Efter mesterformlen står der: **han gifær mik pæn**, og dette **pæn** afslutter linjen. Der må være tale om en hovedsætning, hvor pronominet **han** gl. *han* (m. nom.) er subjekt, mens verbet er **gifær** gl. *giva* (præs. 3. ps. sg.) med **f**-rune for labiodentalt stemt *v*. Sætningen har dernæst to objekter i akkusativ; det personlige pronom. **mik** gl. *iak* (1. ps. akk. sg.) og det påpegende pronom. **pæn** gl. *thæn* (m. akk. sg.). Tolkingsmæssigt er det et problem, hvordan man skal opfatte ordet **pæn** når kasus formelt set er akkusativ. Indskriften fortsætter i linjen under; hovedstaven i sidste **n**-rune i linje 1 er videreført gennem rammestregen og udgør

staven i det første tegn i linje to, som er et kors. Derpå følger runerne **hæl rik k**, en lakune og **tkr kær husrkø mærutæ siul**. Af disse ord kan ordet **siul** identificeres som substantivet glda. *siál* (f.) ‘sjæl’. Netop denne form er ikke belagt andet steds i runedansk, men ordet optræder i en række andre former. Det skyldes, at ordet er indlånt i nordisk både via oldengelsk *sáwol* og oldnedertysk *siála*. Lydudviklingforholdene er temmelig komplekse (jf. GG I, § 177, anm. 7, s. 339 f. med henvisninger). Ordet **husrkø** må være identisk med substantivet glda. *húsfrugha*, *húsfró(a)*, og risteren må have skrevet **k** for **f** og i øvrigt ombyttet rækkefølgen. Runerne **mærutæ** er tolket som en hjemlig form af personnavnet glda. *Margareta* (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 686 med henvisning til GG II, § 286, anm. 1, s. 93). Vokalen **u** synes dog noget umotiveret. Runerne **kær** er tolket som adjektivet glda. *kær* i genitiv som tillæg til **mærutæ**, men den tolkning, er jeg bange for, bunder i en næppe underbygget formodning om, hvad en mand ideelt set kunne sige om sin kone. Formelt kan der være tale om en endelse eller, måske mere sandsynligt, substantivet glda. *kiar* (*kær*) ‘kar’ sigtende til den konkrete genstand. Ordet glda. *siál* optræder stort set altid i forbindelse med en forbøn for en person, og det er sandsynligvis på den baggrund, at både Wimmer og DR antager en genitivkonstruktionen. Wimmer rekonstruerede, noget vidtgående, sætningen (begyndende med **han** i linje 1), som følger: “han gifær mik þæn hæl(gæ) rik(æ) k[rist fy]r kær(æ) husfrø mærutæ siul”, altså “han giver mig til den hellige mægtige Kristus (skænker mig til Kristkirken) for (til frelse for) den (sin) kære hustru Mærutes (Mærtes) sjæl” (DRM 4,1, s. 120). I DR oversættes: “Han giver mig til den[for sin] kære hustru Meretes sjæl”. I en anmærkning er anført: “Trods de mange forkortelser og den store lakune er meningen med indskriften som helhed klar: Jakob Rød har skænket karret til kirken for sin hustrus sjælefrelse” (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 216 f., anm. 2). Efter min umiddelbare vurdering er meningen, set ud fra et sprogligt synspunkt, ingenlunde klar. At der her foreligger en formulering i form af en bøn for en eller andens hustru Margaretes sjæl, er meget muligt, men der er intet, der understøtter, at det er Mester Jakobs egen kone – endsige at hun var kær.

Runefølgen **hæl : rik** står utolket i DR, og er noget usikkert rekonstrueret hos Wimmer. En tolkningsmulighed, som mig bekendt ikke har været diskuteret,

er personnavnet gl. *Helrik*. Formelt er det helt uproblematisk, at runefølgen **hæ=l : rik** er delt af et skilletegn, jf. **hus:rkø** i samme indskrift og **magis÷tær** på Lunde-karret. En indskrift fra Bryggen i Bergen (N655) viser formen **hein:rekr** af det tyske mandsnavn *Heinrich*. Navnet *Helrik* er følge Danmarks gamle Personnavne tidligst belagt i et dokument dateret 1/9 1341, hvori en slesvigsk eller holstensk adelsmand Helrik Beyenulet omtales (DgP I, sp. 500). DgP (ibid.) anfører en gammelsvensk form *Hælrik*, men navnet er ikke med i Sveriges medeltida personnamn (SMP)¹². Helrik henføres endvidere til de oldhøjtyske former *Hailrich* og *Helmirich* (i øvrigt henvises til gl. *Helmrik*). Selvom mit bud på mandsnavnet Helrik er en gisning, mener jeg, at det er mere rimeligt at forestille sig, at Ulbølle-karret, som Ollerup-karret, blev lavet på bestilling, og at indskriften snarere har meddelt navnet på køberen og derfor dennes hustru frem for smedens. Den følgende **k**-rune efter **hæ=l:rik** kunne sådan set også tænkes at være første rune i ordet **k[øptæ]**.

Den følgende sætning er fordelt over linje 2 og 3: **gub sihnn / þæn mik kørþæ**. Formen **sihnn** gl. *sighna* viser brug af **h**-rune for spiranten *gh*. Man skulle her forvente konjunktiv med endelsen **i**, **e** eller **æ**. Dobbeltskrevet **n** forklares da også hos Wimmer og i DR som en skriverfejl for **sihne**, men det kan ikke udelukkes, at en dialektal udtale med apokope af svagtryksvokalen ligger bag den aktuelle form. Indskriften afsluttes som allerede nævnt med den relativt lange version af en *Ave Maria*-formel.

Ortografi og lydbetegnelse

Indskrifterne på røgelseskarrene viser overraskende alsidighed i betragtning af deres formodede fælles ophav. Der er anvendt følgende vokaltegn i det gammeldanske:

a (†) betegner kort *a* (fx **han**, **iakop**).

e (†) betegner kort *e* i **toke** (måske i **gorte**).

¹² Første forskningsarkivarie Anita Eldblad fra Namnavdelingen, SOFI i Uppsala, har venligst undersøgt sagen for mig og meddelt (personlig korrespondance november 2004), at der er tale om et enkelt belæg i et brev dateret 4/11 1332 (afskrift). Manden er ifølge Anita Eldblad formentlig ikke svensk.

i (ᛇ) betegner kort *i* (**mik**, **sihnn**) og halvvokalen *i* (**iakop**, **iækop**). (Dobbelt **i** betegner muligvis langt *í* i **mariia**).

o (ᛝ) betegner kort *o* (**iakop**, **iækop**) og langt *ó* (**toke**). (Vist nok langt *ó* i **rolut**).

u (ᛚ) betegner kort *u* (**gub**), langt *ú* (**husrkø**). (Vist nok kort *y* i **rolut**).

u=u (ᛚ) betegner vist nok *w*.

y (ᛚ) betegner langt *ó* (**ryþ**).

æ (ᚿ) betegner både langt og kort *æ* i trykstærk stavelse (**mæstær**, **þæn**) og svækkede endelses- og udlydsvokaler (fx **gifær**, **gørþæ**, **køptæ**).

ø (ᚾ) betegner kort *ø* (**gøræ**, **gørþæ**, **køptæ**) og langt *ó* (**husrkø**, **røþ**).

Indskrifterne indeholder følgende konsonanttegn:

b (ᛃ) betegner stemt bilabial klusil (**sinnebu=uhr**)

p (ᛆ) betegner ustemt bilabial klusil (**iakop**, **iækop**, **køptæ**)

t (ᛏ) betegner ustemt alveolær klusil (fx **toke**, **køptæ**) og måske **rolut**.

f (ᚿ) betegner stemt labiodental *v* i indlyd mellem vokaler (**gifær**)

g (ᚷ) betegner stemt palatal klusil *g* (**gub**, **gifær**), og måske halvvokalen *i* i **gesus**.

k (ᚫ) betegner ustemt palatal klusil *k* (**køptæ**, **mik**) og stemt palatal klusil *g* (**kørþæ**).

h (ᚨ) betegner hæmmelyd (spirant) (**han**, **husrkø**) og spiranten *gh* (**sihnn**).

l (ᛚ) betegner *l* (dentallikvid) i **siul** og vist nok i **rolut**.

m (ᚹ) betegner bilabial nasal (**mik**, **mariia**).

n (ᛚ) betegner *n* (alveolær nasal) (**han**, **sinnebu=uhr**)

r (ᚱ) betegner *r* (supradental) (**røþ**)

s (ᚱ) betegner ustemt spirant (fx **sinnæ**, **sihnn**, **husrkø**, **siul**)

þ (ᛞ) betegner ustemt dental spirant *th* (eller stemt *ð*) i forlyd (fx **þæn**) og stemt dentalspirant *ð* i andre positioner (fx **røþ**).

Desuden anvendes **R** (ᚱ) i den afsluttende runerække med uvis betydning, mens **d** (ᛞ) kun optræder for latinsk *d* (**dabor**, **die**). De øvrige stavmåderne af latinske ord fremviser en distribution af **e**-runer for latinsk *ē* (fx **ave**, **me** og **fecit**) og **æ**-runer for latinsk *ě* (**magistær**, **fabær**), hvor det sandsynligvis har haft åben udtale *æ*.

Latinsk *c* er gengivet med den særlige **c**-rune foran fortunevokal (**fecit**), mens latinsk *c* i andre positioner er gengivet med **k**-rune, således overensstemmende med palatalreglen. Bogstavet *q* er skrevet **k**, svarende til den faktiske velære udtale. Latinsk *t* foran *i* + vokal er skrevet **s** (**grasia**), hvad der peger på en sibileret udtale af latinsk *t*, og stemmer med den formodede almindelige udtale i middelalderen. Formen **aufe** kan afspejle usikkerhed i forhold til at betegne den labiodentale stemte spirant. Dobbelt **f**-rune i tilnavnet **ruffus** kan som nævnt være en ortografisk markering af **f**-runens ustemte lydværdi (i indlyd) i opposition til stemt lyd skrevet med enkelt **f** i **gifær**. Indskriftens latinske sekvenser give indtryk af at være skrevet i en til en vis grad lydlig baseret ortografi, men når runen **t** faktisk er brugt i nogle former af *fecit*, og der er brugt en særlig rune for latinsk *c*, må det være udtryk for, at det latinske skriftbillede har stået skriveren klart.

Indskrifterne fremviser proklitisk sammenskrivning af pronominet lat. *me* med verbet lat. *fecit*, mens pronominet gllda. *mik* er efterhængt verbet i **køptæmik**. I øvrigt er *mik* ikke sammenskrevet med verber, jf. **gørpæ : mik**, **gifær : mik**. Syntaksen er som forventelig, dvs. hovedsætningsstrukturen er subjekt-verbum-objekt, måske med undtagelse af indskriften på Stenstrup-karret, der kan have objekt-subjekt-verbum-struktur. Sprogformerne viser visse karakteristika, som er kendetegnende for den ældre middeldanske periode (GG I, § 5 II): Svækkelse af trykssvage vokaler (betegnet med **æ**-rune svarende til de ældste håndskrifter brug af bogstavet æ), omfattende indskrænkning af bøjningsformer (substantiver og adjektiver viser (næsten) ingen bøjningsmorfemer) og eksempler på (ældre) låneord (**mæstær**, **siul**). Der er formentlig et enkelt eksempel på overgangen *ia* > *iæ* (**iakop**, **iækop**), og måske er formen **rolut** et eksempel på lydåbning *i* > *y*, men indskrifterne viser ikke andre eksempler på lydåbning. Indskrifterne viser ikke eksempler på svækkelse af spiranten *gh* eller klusilerne *p*, *t*, *k*.

Den lærde smed Jakob Rød

Det kan anses for meget sandsynligt, at smeden Jakob Rød havde en (lavere) universitetsgrad, når han benævnes magister. Manden har formentlig haft sit virke i 1200-tallet, hvilket sandsynliggør, at han har uddannet sig på kontinentet og har haft et godt kendskab til latin, og ikke mindst latinske ordsprog, som han måske oven i købet har været i stand til at manipulere lidt med og gøre til sine egne. Om

han er uddannet i Tyskland eller Frankrig, er det vanskeligt at sige noget om, i hvert fald peger runelatinen ikke hverken denne ene eller den anden retning. Det er ganske umuligt at afgøre om Jakob Rød personligt har ristet indskrifterne i voksemnerne, eller om han har overdraget et skriftligt forlæg eller dikteret for andre håndværkere i værkstedet. En hel del eksempler på ombytning af runer kunne tale for, at ikke-skriftkyndige har overført et forlæg, men at smeden i hvert fald har formuleret teksterne, kan anses for højst sandsynligt. Røgelseskarrenes funktion som reklamemedium er fascinerende, og indskrifterne må have været henvendt til et bestemt publikum, som har været såvel latin- som rune-kyndige og potentielle aftagere af sådanne kar. En del af handlen kan have været, at også køberen af et kar, måske en velbeslået borger, fik sit navn støbt som dokumentation for sin donation.

Datering og konklusion

Som nævnt er der en lille uoverensstemmelse mellem Wimmers sprogligt baserede datering til slutningen af 1200-tallet, og DR's stilhistoriske datering til første halvdel af 1200-tallet. Westermann-Angerhausen (1992) beskriver, hvorledes røgelseskar importeret fra kontinentet er blevet efterlignet i lokal produktion i Skandinavien. Den særlige udformning af Bøstrup-karret viser eksempelvis, at Jakob Rød må have kendt en bestemt type, som var populær på det internationale marked omkring 1200 og senere. Selvom en datering ikke er angivet specifikt, synes ræsonnementet at datere Jakob Rød-karrene til første halvdel af 1200-tallet, således svarende til dateringen i DR. Det er meget vanskeligt på grundlag af det spinkle rune- og sprogtypologisk materiale at anslå en datering, men forekomsten af en rune for c, en vis grad af udtalebaserede former i runelatinen samt fremskredne indskrænkning af bøjningsformer i det gammeldanske ordstof passer godt med en datering til 1200-tallet, men en snævrere sprogtypologisk datering kan næppe forsvares.

Arbejdet med den ellers færdigbehandlede gruppe har vist stor overensstemmelse med de observationer, der hidtil er gjort, men som ikke så eksplicit kommer til udtryk i litteraturen. Undersøgelsen har dog også bekræftet, at der kan være grund til at forholde sig kritisk til ældre tolkninger, der kan vise sig i mindre grad end hvad man kunne forvente at bygge på det faktiske sproglige vidnesbyrd.

Eksemplet i Hans Walters samling viser, at formodninger om et forlæg kan bekræftes, og det giver os et indblik i, at runelatiniske indskrifter ikke nødvendigvis har rødder i den kristen-religiøse litteratur. Interaktionen mellem de enkelte indskriftbestanddele og forholdet mellem latin og folkesproget har kun i ringe grad været berørt tidligere, og den kombination røgelseskarrene fremviser, tyder på en vis grad af funktionsbestemt brug af henholdsvis dansk og latin. Blandingen kan ses som smedens personlige demonstration af sin skrift- og sprogkyndighed.

Kapitel 4. Runeamuletter

Runeamuletterne repræsenterer de seneste årtiers tilvækst og er udvalgt som et særlig væsentligt studie i afhandlingen. I det følgende redegøres for såvel amuletten som genre, definitionen af en runeamulet, fundgruppens status, udbredelsen og andre relevante forhold inden gennemgangen af de udvalgte genstande og deres indskrifter.

Amuletten som genre

I Danmarks Runeindskrifter foreligger følgende definition af en amulet: “En a[mulet] er en genstand, der af en eller anden årsag anses for at have overnaturlig kraft, og som i reglen opbevares på eller ved en person for at sikre ham mod ondt eller for at skaffe ham et gode” (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 774 f.). Definitionen er enkel, men særdeles vidtfavnende. Antallet af genstande fra vikingetiden tolkede som amuletter er ikke ubetydeligt, og genren dækker over mange forskellige genstandstyper. Det danske materiale er senest behandlet af Miriam K. Zeitzen (1997), og i øjeblikket arbejder Bo Berggren Jensen, Københavns Universitet, på et ph.d.-projekt om amuletter med titlen: “Amuletter og amuletskik i vikingetidens skandinaviske samfund”. Fælles for afgrænsningerne af de pågældende projekter er at runeamuletterne er fravalgt.

Zeitzen (1997) diskuterer en række problemstillinger i forhold til tolkningen af genstande som amuletter blandt andet at genstande, som har haft en praktisk (ikke-magisk) funktion, fx som brugsredskab, også kan have haft en (sekundær) magisk funktion. Det betyder i praksis, at et ubegrænset antal genstande kan have “potential amuletic character” (ibid., s. 5). Zeitzen fremhæver særligt det metodisk vanskelige i at skelne mellem smykker og amuletter, og mellem orna-

mentik og symbolik. Zeitzén afgrænser derfor sit materiale ved at definere en amulet som en genstand, der er fremstillet med et magisk formål som det primære, og som kan bæres af en person (ibid.). Genstande som er inddraget, er primært miniaturefigurer af både mennesker, dyr og våben samt forskellige former for vedhæng, kors og Torshammere. Jörn Staecker skelner i sin afhandling om vikingetidens kors og krucifiksvedhæng i Danmark og Sverige mellem amuletter og (religiøse) symboler, men konkluderer at det er næsten umuligt ud fra det arkæologiske materiale at vurdere, om et korsvedhæng har været båret som amulet eller som symbol på bærerens kristne tro (Staecker 1999, s. 399). Anne Pedersen (2004) har præsenteret en nyttig oversigt over amuletter og religiøse symboler i vikingetidens Danmark før 1050. Hun opsummerer, at de gamle amulettyper stort set forsvinder fra skattefundene i 1000-tallet, hvor i stedet korsvedhæng indgår, og kors findes i stigende grad som enkeltfund i formodet bebyggelseskontekst. Som repræsentant for en ny amuletgæne i perioden efter er runeamuletterne inddraget (ibid., s. 71).

Bo Berggren Jensen arbejder med en kontekstbestemt kategorisering af genstande, dvs. depotfund, gravfund, fund fra bebyggelsesudgravninger, fund fra andre anlæg samt løsfund, og han skelner mellem “de dødets” og “de levendes” amuletter. Denne opstilling ser ud til at kunne være relevant i denne sammenhæng, for den modsvarer umiddelbart fundkonteksten for runeamuletter i middelalderen. Jensen opstiller følgende hypoteser for sit arbejde: Amuletter i depoter kan være nedlagt for at beskytte depotet, eller de kan repræsentere enkeltindividers personlige ejendom. Amuletter i grave kan entydigt forbindes med enkeltindivider og afspejler hvilke amuletter, der var passende for døde i modsætning til amuletter fra bebyggelser, der viser hvilke amuletter, de levende brugte. Amuletter fra bebyggelser kan være tabt eller deponeret bevidst, fx et i hus.

Tolkningen af genstande som amuletter er således forbundet med en række gråzonefelter, fordi disse kan have haft flere funktioner både praktiske, symbolske, og religiøst/magiske funktioner. Genstandstypologiske analyser og kontekstanalyser spiller derfor en væsentlig rolle i tolkningen.

Definitionen af en runeamulet

En runeamulet er i sagens natur en amulet som bærer runer, og definitionen af en runeamulet lyder i DR som følger: “En runeamulet er en a[mulet], hvis kraft hviler i de på a[mulleten] indridsede runer” (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 775). Følgende er tilføjet: “Det er kun i et par tilfælde muligt at angive, om den enkelte amulet tilsigter en bestemt virkning eller er et værn i almindelighed” (ibid.). Ifølge DR’s definition er det således runerne, der gør den aktuelle genstand til en amulet. Anders Bækstedts problematisering af, hvorvidt runerne kan siges at rumme en iboende magisk kraft, fordrer en anden og mere nuanceret definition, end den der findes i DR.

På tidspunktet for udgivelsen af DR kendte man kun nogle få eksempler på runeamuletter af vidt forskellige materialer, så der var ikke grund til at lægge særlig vægt på materialets relevans i forhold til den magiske praksis. Det forholder sig dog givetvis sådan, at materialet i sig selv kunne spille en rolle, når man skulle fremstille en runeamulet. Valg af eksempelvis bly ser ud til at være en indlånt kontinental tradition, som har rødder langt tilbage i den antikke verdens magiske praksis, og brugen har været knyttet til bestemte gnostiske forestillinger om materialets virkning og holdbarhed (Düwel 2001, s. 253 og Gager 1992, s. 264). Eftermiddelalderlige kilder til formelmagi indeholder nogle gange en konkret anvisning af hvilket materiale, der skal skrives på og af hvordan tryllemidlet skal bruges. En formel mod tandpine nedfældet ca. 1520 skal eksempelvis skrives på et håndbredt stykke bly (Bang 1902, s. 482), mens ild kan slukkes med en formel skrevet på bly, hvis denne kastes i ilden (ibid., s. 477).

Indskrifternes sproglige indhold kan være et sikkert indicium for genstandens funktion som amulet, når teksten har paralleller i eftermiddelalderlige kilder, fx lægebøger eller sortekunstabøger, men et sådant tolkningsgrundlag foreligger kun nogle gange. Derfor må tolkningen og definitionen af en runeamulet konstitueres af flere forhold udover forekomsten af runer, nemlig materialets art, genstandens udformning samt den praksis en eventuel kontekstanalyse måtte pege på.

En differentiering mellem begreberne amulet (alment værnende objekt) og talisman (objekt tilvirket med specifikt formål) har spillet en rolle i forhold til

diskussionen af runeamuletter. I kraft af indskrifterne er runeamuletter en del af en praksis, hvor et konkret tryllemiddel er blevet frembragt aktivt, hvorfor man kunne argumentere for, at runeamuletter er talismaner. Jeg mener imidlertid ikke, at der med hensyn til runeamuletter er grund til at skelne, blandt andet fordi det specifikke formål er vanskeligt at indkredse.

Sprogligt indhold og intenderet virkning

Det er, selv med det tilkomne materiale, yderst sjældent, at amuletindskrifterne klart afspejler, hvilken konkret funktion amuletten havde. Det fremgår ikke, om det var tandpine, ildebrand eller hjertesorger amuletten skulle hjælpe mod, og hele forestillingsverdenen omkring sygdom som en besættelsesmagt er diffus. Formler kendt fra ikke-runeskrevne kilder viser, at enslydende formler havde mangfoldige anvendelsesmuligheder og blev brugt både som konkret medicin mod feber, blodstyrtning og som alment værn mod alle mulige former for ulykker (Ohr 1917, Bang 1902, Linderholm 1917–40). Formler var ikke forbeholdt mennesker, også syge dyr blev manet, fx heste (ibid. og Düwel 2001, s. 255). I et enkelt tilfælde er den konkrete amuletindskrift formuleret som en velsignelse af en gård (Gustavson 1999, s. 23). Fundkonteksten kendes ikke, men fundet kan sammenlignes med andre amuletfund deponeret i huse. Som et eksempel kan nævnes et fund af et korsformet blystykke i et vægstolpehul til en middelalderlig bygning i den tidlige landsby Skrillinge ved Middelfart på Fyn (Henriksen 2005, s. 30).

Runeamuletternes status

For bare få årtier siden var runeamuletter fra middelalderen en forholdsvis begrænset samling af relativt forskelligartede genstande bestående af blandt andre nogle fingerringe, sten og øksehoveder, enkelte blystykker og genstande af træ. Brugen af metaldetektorer, primært i forbindelse med arkæologiske udgravninger, har bevirket, at en stribe runeamuletter af metalblik er blevet bragt for dagen, og disse danner nu en af de største genstandsgrupper i middelaldermaterialet fra Danmark. Den store tilvækst i hele Norden og adskillige amuletfund af samme art uden for Norden, både med runer og med latinske bogstaver, har øget fokus på genstandsgruppen. Klaus Düwel (2001, s. 256 ff.) har således sammenstillet nyttige oversigter over amuletter af bly og træ fra Danmark, Norge og Sverige. I 2004

udgav McKinnell *et al.* en lærebog, som præsenterer et stort antal indskrifter fra jernalder til middelalder tolket som magiske/religiøse indskrifter. I 2006 udkom bogen *Runic Amulets and Magic Objects* af MacLeod og Mees, hvori runeamuletter fra jernalder til middelalder er præsenteret og diskuteret i relation til en række litterære kilder, såvel nordiske som kontinentale. Med udgangspunkt i indskrifter på runelatin har blandt andre Helmer Gustavson (1994a), Karin Ertl (1994) og James E. Knirk (1998a) tidligere præsenteret en række runeamuletter.

Som beskrevet tidligere er tolkningen af en genstand som amulet og runeskriften som magisk forbundet med metodiske problemer. Jeg mener, at det er rimeligt principielt at se bort fra sten med runer. Tolkningen af disse objekter som amuletter er understøttet af den norrøne litterære overlevering, der beretter om såkaldte *lyfsteinn*, dvs. magiske sten (Moltke 1939, s. 139), men da de pågældende indskrifter i intet tilfælde giver sikkert grundlag for en magisk tolkning, finder jeg kategorien tvivlsom. Jeg har også valgt at se bort fra stenøkserne, da de heller ikke bærer meningsgivende indskrifter eller formler, som indskrifter dem sikkert i en magisk kontekst (måske med undtagelse af Vejle-stenøkse, jf. afsnittet om Roskilde-bronzeamulet, s. 94). Tolkningen af disse genstande som amuletter bunder i folketroens "tordensten" (Moltke 1939, s. 144). Jeg vil ikke afvise, at der *kan* være tale om amuletter, men det er en meget problematisk kategorisering.

Fingerringe med runer kan heller ikke kategoriseres som amuletter på grundlag af runerne alene, men Revninge-fingerring bærer en indskrift, som gennemæssigt sikkert peger på en amuletisk funktion. Indskriften indeholder med al sandsynlighed en del af den magiske *Sator-arepo-tenet-opera-rotas*-formel, kendt under betegnelsen "fandens firkant" (om formlen se Gastgeber og Harrauer 2001, s. 211 ff.), samt den hyppigt forekommende trylleformel *agla gala laga*. Runerne har i øvrigt ikke været synlige, når ringen blev båret. Den amuletiske funktion har sikkert været sekundær, men den har været der. *Sator*-formlen er belagt i flere runeindskrifter, blandt andre findes den på et sølvbæger fra Dune på Gotland (G 145), og på en bund til et trækar fra Örebro (Gustavson og Snædal Brink 1979, s. 233 ff.) antager formlen karakter af en skriveøvelse. Det kan man til gengæld ikke konkludere på baggrund af indskriften på den såkaldte "Absalons ring", der synes at bære personnavnet *Thorger* samt nogle ornamentruner (Stoklund 2003a, s. 21).

Sølvringen fra Gørding (DR 20) bærer runer og majuskler, som ikke synes at give sproglig mening, men majuskelindskriften giver mindelser om en kendt antik magisk formel THEBAL GVT GUTANI, som findes på mange middelalderlige ringe, heraf er flere fra Danmark (Lindahl 2003, s. 60). Majusklerne er skjulte, når ringen bæres, så det er meget muligt at ringen er en amulet, men næppe i kraft af runerne. Moltke (1939) tolkede en række benstykker med runer som amuletter blandt andre benstykket fra Æbelholt, der øjensynlig bærer ordene *amor* 'kærlighed' og *auro* 'guld'. Der kan være tale om en kærlighedsamulet, men tolkningsgrundlaget er noget spinkelt. De efterhånden mangetallige benfund fra især Lund og Slesvig med runeindskrifter viser langt overvejende indskrifter, som fremstår som mere eller mindre lærde skriveøvelser; der er futharkrækker, personnavne, obskøniteter, og enkelte indskrifter af mere poetisk karakter. Benstykker er i mine øjne problematiske at tolke sikkert som magiske. Lund-ben 8 (Moltke 1985, s. 457) er måske en undtagelse (jf. Roskilde-bronzeamulet, s. 94). I Norge og Sverige er der bevaret en del objekter af træ, som bærer magiske formler svarende til blyamuletternes formler, og som sikkert kan tolkes som amuletter. I det danske materiale findes kun få objekter af træ, som har amuletkarakter, fx Roskilde-tryllepind (DR 247). Det har muligvis sin forklaring i, at træ bevares dårligt i Danmark. Nogle amuletter af træ er, som Roskilde-tryllepind, udformede som vedhæng (jf. Figur 3) lige som nogle af metalamuletterne, og nogle få metalamuletter er udformede som pinde, hvad der udgør en vis genstandstypologisk fællesnævner. At amuletter også blev fremstillet af træ kan pege på, at skriveunderlaget overordnet betragtet var sekundært i relation til funktionen.

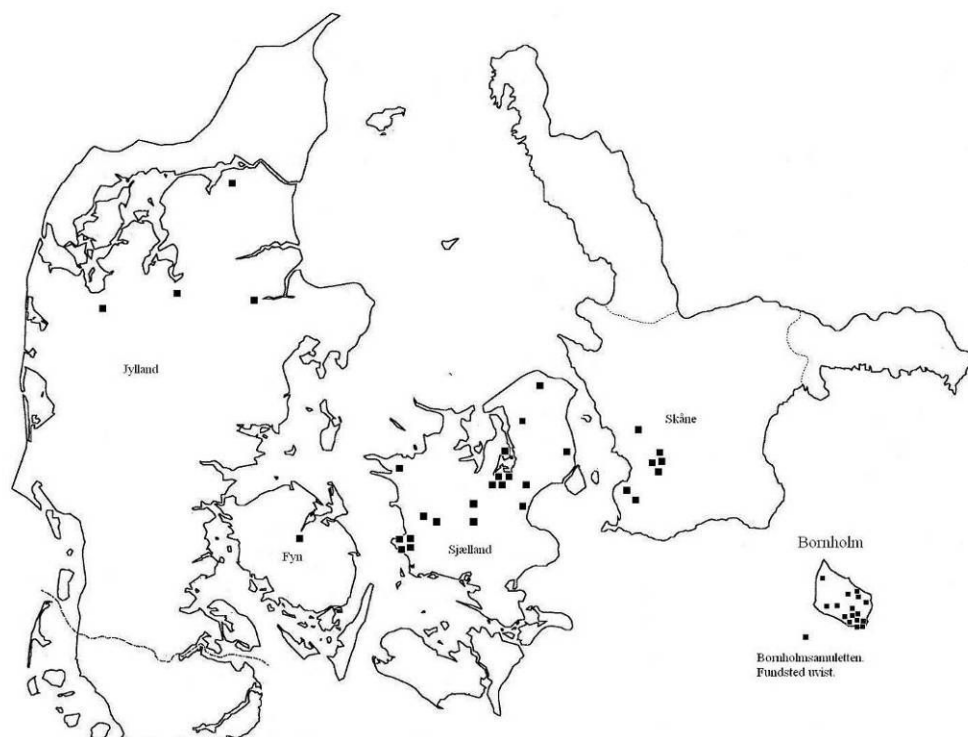

Figur 3. Roskilde-tryllepind. DR Atlas nr. 593.

Runeamuletter af metal

I det følgende fokuseres på den gruppe af runeamuletter, som har været i stærk tilvækst, nemlig gruppen af metalamuletter hvoraf de fleste er metalblik. Der er registreret omtrent 50 runeamuletter af metal fra Danmark, og antallet af registrerede metalamuletter fra middelalderen er nogenlunde det samme i Norge (mundtlig meddelelse, James E. Knirk, Runearkivet i Oslo) og i Sverige (Larsson 2005). Der er også fundet et par runeamuletter af bronze og kobber i det tidligere USSR

(Melnikova 1987; Duczko 2004), og i 2003 blev en runeamulet af bly fundet i Norfolk, England (Hines 2006, s.14 f.). Fordelingen i Danmark viser en bemærkelsesværdig forskel mellem øst og vest. Der er i Nationalmuseets Runologiske Laboratorium registeret 18 fund af metalamuletter alene fra Bornholm, og der ligger adskillige flere fund på Nationalmuseet og venter på undersøgelse og registrering. Der er registeret syv fund af metalamuletter fra Skåne, og der foreligger efterretninger om endnu nogle nye fund. Fra Sjælland er der registreret 18 metal-fund, og et 19. fra Sigersted er indkommet til undersøgelse. Der er ikke siden Odense-blyamulet (DR 204) kommet nye fund til fra Fyn, mens der siden 1993 er dukket fire metalfund op i Jylland.

Figur 4. Udbredelsen af runeamuletter af metal.

Det er ikke sikkert, at fordelingen afspejler en reel repræsentativitet i relation til brugen af disse runeamuletter af metal i middelalderen. Der graves eksempelvis meget intensivt på det geografisk betragtet relativt lille område Bornholm, og her arbejder lokale detektorfolk tæt sammen med arkæologerne. På den anden side har jeg talt med arkæologer fra Fyn om forholdet, og herfra bekræftes, at man også her afsøger grundigt med metaldetektorer i forbindelse med udgravninger og at man er meget opmærksom på at se efter de små og uanselige stykker metal. Det

kunne tyde på, at der faktisk ikke har været en udbredt brug af runeamuletter i regionen.

Metalamuletter med latinske bogstaver

Der er fundet flere blyamuletter med latinske bogstaver i Tyskland, der må sammenholdes med middelalderens danske runeamuletter af bly, blandt andre to gravfund fra børnegrave i Sachsen-Anhalt: Halberstadt (Düwel 2001, s. 237 ff.) og Wolmirstedt (Salhausen) (Petersen 2001, s. 288). Metalamuletter fra det gammel-danske område skrevet med latinske bogstaver kendes også, blandt andre er der fundet en blyamulet i Slesvig (Gastgeber og Harrauer 2001) og en i Romdrup i Jylland (Christiansen 1981). Desværre foreligger en systematisk registrering af metalamuletter med latinske bogstaver ikke, og det har ikke været muligt for mig at danne mig et overblik over, hvad der måtte findes. Jeg er bekendt med fund fra Randers i Østjylland, Tårnborg på Vestsjælland og fund fra Bornholm, fordi disse er registreret i Nationalmuseets Runologiske Laboratorium i forbindelse med registreringen af runeamuletter fra samme udgravningsområder. Fraværet af et sammenligningsgrundlag gør det vanskeligt at sandsynliggøre eller modbevise en hypotese om, at runeskriften blev anset for bedre egnet som skriftsprog i den magiske kontekst.

Terminologien

Med hensyn til typologiseringen af runeamuletter af metalbliktypen er billedet noget broget. I en svensk kontekst har man benyttet en overordnet betegnelse "runbleck". I Danmark er genstandene oftest benævnt i henhold til form frem for funktion, fx "plade", "strimmel", "stykke", men også funktionsbetegnelsen "amulet" forekommer, særligt gældende for de ældre fund. Den førstnævnte skelnen har vist sig ikke altid at være indlysende, og det er let at få sammenblandet betegnelserne. Det kan være særdeles vanskeligt at se en reel forskel mellem fx en plade og en strimmel, og et godt eksempel på forvirringen ses i publiceringen af Viborg-blystrimmel i AUD 1995 (Stoklund 1996a, s. 282). I teksten omtales "Viborg blystrimmel", men i billedteksten benævnes genstanden "Viborg blypladen". For nylig er en lille klump bly fra Himmelev ved Roskilde publiceret under betegnelsen "plade" (Stoklund 2005a, s. 7 f.), selvom den slet ingen lighed har med

andre genstande betegnede som plader, fx Odense-blyplade og Blæsingeblyplade. Rutsker-blystykke optræder også i AUD med to betegnelser henholdsvis “-stykke” og “-amulet” (Stoklund 1997a, s. 277 ff.). Det forholder sig formodentlig sådan, at betegnelser sigtende til genstandenes form hænger sammen med, at fundgruppen længe var eksklusiv og geografisk spredt. Jeg har tilstræbt at bruge de benævnelser, som eksisterer i litteraturen, men omtaler også de enkelte fund som amuletter.

Arkæologisk datering

Langt de fleste amuletfund fra middelalderen er løsfund, som ikke kan dateres arkæologisk. Enkelte fund hører til skattefund, fx Pedersker blystykke 2 (Stoklund 2003b, s. 867). Nogle få amuletter er fundet i grave, fx Viborg-blystrimmel (Stoklund 1996a, s. 282 ff.) eller i tilknytning til grave som Odense-blyplade (DR 204). Mere perifere fundkontekster, som fx nærliggende bebyggelse, kan give et praj om dateringen, men ofte er der tale om områder, som har været bebygget over en længere periode, fx gennem både vikingetid og middelalder. Nogle detektorfund fra Tårnborgh på Vestsjælland er dateret til ca. 1250– ca. 1425 på grundlag af dateringen af den middelalderlige bebyggelse, som siden blev til Korsør (Stoklund 1987, s. 203). Nyere udgravninger samt detektorfund fra pladsen tyder dog på, at pladsen har været bebygget allerede fra omkring 1100 (oplyst af Henriette Rensbro, Nationalmuseet).

Den personlige runeamulet

Runeamuletter fra middelalderen behøver ikke at have været personlige forstået på den måde, at en bestemt person har båret amuletten, sådan som depotfundene viser, og som nævnt behøver amuletterne slet ikke at have været til mennesker. Antallet af amuletter med indskrifter, som i kraft af personnavne synes at være formulerede til værn for en bestemt person, er i det store hele begrænset. Der er dog eksempler på personnavne både i indskrifter formuleret på folkesproget og på latin. Fra Sverige kan nævnes Kvinneby-amulettens **bufi** tolket som mandsnavnet glda. *Bovi* (Westlund 1989, s. 43), kvindenavnet **oluf** glda. *Olof* findes på en af amuletterne fra Köpingsvik (Solberga) (Gustavson 2004, s. 65), og navnet glsv. *Borg(g)er* har muligvis stået i den latinsprogede indskrift på kobberamuletten

Vassunda II (Hammer 2006). I Danmark kendes **asa** ‘Åse’ fra Odense-blypladens latinsprogede indskrift (DR 204) og Roskilde-bronzeamulettens **siuarþ** er vel også et eksempel (se afsnittet Roskilde-bronzeamulet, s. 94). I nogle tilfælde er det usikkert, om et navn sigter til den aktuelle bruger af amuletten eller til en kristen helgen, fx Roskilde-blypindens *Kristina* (Stoklund 2004), og navnet *Andres* på Tårnborb-blyamulet (Stoklund 1989, s. 205). Man kan således ikke gå ud fra at disse runeamuletter var personlige.

De levende eller de dødes runeamuletter?

Nogle runeamuletter er som nævnt fundet i grave eller i tilknytning til grave. Egentlige gravfund er Viborg- og Høje Tåstrup-blyamuletter (Stoklund 1996a, s. 282 ff. og Stoklund 1993, s. 264 ff.), og der har tidligere været en tendens til at anse runeamuletterne for at være relateret til gravfund, men det er i hvert fald i en dansk kontekst sjældent, hvad Stoklund har påpeget ved flere lejligheder (fx Stoklund 1987, s. 198). Fund af middelalderlige blykors med runer i bronzealdergrave i Norge (Knudsen 1995) kan pege på, at man har forbundet de overnaturlige kræfter med de døde. Odense-blyamuletten (DR 204) er fundet ved en gravning i en middelalderlig kirkegård. Det er uvist, om fundet stammer fra en grav. Om en runeamulet er lagt i graven for at beskytte den døde eller de levende fra de dødes gengangeri, er ikke helt klart.

Materialer og udformning

Runeamuletter fra middelalderens Danmark har stort set ikke panderter i vikingetidens danske amuletmateriale. Der er kun enkelte eksempler på miniaturefigurer med runer, fx en miniatureøkse fra Lund, der er udformet som et vedhæng (Stoklund 1998c, s. 9 f.). Der findes dog en mindre gruppe af metalblik (sølv, bronze og kobber) med runer fra Sverige, som er ældre eksempler på runeblík, fx Hallbjänsblecket (Gustavson og Snædal Brink 1981, s. 186 ff.) og Klintableckene (Gustavson 2004, s. 63 ff.). Arkæologistuderende ved Uppsala universitet, Fanny Larsson, har i 2005 skrevet en “C-uppsats” om svenske runeamuletter. Larsson udleder af et materiale på 10 amuletter, som er dateret til perioden før år 1000, at de alle, på nær én fra Ulvsunda, ligner hinanden, idet der er tale om vedhæng af nogenlunde ensartet udformning. Senere findes stadig vedhæng blandt amuletterne, men helt

andre typer manifesterer sig. Derfor foreslår hun, at man begynder at skelne mellem “runhängen” ‘runevedhæng’ og “runbleck” ‘runeblik’. En mulig gravkontekst kan i øvrigt kun forbindes med Ulvsunda-amuletten. Med hensyn til de sproglige tolkninger er det begrænset hvor sikkert et grundlag, der kan gås ud fra, men en interessant observation er forekomsten af ikke genuine runer/runelignede tegn, jf. i øvrigt diskussionen under afsnittet om Roskilde-bronzeamulet, og at de indskrifter, som måske har givet sproglig mening, var skrevet på folkesproget. Larssons undersøgelse viser en ligelig fordeling mellem kobber- og bronzeamuletter blandt de ældre vedhæng, mens bly dominerer i middelalderen. Hendes undersøgelse peger på, at runevedhæng er en typologisk ældre type end andre former for runeamuletter. I øvrigt er Ribe-amuletten skrevet på et stykke hjerneskal (Stoklund 2003c, s. 554 f.) det eneste sikre førmiddelalderlige eksempel på en dansk runeamulet (vedhæng), idet indskriften utvivlsomt indskrifter genstanden i genren. Amuletten er imidlertid endnu ældre end de svenske amuletter, idet den arkæologisk-strategigrafisk er sikkert dateret til yngre germansk jernalder.

Ser man på de danske runeamuletter af metal fra 1000-tallet og frem er blot fem amuletter vedhæng¹³, heraf en af sølv (Østermarie-sølvamulet s. 86), to af bronze (Roskilde-bronzeamulet s. 95 og Hjortholm-bronzeamulet) mens to faktisk er af bly (Lund-miniatureøkse (Stoklund 1998c, s. 9 f.) og Søborg-blyamulet, se Figur 5, s. 83). Langt hovedparten udgøres af blyamuletter, fortrinsvis udbankede stykker, som siden er foldet sammen. Amuletter af andre metaller synes aldrig at være sammenfoldet, men sammenfoldningen af blyamuletterne må have været en vigtig del af den magiske praksis. Søborg-blyamulettens udformning som vedhæng med bærehul er usædvanlig, og i en diskussion i Lancaster 2005 har Klaus Düwel påpeget det usandsynlige i, at en sådan amulet kunne have været båret i en snor. Metallet er efter hans vurdering for svagt. Jeg har derfor foreslået, at der kan være tale om en form for en kopiering af vedhængstypen (Olesen 2007). Indtil det seneste fund fra Norfolk i England var Søborg-amuletten det eneste eksempel på en blyamulet med en sådan perforering, men Norfolk-amuletten har faktisk et hul i den ene ende. Den er imidlertid *også* foldet (jf. illustration,

¹³ Nogle amuletter kan have haft et siden afbrækket stykke med bærehul, se fx Gyldensgård-bronzeamulet (Stoklund, Imer og Olesen 2006, s. 8).

Hines 2006, s. 15). Det værd at overveje en reel praktisk funktion for perforeringen. Måske har producenten/udbyderen af runeamuletter haft et lille bundt samlet i en snor, så de ikke lå løst i lommen.

Figur 5. Søborg-blyamulet med bærehul. Efter Stoklund 1987, s. 198.

Et eksempel på en atypisk blyamulet er den nævnte lille blypind fra Roskilde (Figur 6).

Figur 6. Roskilde (Hedegade)-blypind. Efter Stoklund 2002, s. 253.

I det danske materiale optræder ikke korsformede runeamuletter, som ellers er repræsenteret i Norge (fx Madla-korset (N 248) og Osen-korset (A 123) af bly og Nordre Bugård-korset af træ (N 642)) og i Sverige (fx Lödösa-korset (Vg 264; Svärdström 1982, s. 28 ff.) og Visby-korset (G 345) af bly) og i det grønlandske materiale, der tæller adskillige trækors (Stoklund 1984). Der er dog muligvis en undtagelse. Et lille blyfragment fra Glim ved Roskilde kunne være en afbrækket korsvinge (Stoklund 1993, s. 259f. og Stoklund 1994 s., 265 f. med henvisning til James E. Knirk). Desuden findes altså mange andre korsformede amulettyper (jf. Pedersen 2004).

Figur 7. Glim-blystykke. Efter Stoklund 1993, s. 259.

Blyamuletter, som ikke er vedhæng, er som hovedregel sammenfoldede, og nogle har ligefrem mærker i overfladen, som tyder, på at en person har bidt blyet sammen.

Figur 8. Dalgård-blyamulet med bidmærker. Efter Stoklund 1994, s. 262.

Bevaringstilstand

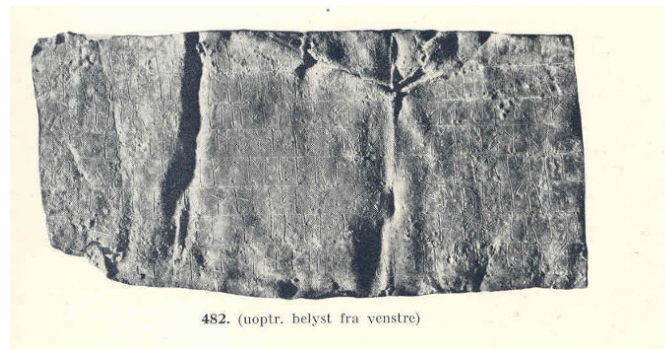
Bevaringsmæssigt er amuletterne generelt meget medtagede af tidens tand. De foldede amuletter kan i mange tilfælde ikke åbnes, og hvis de åbnes, brækker metallet som regel i mange stykker, jf. fx Viborg-blystrimmel (Figur 9, s. 84) og Lille Myregård-blyamulet (Figur 18, s. 135).

Figur 9. Viborg-blystrimmel. Efter Stoklund 1996a, s. 282.

Overfladekorrosionen af bly og bronze har store konsekvenser for læsningen af runerne, ligesom indskrifternes ofte meget fragmentariske karakter vanskeliggør læsning. Den antikke forestilling om blys holdbarhed holder på den vis ikke stik. I

forbindelse med min egen undersøgelse af Odense-blypladen kunne jeg konstatere, at den var i betydelig dårligere stand nu end da den blev affotograferet til DR. Metallet er nærmest ætset væk, der er brækket hele stykker af (hvoraf et nu er tabt) og der er flere huller i pladen.

Figur 10. Odense-blyplade anno 1941. DR Atlas nr. 482.

Figur 11. Odense-blyplade anno 2006. Foto Jørgen Nielsen, Odense Bys Museer.

Læsning, sprog og runetypologi

Selv når runerne faktisk kan læses nogenlunde sikkert, kan det være umuligt at finde sproglig mening, som fx på Rutsker-blyamulet (Stoklund 1998c, s. 8 f.) og Pedersker-blyamulet 3 (Stoklund 2005a, s. 8 ff.). Der er en generel tendens til, at runer på blyamuletterne er noget skødesløst ristet, således at det kan være vanskeligt at afgøre, hvilken hovedstav en given bistav hører til. Hvor de ikke meningsgivende indskrifter på nogle amuletter ser ud til at være kryptiske runer, binderuner eller lønruner, er det karakteristisk for en række blyamuletters indskrifter, at de snarest er runeefterlignende.

James E. Knirk mener, at samtlige norske blyamuletter er skrevet på runelatin eller er forsøg på at efterligne latin (Knirk 1998a, s. 480). Det er da også et faktum, at ingen danske blyamuletter bærer meningsgivende indskrifter, som sikkert kan siges at være formulerede på folkesproget, hvad der i så fald stemmer overens med Knirks tese om det norske materiale. Der er dog nogle eksempler på, at amuletindskrifter fra Bornholm snarest giver indtryk af at bygge på et folkesprogligt forlæg, nemlig Rutsker-blyamulet (Stoklund 1997a, s. 277 ff.) og Peder-sker-blyamulet 3 (Stoklund 2005a, s. 8 ff.).

Sprogligt meningsgivende runeamuletindskrifter

Blandt de danske runeamuletterne med indskrifter som giver sproglig mening, fordeler indskrifterne sig i en meget lille gruppe af indskrifter formulerede på folkesproget og en betydelig større gruppe af latinsksprogede indskrifter. I det følgende gennemgås den førstnævnte gruppe.

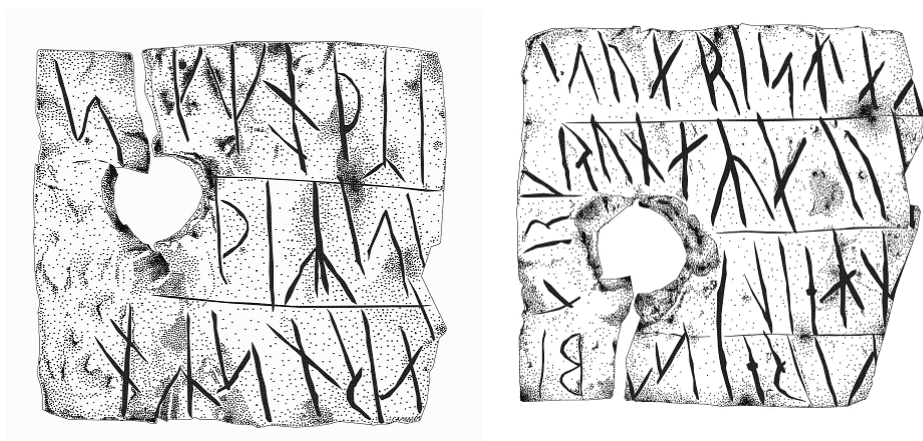
Østermarie-sølvamulet

Genstanden er fundet i 1999 med metaldetektor i et bopladsområde ved Englyst i Østermarie Sogn på Bornholm, der af arkæologerne benævnes Østersøpladsen. Genstanden er fundet sammen med andre objekter fra vikingetid og middelalder. Jeg har selv haft mulighed for at se genstanden i sommeren 2005, og ved den lejlighed gjorde jeg en observation, som har ledt til, at mit forslag til læsning og tolkning på et, men væsentligt, punkt adskiller sig fra Marie Stoklunds læsning og tolkning (1999; 2003b).

Amuletten er det eneste eksempel på en runeamulet af sølvblik, men kan sammenholdes med en anden sølvamulet (kufisk mønt) fra Bornholm (se s. 126 ff.). Når amuletter af sølv stort set ikke kendes, kan det hænge sammen med metallets værdi og gangbarhed. Runeamuletten fra Englyst er kun et fragment, men sølvstykket er velbevaret, og runerne står klart og tydeligt sammenlignet med runer på metaltyper, som korroderer lettere. Fragmentet har form som et kvadrat og måler ca. $2,2 \times 2$ cm. I den ene ende har fragmentet et bærehul med en diameter på ca. 5 mm, der er flået op. Måske har amuletten, som Roskilde-amuletten (se side 94 ff., været ophængt i en (metal)snor og er ved et uheld blevet revet itu. Bærehullet er lavet med en spids genstand fra den ene side (kaldet A-siden), så der er

dannet volde på den anden side (kaldet B-siden). Gennemboringen kan med ret stor sikkerhed siges at være lavet, før runeindskriften blev indgraveret, da runerne på begge sider ser ud til at være disponeret i forhold til bærehullet. Modsat bærehullet er amuletten afbrækket, hvormed et stykke af indskriften er gået tabt.

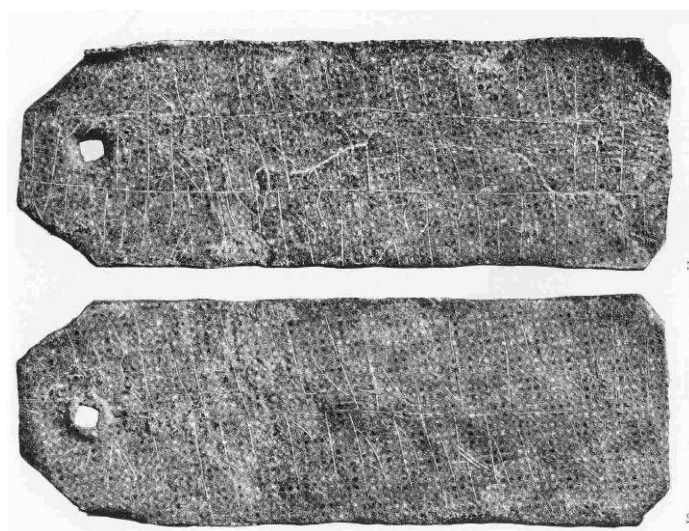
Indskriften giver umiddelbart et forvirret indtryk. A-siden har tre linjer adskilt af rammestreger. Runerne i linje 1 og 2 er retvendte, mens runerne i linje 3 vender på hovedet. På B-siden ses fire linjer adskilt af rammestreger; runerne i linje 1 og 2 vender retvendt, mens runerne i 3. og 4. linje vender på hovedet. Derudover ses en kort sekvens på tre runer indridset langs med bærehullets flossede randkant, linje 5 (se Figur 12).

Figur 12. Østermarie-sølvamulet: Til højre A-siden, til venstre B-siden.
Tegning: cand.arch. Stine Bonde Bendixen.

Marie Stoklund har taget udgangspunkt i en parallelordning og antager, at runerne i B-sidens linje 5 er en fortsættelse af linje 4. Disse skulle dermed udgøre afslutningen af indskriften. I mit arbejde med indskriften blev jeg opmærksom på, at indskriftens forvirrende indtryk kunne skyldes, at indskriftordningen er en anden. Runeindskriften kan være skrevet ude fra kanten og ind mod midten på B-siden i spiral rundt om bærehullet og dermed svare nogenlunde til den ordning, man i Danmark forbinder specielt med bornholmske runesten, nemlig konturordning (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 820 ff.). Sigtuna-amuletten 1 er relevant at nævne som et andet eksempel på, at der er skrevet rundt om bærehullet – i øvrigt også på

bagsiden. Som det fremgår af billedet, er amuletten også gennemperforeret, så der er dannet volde om bærehullet.

Figur 13. Sigtuna-kobberamulet 1. Efter Nordén 1943, planche 4, fig. 10 og 11.

Denne læseordning giver en meget uproblematisk forklaring på, hvorfor runerne vender retvendt i visse linjer, men står på hovedet i andre. Af notater i arkivet på Runologisk Laboratorium fremgår det, at flere forskere har foreslået denne linjeordning i personlig korrespondance med Stoklund i forbindelse med den foreløbige publicering i *Nytt om Runer* 15 (Stoklund 2001, s. 4 ff.). Det fremgår også, at Stoklund anså en læsning rundt om bærehullet for usandsynlig, da den sidste **k**-runes hovedstav i linje 5 gennemskærer den første **r**-runes hovedstav i linje 2. Dermed anså Stoklund det for sikkert, at **r**-runen måtte være ristet først af de to, hvormed en fortløbende læsning linje 5 - 2 ikke kunne være mulig.

I min undersøgelse af genstanden bemærkede jeg, at runernes hovedstave i mange tilfælde afsluttes med en lille fin trekantform, som det er typisk for runer indridset med kniv. Dette er især tydeligt på genstande af træ, som beskrevet af Aslak Liestøl (1973, s. 110 ff.) i forbindelse med genstande fra Hedeby. De trekantede afslutninger kan ses med det blotte øje, og de er tydelige på de billeder, som er blevet publiceret sammen med Stoklunds artikler. Detaljen er vigtig i min følgende argumentation for en læsning efter konturordningsprincippet: Gennem boringen af amuletten har som nævnt efterladt overskydende volde af metal rundt om bærehullet på bagsiden (B-siden). Det gør læsningen ved bærehullet lidt vanskelig, men en grundig undersøgelse under mikroskop har overbevist mig om, at

det mærke Stoklund har opfattet som det nederste og gennemskårede stykke af nævnte **r**-runes hovedstav, må være tilfældigt opstået. Det stykke af **r**-runens hovedstav, som er synligt over **k**-runens hovedstav, er ikke i berøring med **k**-runen – der er flere millimeters afstand mellem de to. Desuden afsluttes **r**-runens hovedstav over **k**-runens hovedstav i omtalte trekantform. Derfor mener jeg, at det er højst usandsynligt, at hovedstaven har strakt sig længere end til lige over **k**-runens hovedstav. Det forholder sig muligvis sådan, at risteren i første ombæring ikke havde tænkt sig at skrive på det smalle stykke mellem bærehullets kant og amulettens randkant. Det kunne se ud til, at risteren bevidst har benyttet sig af omtalte **k**-runes hovedstav som nedre rammestreg for begyndelsen af linje 2. Måske har risteren fornemmet, at han ville komme til at mangle plads. Rent teknisk må jeg konkludere, at der intet er til hinder for en konturlæsning rundt om bærehullet på side B¹⁴.

Det er næsten omsonst at forsøge at give en samlet tolkning af en indskrift, der er så fragmentarisk som Østermarie-sølvamuletten. I nogle tilfælde er det naturligvis muligt at skønne, hvor meget der mangler af en given genstand og dermed hvor meget tekst, der er tabt, men det er vanskeligt at gisne om her. Der er stor forskel på runernes størrelse, ligesom der er stor forskel på, hvor meget plads der er mellem de enkelte runer. Eftersom langt de fleste metalamuletter af vedhængs-typen er rektangulære stykker, der som regel måler mellem 4 og 10 cm i længden, kan det antages at Østermarie-sølvamuletten også har været rektangulær. Om den har været 3 eller 10 cm i længden, kan dog ikke afgøres.

Indskriften tillader, trods sin fragmentariske karakter, sikre tolkninger af nogle enkelte ord. I det følgende angives min egen translitteration, som kun er ordopdelt, hvor jeg mener, det er oplagt. (Sammenholdt med Stoklunds linjeordning læses linjerne 1, 3, 2 på side A og 1, 4, 5, 2, 3 på side B. Skråstreg / markerer linjeskift, vandret streg markerer afbræk, mens ? angiver uidentificerbar rune. Parentes angiver usikker læsning):

¹⁴ Stoklund medgiver i øvrigt, at læsningen er mulig.

Side A: 1) **si**(¹**g**)**moþR i**– 2) –**?arns mo/þiR si**–

Side B: 1) **sua ristar**²– 2) –**aki reist bi**/³**rk/runaR auk**⁴– 3) –(**a**)⁵**R heil**(⁶**i**)

¹ Der er en prik i rummet mellem hovedstav og bistav, men jeg er meget usikker på, om denne prik er en stingning eller et tilfældigt opstået mærke. Stingningerne på **i**-runerne i **reist** og **heil(i)** har en lidt anden karakter.

² Af runen ses nederste del af en hovedstav samt en venstrevendt bistav.

³ Af en rune ses et vinkelformet mærke >. Der kan være tale om det øverste af en lidt skråt indridset runes hovedstav med en bistav til højre.

⁴ Af runen ses øverste og nederste del af hovedstaven. Et skråt afbræk sandsynliggør, at der har været indridset en **k**-runebistav, da metallet her vil have været svagere.

⁵ Der er spor efter en højre bistav.

⁶ Runen **i** i **reist** i linjen ovenfor er videreført gennem rammelinjen, hvorfor det er usikkert, om der er tale om en rune.

Runeformerne er alle gennemstregede/dobbeltsidige varianter. Der er brugt langstavet **s**, både **R** og **r**, **e**-rune (stungen **i**-rune) og muligvis **g**-rune (stungen **k**-rune). Der er ikke brugt skilletegn. Runen **þ** (translittereret **o**) forekommer to gange.

A-siden

A-sidens **sigmoþR** er af Stoklund tolket som et personnavn bestående af to velkendte navneled glda. *Sigh-* og glda. *-moth* (Stoklund 1999, s. 288). Et sådant navn er ikke belagt, men begge navneled indgår i såvel mands- som kvindenavne, fx mandsnavnene *Sighbiorn*, *Sighmund* og *Thormoth* og kvindenavnene *Sighni* (mest i østdansk) og *Sighrith* (glsv. *Sighfridh*). Kvindenavnet *Asmoth* (Hornby 1947, s. 201) rummer en moveret form af det i øvrigt maskuline navneled *-moðr* (Peterson 1981, s. 38). Runen **þ** betegner altså efter al sandsynlighed langt *ó*. Navne med forleddet *Sigh-* er i øvrigt ikke så hyppigt forekommende i Danmark som i Sverige (Hornby 1947, s. 195). Sproghistorisk er forbindelsen **þR** interessant, fordi man her skulle forvente overgang *R > r* efter dentalen *ð*, idet overgangen *R > r* efter dental typologisk henregnes til tidlig vikingetid (Jacobsen og

Moltke 1942, sp. 1021). Der kan imidlertid også være tale om en sen, uetymologisk anvendelse af **R** for **r**-runen (Larsson 2002, s. 134 ff.), hvilket eventuelt også kommer til udtryk i formen **ristaR** hvorom nærmere nedenfor.

Linje 2 byder på store vanskeligheder, men jeg har forsøgsvis delt op i to ord mellem **s** og **m**, da hverken en runefølge **arnsmo**, **smo** eller **mo** giver gode tolkningsmuligheder. Et ord **mopir** kan derimod identificeres som et velbelagt substantiv glda. *móthir* (f. nom. sg.) ‘mor’ eller evt. et proprium ‘Moder’ (DgP II, sp. 969). Formen med **R** er den forventede (uetymologiske) for slægtskabsstammer (GG II, § 279, s. 74 f.), og formen svarer til eksempelvis **mupir** på Klemensker-sten 2 (DR 147).

Runefølgen **arns** ser ud til at kunne være sidste del af et maskulint eller neutralt substantiv i genitiv singularis (*a*-st. eller *i*-st.). Mulige alternativer er eksempelvis substantivet glda. *iarn* (n.) ‘jern’, der også er belagt som tilnavnet glda. *Iarn* ‘Jern’ (DgP II, sp. 505). Det andet er substantivet glda. *barn* (n.) ‘barn’, der ligeledes er belagt som tilnavnet glda. *Barn* ‘Barn’ (DgP II, sp. 38 f.). Endelig er det kristne personnavn glda. *Kristiarn* en formel mulighed (DgP I, sp. 786). Navnet er præget på nogle af Svend Estridsens mønter fra 1060’erne. Forudsat at **mopir** er korrekt læst og tolket som substantivet *móthir*, er det vel mest rimeligt at tænke sig et foranstående proprium i genitiv således, at en mandspersons mor nævnes. Der findes et par sene gotlandske runebeleg på, at et mandsnavn i genitiv efterfølges af ordet *móthir* i nominativ: **herra : iakaufs : mopir** ‘Herre Jakobs mor’ (G 165) og **botulfs : mopir** ‘Botulfs mor’ (G 173). Indskrifterne er sandsynligvis fra o. 1300. Stoklund (2003b, s. 866) har blandt andet foreslået, at runerne **pir** kan modsvare det personlige pronomen glda. *thú* ‘du’ i dativ singularis (rune-dansk *pér*). Den form findes sikkert belagt på Köpingsvik (Solberga) og findes sandsynligvis også på Kvinneby-amuletten (se videre nedenfor).

B-siden

B-siden giver lidt bedre grundlag for tolkning af i hvert fald et par runesekvenser. Runerne **reist** i linje 2 kan kun være en præteritumsformen (3. ps. sg.) af det stærkt bøjede verbum glda. *rísta* ‘riste’. Her altså med den særlige skrivemåde **ei** for ældre *æi*, hvor man kunne have forventet en form **rist**. Verbet fordrer et foran-

stillet subjekt i singularis, men af ordet foran **reist** er blot runerne **aki** tilbage. Der kan, som Marie Stoklund har foreslået, være tale om navnet glda. *Aki* ‘Åge’, men andre navne med *an*-stammebøjning kan også tænkes.

I henhold til rasterformlernes almindelige ordindhold vil man forvente en formel uden objekt (underforstået objekt) “NN. ristede” eller en formel med akkusativobjekt “NN. ristede A” (evt. en formel med adverbiet glda. *rét(t)* ‘rigtigt’). Akkusativobjektet i disse formler er meget hyppigt substantivet glda. *rún(a)* (f.) i akk. pl. *rúnar*. Marie Stoklund (1999, s. 288) har foreslået, at rasterformlens objekt er **bi?rk** substantivet glda. *biargh* (n. akk. sg.) ‘bjærg, hjælp’ med henvisning til Börje Westlunds (1989) læsning og tolkning af den meget omdiskuterede indskrift på Kvinneby-amuletten (jf. fx Lindquist 1987, Grønvik 1992, Louis-Jensen 2006). Westlund (1989, s. 43) læser: “**hiristik þir birk bufi**” og oversætter: “Här må jag rista (eller: ristade jag) skydd åt dig Bove”. Forskerne er ikke enige om at læse **birk**, men indskriften på nævnte amulet fra Köpingsvik (Solberga) (Gustavsson 2004, s. 63 ff.) ser ud til at kunne støtte Westlunds (og dermed også Stoklunds) tolkning. Indskriften fra Köpingsvik (Solberga) indeholder dog ikke substantivet, men verbet glda. *biargha* ‘bjærge, hjælpe’ **kristr auk santa maria biargi þir oluf** “Krist og sankta Maria bjærge dig, Olof”.

Jeg mener, at det er mere oplagt at læse **bi?rkrunaR** rundt om bærehullet og tolke ordet som et sammensat substantiv (f. akk. pl.) glda. *biarghrúnar* ‘bjærgeruner’. Det sammensatte substantiv optræder i Eddadigtet *Sigrdrífumál* (Pulsiano *et al.*, s. 581 f.) og indgår i en 1300-talsindskrift fra Bryggen netop i en rasterformel. Indskriften fra Bryggen blev første gang publiceret af Aslak Liestøl (1964: 41 ff.), og begyndelsen lyder (normaliseret til vestnordisk): *ríst ek bótrúnar, ríst ek bjargrúnar*¹⁵ “Jeg ristede bodsruner, jeg ristede bjærgeruner”. Sekvensen er sat i forbindelse med nævnte eddadigt. Et nyere amuletfund fra Skänninge i Sverige, et fragment af et bronzeblik fra 1000- eller 1100-årene har bidraget med endnu et brugbart parallelmateriale. Den ene side er læst **luf-unar(i)**–, den anden **–k butrunaR**. Helmer Gustavson har foreslået to mulige rekonstruktioner af en rasterformel: *LyfrunaR ri[st ia]k, butrunaR* (Gustavson 2003, s. 32) med dobbeltlæsning

¹⁵ Runeformen er dog atypisk: **biabh:runa=r**, men i konteksten synes tolkningen rimelig.

af **r** eller *[Rist ia]k butrunaR, lyfrunaR* (Björkhager og Gustavson 2004, s. 193). Runefølgen **auk** efter **bi?rkrunaR** på Østermarie-amuletten kan næsten kun være konjunktionen glda. *ok* ‘og’, hvormed man kan tænke sig endnu et sideordnet objekt svarende til de to nævnte paralleller. De første runer (**a**)**R** i linje 3 kunne endda hypotetisk udgøre sidste del af endnu et sammensat substantiv på *-rúnar*, fx *[lyfrún]ar* eller *[bótrún]ar*. Der er således tre formelle tolkningsmuligheder: Indskriften slutter med verbet **reist**, indskriften slutter med substantivet **bi?rk** som objekt for **reist**, eller indskriften fortsætter rundt om bærehullet med et objekt **bi?rkrunaR** for **reist** – muligvis efterfulgt af endnu et sideordnet objekt. Sidstnævnte mulighed finder jeg mest sandsynlig og bedst understøttet, fordi et objekt glda. *rúnar* for verbet er almindeligt, og fordi to runeamuletter viser indskrifter, der sikkert indeholder netop denne type sammensætning.

Runerne **heil(i)** giver adskillige tolkningsmuligheder. Som nævnt er det uvist, om det sidste **i** skal læses med, og hvis det er en rune, kan der være tale om en bøjningsendelse eller et selvstændigt ord. Ordet kan tolkes som substantivet glda. *hél* (n.) (vn. *heill*) ‘lykke, varsel, tegn’, men et substantiv svarende til vn. *heili* (f.) ‘helbred’ er også en mulighed. Adjektivet glda. *hél* ‘hel, rask, lykkelig’ (vn. *heil*) kan ligeledes tænkes. Et verbum glda. *hela* (vn. *heilla*) ‘forgøre, forhekse’ eller et verbum svarende til vn. *heila* ‘hele, bøde’ er tilsvarende mulige tolkninger. Stoklund (2003b, s. 866) nævner brugen af substantivet vn. *heill* i omtalte eddadigts strofe 17, hvor det er anvendt i betydningen ‘ting som giver lykke, amulet’ (*á gumna heillom* “på menneskenes amuletter”). Hvis man forudsætter en risterformel, som den jeg har argumenteret for, kan en tolkning som substantivet glda. *hél* efterfulgt af præpositionen *í* give nogenlunde god sproglig mening: “NN ristede bjærgeruner og [...] (ind) i amuletten”.

B-sidens første linje **sua ristaR** indledes tilsyneladende af adverbiet glda. *swá* ‘således’. Formen **ristaR** er usædvanlig. Måske er der tale om endnu en form af verbet *rista*. Marie Stoklund (2003b, s. 867) har foreslået en præsensform glda. *ristr* (3. ps. sg.) med svarabakhtivokal glda. *ristær* eller en svagt bøjet form glda. *ristir* med svækket vokal i svagtryksstavelse (udtrykt med **a**-rune for *æ*). Det er meget vanskeligt at afgøre, hvordan denne form skal forklares, og i det hele taget

forekommer det usædvanligt, at indskriften skulle indeholde en præsensform af verbet, da præsensformer er meget sjældne.

Opsummering

Runetypologi, særligt **o**-runen og digrafen **ei**, og sprogtypologi peger på, at indskriften er blevet til i 1000-tallet. Der er typologisk lighed med såvel de bornholmske runestensindskrifter som med runemønterne fra Lund, og i henhold til DR's opdeling må indskriften skulle kategoriseres som en indskrift tilhørende periode 3. Marie Stoklund har da også anslået en datering til "sidste halvdel af 1000-tallet" (Stoklund 2003b, s. 866), men den kan være lidt yngre. Indskriften kan forsigtigt oversættes:

Side A: Sigmod ... mor (?)

Side B: Således rister(?) ... Åge(?) ristede bjærgeruner og ... ind i amuletten¹⁶.

Amulettypen er typologisk betragtet af den ældre type, og indskriften er i samsvar hermed formuleret på folkesproget. Metaltypen er usædvanlig, men grunden til, at man ikke kender til flere sølvamuletter, kan som nævnt hænge sammen med metallets omsættelighed. Det ser ud til, at indskriften har været formuleret til gavn for en navngiven (og levende) person, men om det var en kvinde eller en mand, kan ikke afgøres. Det er heller intet i indskriften, der fortæller mere specifikt hvilken hjælp, der var behov for.

Roskilde-bronzeamulet

I 1866 blev runeamuletten af bronze fundet ved en gravning i Roskilde. Det er det tidligst registrerede fund af en runeamulet af metal. Amuletten er ca. 9 cm lang og godt 1 cm bred og ca. 1-2 mm i tykkelsen. I den ene ende er en lille stump kobbertråd fæstnet i et bærehul, og mod den afrundede ende (modsat enden med bærehullet) smalner stykket. Der er flere eksempler på amuletter, som har kobbertråd bevaret, fx en af Solberga-amuletterne (Gustavson 2004, s. 67 f.). Amuletten er

¹⁶ Under forsvarshandlingen argumenterede opponenter Thorgunn Snædal for, at der kunne være tale om en barselsamulet; ordet *biarghrúnar* i Eddadigtet *Sigrdrífumál* optræder i netop en sådan kontekst og en læsning **[b]arns mopiR barns móthir** forekommer sandsynlig i det lys.

fundet ved Maglekilde, men den nærmere fundkontekst kendes ikke. I Roskilde er der fundet enkelte løsfund fra vikingtiden og en pind med en hulsten fra 1000-tallet med runeindskriften **saksi : risti : runar : þis-r (s)--rku : matr** "Sakse ristede disse runer, ... mand" (Stoklund 1998a, s. 263). Runeformerne på bronzeamulettet er ikke til megen hjælp i forhold til en typologisk datering, eftersom indskriften ikke viser nogen distinktive former, hvormed amulettet kan være såvel middelalderlig som vikingetidig.

Eftersom Roskilde-bronzeamulettet er en af de runeamuletter, som man har haft kendskab til længst, indgår den i mange diskussioner af runeamuletter. Professor og sprogforsker ved Københavns Universitet, skotskfødte George Stephens, var den første som forsøgte sig med en læsning af amulettet (Stephens 1867-68, s. 864 f.). Men indskriften er vanskelig, fordi den består dels af genuine runer dels af tegn, som kan være lønruner, binderuner eller efterligning af runetegn. Nogle tegn ser ud til snarest at have karakter af ornamentik.

Figur 14. Roskilde-bronzeamulet. DR Atlas nr. 590-91.

Moltke diskutererede amulettet i artiklen *Medieval Rune-Amulets in Denmark* publiceret i *Acta Ethnologica* 1939 – en artikel, som var foranlediget af den begynden-

de tilvækst inden for genstandsgruppen og Arthur Nordéns behandling af nogle svenske runeamuletter året før i Arkiv för Nordisk Filologi (Nordén 1937). Her refereres til en lønruneindskrift fra Rødven Kirke i det vestlige Norge (N 443), som det var lykkedes Magnus Olsen at dechiffrere. Runerne fra Rødven har visse lighedspunkter med Roskilde-amulettens runer, men Moltke gik ikke så vidt som til at opløse tegnene. Det er til gengæld forsøgt i DR, selvom det slet ikke giver noget brugbart resultat, dvs. en sproglig mening. I Moltke (1985) fremgår det, at de kryptiske runer ikke har kunnet tolkes, og der er ikke givet en translitteration (Moltke 1985, s. 489). Roskilde-bronzeamuletten blev for ca. 20 år siden aktualiseret i forbindelse med fundet af to runeamuletter fra Gorodišče i det tidligere USSR, der har visse lighedspunkter med amuletten fra Roskilde. Elena Melnikova (1987) har tolket runernes ekstraordinært mange bistave som simple pyntestave, det vil sige, at der skal ses bort fra dem i læsningen, og denne tese har understøttet Börje Westlund (1989) i hans læsning af Kvinneby-amulettens komplicerede runer. Selvom pynterune-forklaringen forekommer mig plausibel som en måde at sløre indskriftens indhold på eller aktivere magien, er forslaget absolut ikke metodisk uproblematisk, for hvilke bistave skal man se bort fra? Efterhånden er der kommet endnu nogle amuletter til, som viser ikke-genuine tegn, og ligheden mellem dem er efterhånden ikke til at se bort fra. Et fund fra Stara Ladoga (Duczko 2004, s. 91), en bronzeamulet fra Adelsö i Sverige (Gustavson 1994c, s. 26), et Sigtuna-fund af horn (Gustavson 2001, s. 26 f.), Lund-ben 8 (Moltke 1985, s. 457) og flere fund fra Köpingsvik (Gustavson 2004) kan nævnes.

Roskilde-bronzeamulettens ene side, kaldet side A, begynder med en let læselige sekvens med genuine runeformer: **siuarþ**. En pudsighed er translitterationsfejlen **siuæarþ** hos Moltke (1985, s. 488), som må være opstået, fordi translitterationen af **þ** har været vanskelig at beslutte sig for grundet den uklare tidsfæstelse. Sekvensen er tolket som mandnavnet gl. *Sighwarth*, der foreligger i mange gammeldanske belæg, fx i formerne *Siuarth* og *Siwarth*, der ligesom den aktuelle form viser svind af spiranten *gh*. Svækkelse af *gh* efter *i* med mulighed for bortfald indtræder tidligt i såvel fortis- som infortisstavelse (GG II, § 392, 1., s. 345). Det danske runemateriale viser ellers ingen paralleleksempler til denne udvikling heller ikke i navneleddet *Sigh-*; møntmesternavnet **siguarþ** på en af

runemønterne fra Lund (DR M71) viser eksempelvis ikke svind. I det svenske materiale er der derimod adskillige belæg på kvindenavnet *Sighrith* i formen **si-riþr**, hvorefter nogle dateres til første halvdel af 1000-tallet, fx en runesten fra Södermanland (Sö 101) der af Anne-Sofie Gräslund (1991, 1992) på stilhistorisk grundlag er relativt dateret til perioden ca. 1000 – ca. 1025. Formen på Roskilde-bronzeamuletet viser ikke nominativmarkør, hvad der peger på, at amuletten ikke er tidligere end fra anden halvdel af 1000-tallet, eftersom former af maskuline *a*-, *u*- og *i*-stammer i vikingetidsindskrifter og på de bornholmske runesten viser nominativendelse.

Den efterfølgende sekvens kan anses for at være to gange to tredobbelte **u**-binderuner, hvorefter den sidste af to binderuner tilsyneladende er bundet sammen med endnu en rune **b**. Jonas Nordby, Universitet i Oslo, har gjort mig opmærksom på, at der synes at være noget symmetri inde i billedet, eftersom tegnene er placeret centreret på fladen (personlig kommunikation juni 2006). Side B indledes med runerne **lufr**, der forekommer genuine. Desuden blandt andre nogle **p**-runelignende tegn inden indskriften afsluttes af tre gange **r** efterfulgt af et lille kryds – også her synes der at kunne være tilstræbt symmetri. Nordby har foreslået mig, at de tre runer kan ses i forbindelse med en velkendte forkortelse for opfordringen *ráð rett rúnar* (jf. Knirk 1994, s. 202). At der er noget symptomatisk over gentagelsen af runer i en magisk kontekst har også Bæksted (1952, s. 47 f.) været inde på, med henvisning til Roskilde-tryllepind af træ (DR 247), som bærer gentagelse af runer **u** og **p** (Figur 3). Men for ikke at komme for langt ud i ørkesløse teser, vil jeg nøjes med at givet et bud på tolkningen af sekvensen **lufr**. Jeg mener, at man her kan drage en parallel til et ord, der netop kendes fra amuletsammenhæng, omend det kræver, at man ser bort fra **r**-runen, eller evt. opfatter den som en forkortelse: Runerne kan modsvare substantivet glda. *lyf* ‘lægemiddel’, som er diskuteret grundigt under behandlingen af Ribe-lægedomspind (se nedenfor s. 98). Denne tolkning har Lindquist (1932, s. 66 f.) været inde på, og det kan undre, at Moltke (1985) ikke har foreslået denne tolkningsmulighed, for i forbindelse med fx Vejle-stenøksens **lyfætyio** (*y* = **ʁ**) nævner han faktisk muligheden for tolkningen af ordet *lyf* med reference til Ribe-lægedomspind (Moltke 1985, s. 488). Muligvis er det stavemåden med runen **u** (**u** = **ʁ**) eller det efterfølgende **r**, som har

gjort tolkningen mindre umiddelbar for Moltke i forbindelse med Roskilde-bronzeamuletten. Nu findes formen med **u**-rune belagt på tidligere nævnte amulettindskrift fra Skänninge (Björkhager og Gustavson 2004). Mit forslag kræver altså, at man enten ser bort fra det sidste **r** eller opfatter det som en forkortelse eller lignende, fx for *rúinar*, jf. igen Skänninge-indskriften.

Runeamuletten fra Roskilde har efter al sandsynlighed været båret som værn af en mand ved navn Sivert. Genstandstypologisk hører amuletten til i gruppen af ældre vedhængstyper. De underlige tegn kan sammenholdes med adskillige andre runeamuletter med lignende tegn, hvoraf flere sandsynligvis er noget ældre end eller samtidige med denne. Formen med bortfald af spiranten *gh* og manglede nominativmarkør af mandsnavnet står nærmere et gammeldansk end et olddansk sprogtrin, så hvis det forudsættes, at man overhovedet kan gisne om amulettens alder på det spinkle grundlag, der foreligger, er det rimeligt at estimere en datering til anden halvdel af 1000-tallet måske snarest senere.

Ribe-lægedomspind

I forbindelse med arkæologiske udgravninger efter Ansgars by i middelalderbyen Ribe fandt arkæologerne i 1955 en ca. 30 cm lang pind af fyrretræ. Pinden er tilsnittet, så den har fem sider, og der er runer på alle fem sider – i alt over 300 runer.

Indskriften blev første gang publiceret af Erik Moltke i Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1960. Heri skriver Moltke (1960, s. 126), at indskriften kan betegnes som det vigtigste runefund i Danmark siden Gørlev-stenen. Med sine over 300 runer var indskriften på daværende tidspunkt den hidtil længste danske indskrift, som dog nu er overgået af den runelatiske indskrift på Blæsinge-blyamuletten fundet på Vestsjælland i 1983 (Stoklund 1987, s. 205 ff.). Men selv om Ribe-lægedomspindens indskrift i længde er overgået, er indskriften i flere henseender stadig enestående. For det første er pinden ganske godt bevaret, og læsningsproblemerne er relativt få. For det andet giver tekstens længde et bedre analysegrundlag, end de fleste runeindskrifter kan give, og for det tredje er der tale om en tekst formuleret på gammeldansk, som utvetydigt kan indplaceres i genren trylleformel mod sygdom. Teksten opviser en imponerende hybrid af såvel før-kristne som kristne elementer, og flere af tekstens sekvenser har paralleller i

såvel den runeskrevne som den bogstavskrevne overlevering. Moltke (1960, s. 123) oplyser, at runepinden blev fundet over resterne af et hus fra 1200-tallet i kulturlag dateret ned til 1100-årene, men “på grund af kulturlagets særlige karakter vil der næppe kunne gives en nøjere arkæologisk datering af pinden”. L. L. Hammerich publicerede en artikel om indskriften i 1963, hvori det oplyses, at pinden blev fundet under huset Grønnegade nr. 15 i “einer 6–700 Jahre alten Schicht” (Hammerich 1963, s. 147). Der foreligger en foreløbig arkæologisk rapport om udgravningen, som er publiceret i Rotterdam Papers 1968 af udgravningsleder Hans Stiesdal, og heri nævnes Ribe-pinden uden en nærmere datering. Dateringen af lagene ned til den sterile undergrund (sandbundslaget, 4 til 4,5 meter nede) anslås at være fra renæssancen og ned til 1100-tallet (Stiesdal 1968, s. 155 f.).

Moltke (1960, s. 128) observerede, at flere sprogformer i Ribe-indskriften har paralleller i Harpestreng-håndskriftet Cod. Holm K 48, der er dateret til ca. 1300 (Kristensen 1908–20, s. LXXXII). Det er på den baggrund, at indskriften på Ribe-lægedomspind dateres til ca. 1300 i al litteratur om pinden (senest MacLeod og Mees 2006, s. 123). Moltke daterede imidlertid ikke indskriften konkret til o. 1300, men påpegede, hvorledes der, ud over fællestræk med formerne i Cod. Holm. K 48, er flere eksempler på sprogformer, der giver indtryk af at være såvel ældre som yngre end ca. 1300. Moltke kommenterer blandt andre forhold ordet **no=upær**, som han karakteriserer som “en sær anakronisme”, idet ordet i første stavelse har “bevaret sin tvelyd”, mens sidste led viser svækket vokal. Det vil sige, “at ordets første del sprogligt tilhører tiden o. 900, mens sidste del er middelalderlig fra 12–1300’erne” (Moltke 1960, s. 128). Moltke mente at forklaringen på de arkaiske sprogformer måtte være, at formlen er oversat til dansk efter et norsk forlæg (Moltke 1960, s. 129). Indskriften viser allitteration og stavrim, og den første sekvens er ifølge Moltke en “REN og fuldstændig ‘oldnordisk strofe’, i regelret ‘oldnordisk’ versemål, fornyrðislag, den ældre Eddas malende, stavrimede strofeform” (Moltke 1960, s. 122). Den form for poesi er sjælden i en dansk kontekst, og versificeringen tilskrev Moltke da også det formodede norske forlæg.

Min undersøgelse af Ribe-lægedomspind er baseret på et primærstudie af selve genstanden¹⁷ samt en gennemgang af et omfattende arkivmateriale fra Runologisk Laboratorium bestående af Erik Moltkes og Marie Stoklunds arbejdsnotater og korrespondance med fagfæller. Vigtigt kildemateriale er endvidere Moltkes manuskripter til præsentation af indskriften i henholdsvis Selskab for Nordisk Filologi 1956 og Dansk Selskab for Oldtids- og Middelalderforskning (DSOM) 1958 og de dertilhørende referater af de efterfølgende diskussioner (ved Stoklund). Her er blandt andre Jón Helgason, Johannes Brøndum-Nielsen, L. L. Hammerich, Anders Bjerrum og Harry Andersen citeret for diverse kommentarer og indlæg i debatten. En bred vifte af tolkningsforslag og kritikpunkter blev i sin tid drøftet. Det fremgår klart af arkivmaterialet, at uenigheden blandt højt agtede fagfolk var stor, og at indskriften er dybt kompliceret at tolke. Den høje grad af usikkerhed fremgår ikke af Moltkes, som altid, selvsikre behandling af indskriften i Nationalmuseets Arbejdsmark 1960.

Hammerich (1963) giver en noget mere detaljeret gennemgang af indskriften end Moltke (1960). Heri gøres rede for nogle af de tolkningsmuligheder, han selv har foreslået i diskussionerne, men som Moltke var lodret uenig i. Man må da også konstatere, at Hammerich på nogle punkter er temmelig vidtløftig (jf. Stoklund 2003c, s. 555).

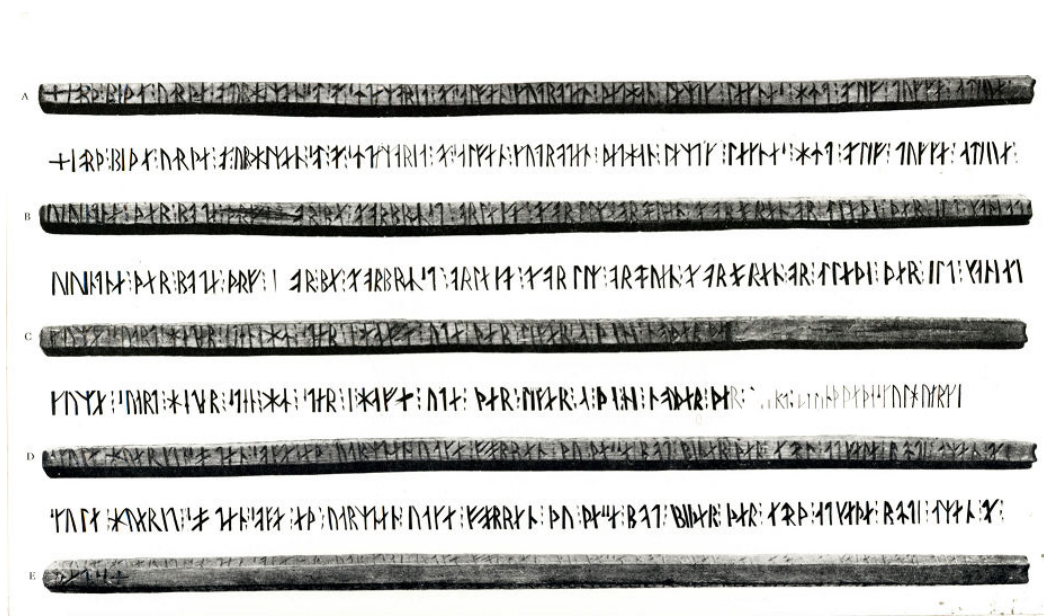
Marie Stoklund har senest i midthalvfemserne undersøgt pinden og på enkelte punkter revideret Moltkes læsning og tolkning. En egentlig ny publicering er det desværre ikke blevet til, hvorfor Moltkes læsning gengives i al, også nyere litteratur (se fx McKinnell *et al.* 2004; MacLeod og Mees 2006). Et fra Moltkes tolkning afvigende forslag er forsigtigt kommet til udtryk i en kort gengivelse af indskriften i moderne dansk oversættelse i udstillingskataloget til Margrete 1. Nordens Frue og Husbond (Stoklund 1996b, s. 399).

Runeformerne

Der er brugt ensidigt **t**, **n** og **a** (1, 1, 1). Det gennemstregede **a** (1) står i komplet distribution til **a** (1) og translittereres æ. **s**-runerne er kortstavede med

¹⁷ Ribe-pinden befinder sig i den permanente udstilling på Nationalmuseet og har genstandsnummer D2/1955.

punkt (¹), hvilket er ualmindeligt, men efterhånden ikke helt fremmed i en dansk middelalderkontekst, jf. fx Høje Tåstrup-blystykkeet (Stoklund 1993, s. 264 ff). **o**-runerne er ensidige med nedadvendte bistave mod venstre (¹), dvs. den almindelige middelaldertype, og de dobbeltsidige **ø**-runer har tilsvarende nedadvendte bistave til venstre for hovedstaven (¹). **R**-runen (¹) forekommer en enkelt gang for vokal (*y*). Der er brugt følgende stungne runer: **e**, **g**, **p** og **d** (¹, ¹, ¹ og ¹). Runerne er ensartede i udformningen, og der er et gennemført mønster for binderunerne, nemlig sammenskrivninger med **a**-runer (**a=k**, **a=n**, **a=r**, **a=l**, **a=t**) og sammenskrivninger med **o**-runer (**o=k**, **o=n**, **o=r**, **o=l**, **o=u**) samt et enkelt eksempel på **t=l**. Indskriften viser opdeling med tre-punktskilletegn på nær der, hvor der er indføjet et skilletegn foran **søtæn**. Det har kun to punkter.

Figur 15. Ribe-lægedomspind. Efter Moltke 1985, s. 495.

Translitteration med kommentarer til læsning

Stoklunds reviderede læsning, som altså ellers kun eksisterer i notatform i Runologisk Laboratorium, tilslutter jeg mig stort set. Jeg mener, at læsningen på yderligere et punkt skal ændres, jf. noterne under translitterationen for detaljer.

Side A

+ **io=rp** : **bipa=k** : **ua=rpæ** : **o=k** : **uphimæn** : **so=l** : **o=k** : **sa=nt¹æmaria** : **o=k** : **salfæn** : **gudrotæn** : **þæthan** : **læmik** : **læknæs** : **ha=nd** : **o=klif** : **tuggæ** : **at=liuæ** :

Side B

uiiindnæ : þær : botæ : þa=rf : : or : ba=k : o=korbr²Rst : orlækæ : o=korlim : or³uæn : o=korøræn : or : a=llæpe : þær : ilt : kaniat

Side C

kumæ : suat : hetær : sten : ha=n : stær : i : hafæ : utæ : þær : ligær : a : þe : ni : no=u⁴þær : þæ[⁵r(:)---(r)-(:þ)---(þ)þæþ(e)skulhuærki]

Side D

skulæ : huærkin⁶ : sötæn : sofæ : æþ : uarmnæn : uakæ : förræn : þu : þæssæ : bot : biþær : þær : a=ko=rþ : atkæþæ : (b)⁷o=nt⁸i : amæn : o=k :

Side E

þæt : se +

¹ Moltke (1960, s. 124) og (1976, s. 395) har **sa=ntæmaria**, mens Moltke (1985, s. 493) har **sa=nt=æmaria**. **t**-runens hovedstav er i berøring med **æ**-runens bistav. En eventuel **t=æ**-binderune ville snarest være konstrueret af én hovedstav efter det gængse mønster, hvorfor der næppe her er tale om en binderune.

² **r**-runen er rettet fra **u** eller kniven er i første forsøg smuttet ved ristningen af **r**-runens bue.

³ Runen **ø** er tilsyneladende ristet i to omgange, således at bistavene til venstre for hovedstaven er ristet først. Det er i øvrigt kun binderuner, som er ristet i to omgange. Moltke skriver i et notat, at risteren ved en fejl har skrevet **o**, som derefter er rettet til **ø**.

⁴ Binderunen **o=u** består af en kraftigt optrukket **o**-rune og en noget svagere trukket **u**-runebistav, som synes klemmt sekundært ind mellem **o** og **þ**.

⁵ Den sidste tredjedel af side C er bortraderet. Det kunne se ud til, at risteren er kommet til delvis at gentage den foranstående sætning, der også indledes med ordet **þær**. Det er almindeligt i håndskrifter, at sådanne fejl er opstået ved afskrift.

⁶ Sekvensen **huærkin : sötæn** er af Moltke fejllæst **huærki : sötæn**. Et oprindeligt skille tegn efter **i** er rettet til **n**, og et nyt skille tegn er presset ind mellem det til **n** rettede skille tegn og **sötæn**. Det kan faktisk ses på foto (og tegning) hos Moltke (1985, s. 495). Fejlen er opdaget af Marie Stoklund.

⁷ Af Moltkes korrespondance med Jón Helgason i 1956 fremgår det, at han som udgangspunkt var i tvivl om læsningen af pågældende rune – enten **b** eller **r**. Efter konserveringen læser Moltke **r**. Runens nedre bistav/bue har et knæk, og runen

har betydelig større lighed med indskriftens øvrige **b**-runer end **r**-runer. Jeg mener ikke, at runen ser ud til at være forsøgt rettet og finder en læsning **r** angribelig. Det er mere sandsynligt, at der er tale om en **b**-rune, og derfor har jeg valgt at translitterere (**b**).

⁸ **t**-runens bistav synes at være tilføjet et sekundært hak, som evt. kunne være en stingning påbegyndt i bistaven, men det er vanskeligt at afgøre, og jeg har derfor fastholdt en læsning **t**.

Skilletegnene opdeler primært på ordniveau, men ikke konsekvent; ordene **læknæs:ha=nd** og **lif:tuggæ**, som må opfattes som sammensatte substantiver, er delt af skilletegn. Der er en generel tendens til, at enstavelsesord (især i forbindelse med binderuner, men ikke kun) er skrevet sammen med et foranstående eller efterfølgende ord. I en række tilfælde ses dobbeltskrivning af konsonant i intervokalisk stilling, mens dobbeltskrivning ikke ses steder, hvor man ellers kunne have forventet det, jf. i øvrigt afsnittet Opsummerende sprogbeskrivelse. Selvom man ud fra et tolkningsmæssigt synspunkt har behov for at forklare visse forhold som eventuelle skrivefejl, må det relativt konsekvente system, den generelle sikkerhed i skrivningen og de forhåndenværende rettelser ses som udtryk for omhyggelighed fra risterens side. Indskriften viser runetypologiske karakteristika, der indplacerer indskriften sikkert i middelalderen (efter DR's typologi i periode 4).

Analyse og tolkningsforslag

I det følgende gennemgås indskriften i henhold til dens tre hovedafsnit samt afslutning, og altså ikke side for side. Indskriften er opbygget af 1) en påkaldelse med anmodning om hjælp. Afgrænset herfra (med to sæt skilletegn) er 2) en ud-drivelsesformel (eksorcisme), som står i forbindelse med 3) et episk afsnit (dels en forbandelse, dels en aktiv trussel). Indskriften afsluttes med 4) en besegling. For overskuelighedens skyld er binderunerne i det følgende ikke markeret, og skilletegn er erstattet af mellemrum. Der er ordopdelt med basis i min tolkning. Metrikken kommenteres udover eksempler på bogstavallitteration ikke.

1) Påkaldelse og anmodning om hjælp

iorþ biþ ak uarpæ
ok uphimæn
sol ok santæ maria
ok salfæn gudrotæn
þæt han læ mik læknæshand
ok liftuggæ
at liuæ uiuindnæ
þær botæ þarf

Den første sætning, hovedsætningen, indeholder det finitte verbum **biþ** glða. *bithia* (præsens 1. ps. sg.) ‘beder’. Subjektet er det personlige pronomen **ak** glða. *iak*, *æk* ‘jeg’ (efterhængt **biþak**). Formen **biþ** uden endelse (stærke verber, 1. ps. præs. singularis) er bevaret i vestnordisk og optræder sporadisk i gammeldanske tekster, hvor ellers den analogisk overførte form på -(æ)r dominerer. Formen er i gammeldansk bedst bevaret i jysk (GG VIII, § 784, s. 10), men må dog ved enkelte verber formodes at have været bevaret i ældre sjællandsk (Brøndum-Nielsen 1971–73, s. 88). Det personlige pronomen **ak** (1. ps. sg. nom.) forefindes i gammeldansk, såvel i runeindskrifter som i håndskrevne kilder, i sideformerne *æk* og *iak*¹⁸ (GG V, § 561, B. I., s. 7 ff.). Med Viggo Saaby (1872, s. 209) har den ubrudte form været anset for et jysk træk, men ifølge Anders Bjerrum (1960) og Gerd Wellejus (1972) kan *æk* og *iak* tolkes som alment gammeldanske sideformer (videre herom Brøndum-Nielsen 1971–73).

Det forekommer mest rimeligt at opfatte substantiverne **iorþ** glða. *iorth* (f. sg.) ‘jord,’ **uphimæn** glða. *uphimin* (vn. *upphiminn*) (m. sg.) ‘himmel’, **sol** glða. *sól* (f. sg.) ‘sol’, propriet **maria** ‘Maria’ samt substantivet **gudrotæn** glða. *guthdrót(t)in* (m. sg.) ‘Gud-drotten, Gud-Herren’ som sidestillede akkusativer i en akkusativ med infinitiv-konstruktion med infinitiven **uarpæ** glða. *wartha* ‘vogte, tage vare på, sørge for’. Det finitte verbum **biþ** får da, som verbet fordrer, to objekter: et objekt, der bliver bedt om noget (jorden, himlen, solen, Maria og Gud-Herren), og et objekt, der bedes om – sidstnævnte repræsenteret af den efterfølgende genstandssætning indledt med **þæt**, jf. nedenfor.

¹⁸ Den yngre brudte form **iak** forefindes sikkert på den vestsjællandske Gørlev-sten 1 (DR 239), som er dateret på sprogligt grundlag til tidlig vikingetid.

Ordet **uphimæn** er ikke belagt andetsteds i gammeldansk, men kendes som poetisk ord i vestnordiske kilder (*upphiminn*) (Egilsson 1913–16, s. 582) og ligeledes i angelsaksiske kilder (*up-heofon*) (Angl-Sax, s. 1141 med henvisning til også oldsaksisk *up-himil* og oldhøjtysk *uf-himil*). Ordet er belagt en enkelt gang på østnordisk område på en runesten i Södermanland (Sö 154), her i formen **ub-himin**.

Adjektivet **santæ** glda. *sancte* (f. sg.) er indlånt (måske via middelnederlandsk) fra latin og optræder i dansk kun svagt bøjet (GG IV, § 521, s. 98 med henvisninger). Sammenskrivningen med **maria** kan måske tolkes som udtryk for, at risteren har opfattet forbindelsen som en fast syntaktisk enhed.

Substantivet **gudrotæn** er sammensat af substantivet glda. *guth* og substantivet glda. *drót(t)in*. Ordet glda. *drót(t)in* ‘drot, herre’ optræder jævnligt på runesten ved omtale af indbyrdes forhold mellem herre og undersåt. I middelalderen overgik ordet til at betegne den kristne Gud (treenigheden), og treenighedskirker benævnes i de ældre kilder både *ecclesia trinitatis* og *Drottens Kirke*, jf. fx S:t. Drottens kirke i Lund. Sammensætningen *guthdrót(t)in* findes også på runesten, fx på Nylarsker-sten 2 (DR 380) i runeformen **kuþ : tr(u)tin** og på adskillige svenske runesten, fx Vg 127 og U 756. Formen i Ribe-indskriften viser assimilation af spiranten *ð* med den følgende dental *d*, hvilket tyder på, at ordet på nedskrivningstidspunktet har været en fast sammensætning, jf. fx *mithdag* > *middag* (GG II, § 332, s. 217). En ældre sammensætning, som kan have dannet model for den kristne term, er belagt i to runeskrevne trylleformler: Sigtuna-amuletten 1 har **pursatrr=utin** ‘Thursedrotten’ (Lindquist 1932), og parallellen i Canterburyhåndskriftet har **(þ)orsa trutin** (ibid.; DR 419). Første led er ordet vn. *purs*, der oversættes med blandt andet ‘jætte’, men præcis hvilken form for personificeret, overmenneskelig magt man har forestillet sig, er uvist. Ordet er identisk med navnet på runen **þ**, der bruges trefoldigt i forbindelse med en forbandelse i eddadigtet *Skírnismál* og derfor af nogle opfattes som et magisk tegn (jf. fx McKinell *et al.* 2004, s. 33).

Det demonstrative pronomen **salfæn** synes umiddelbart bedst at kunne sammenstilles med formen glda. *sælvær* (m. sg.) ‘selv’, der forekommer som sideform til glda. *sialvær* i østdanske tekster (GG V, § 578, s. 227). I vestdanske tek-

ster er den brudte form næsten enerådende (GG I, § 177, anm. 4, s. 338). Ud fra den overbevisning, at Ribe-pindens tekst måtte være blevet til i Ribe, og dermed være jysk, forklarede Moltke formen **salfæn** som en skriverfejl, hvor skriveren har glemt en **i**-rune. Formen med endelsen **-(æ)n** svarer til adjektivernes form i m. akk. sg. (GG V, § 578 A, 2. a., s. 231), jf. **søtæn** og **uarmnæn**, hvilket kongruerer med køn, tal og formodede kasus for **gudrotæn**.

Genstandssætningen indledes med det demonstrative pronomen **þæt** gllda. *sá, thæn* (n. sg. *thæt*), som her er brugt som konjunktionen ‘at’. Den almindelige konjunktion i tekster som betegnes som jyske, er gllda. *at*, men i sene tekster veksler brugen af de to konjunktioner (GG I, § 5.II, s. 12). Det personlige pronomen **han** gllda. *han* (m. 3. ps. sg. nom.) ‘han’ må vise tilbage til sidstnævnte i rækken af påkaldte magter, dvs. **gudrotæn**, og fungere som subjekt i sætningen. Det finitte verbum må være **læ** gllda. *lé(a)* (præs. konj. 3. ps. sg.) ‘låne, overdrage, give’, der i vestnordisk tager dativobjekt. Igen er det personlige pronomen gllda. *iak* her i oblik kasus (1. ps. sg.) ‘mig’ efterhængt verbet (**læmik**). Formelt set er der tale om akkusativformen gllda. *mik*, hvor man måske kunne forvente en dativform svarende til gllda. *mér*, som Lund-kammens **mær** (DR 303). Imidlertid fortrænger akkusativformen ret tidligt dativformen (jf. GG V, § 561, 2, 3, s. 10 ff.).

Akkusativobjektet for verbet **læ** udgøres tilsyneladende af to sammensatte substantiver. Det første er **læknæs : hand**. Der er ingen tvivl om, at dette ord må modsvare vn. *læknishond* (f. sg.) sammensat af substantiverne vn. *læknir* (m.) ‘læge’ og vn. *hond* (f.) ‘hånd’ altså ‘lægehånd’. Ordet er belagt i eddadigtet *Sigrdrífumál* (4. strofe) i pluralisformen vn. *læknishendr* (Egilsson 1913–16, s. 386). Ordet vn. *læknir* er afledt af verbet vn. *lækna*, som muligvis er indlånt fra engelsk, jf. OE *læcnian*, *lācnian* (Bjorvand og Lindeman 2000, s. 511)¹⁹. Det gammeldanske ord for læge *léki* (m.) går tilbage til et fællesgermansk substantiv (ligeledes glsv. *lækir*). Af substantivet er verbet gllda. *lækia* afledt (Becker-Christensen *et al.* 2000, s. 850). Substantiverne vn. *læknir* og gllda. *léki* indgår i en lang række sammensatte ord med semantisk tilknytning til ældre medicinsk praksis, fx vn. *læknisbragðr* ‘lægemiddel’ og *læknislyf* ‘lægemiddel, lægedom’

¹⁹ Af verbet vn. *lækna* er også substantiverne *læknan* (f.) ‘helbredelse’ og *lækning* (f.) ‘helbredelse, lægemiddel, lægekunst’ afledt (Heggstad *et al.* 1993, s. 280).

(Heggstad *et al.* 1993, s. 280)²⁰. De gammeldanske sammensætninger vakler mellem former med og uden s i første sammensætningsled (jf. GG III, § 435, s. 39 f.), fx *læki(s)gift* ‘lægehonorar’, *læki(s)giáf* ‘lægegave’ og *lækidóm* ‘lægedom, lægemiddel’. I glsv. findes også sammensætningen *lækisbot* ‘lægebod’ belagt (Söderwall I, s. 799). Den aktuelle form i Ribe-indskriften har været anset for at være et sikkert bevis på, at indskriften er norsk influeret, men teoretisk set kan en ellers ubelagt sideform i dansk med -n- ikke afvises.

Det andet sammensatte substantiv er lidt vanskeligere at tolke. Andet sammensætningsled **tuggæ** har i diskussioner været sat i forbindelse med substantivet vn. *tugga* (f.), der betyder ‘(mad)bid, det man tygger’ afledt af verbet vn. *tyggja*, men tolkningen har ikke vundet hævd. I stedet er ordet tolket som substantivet gllda. *tunga* ‘tunge, sprog/taleevne’. Der findes eksempler på stavemåden -ngg- for -ng- (GG I, § 40, anm. 3, s. 72), og det er runeortografisk muligt at udlæse en form med nasal **tu[n]ggæ**. Det første sammensætningsled **lif** har formelt set en række tolkningsmuligheder. Runen **i** betegner i indskriften i øvrigt oprindeligt kort og langt *i*. Det giver mulighederne gllda. *lif* (n. sg.) ‘liv’ og vn. *hlif* (f. sg.) ‘værn, ly’. Moltke (og senere andre med ham) har tolket ordet som svarende til substantivet gllda. *lyf* (vn. *lyf*, glsv. *lif*) ‘lægemiddel, tryllemiddel, trolddom’ (jf. Kalkar II, s. 784 og Söderwall I, s. 756). Ordet indgår som første led i en lang række sammensætninger, fx vn. *lyfsteinn* ‘trolddomssten’, vn. *lyfrúnar* ‘læge(doms)runer’, glsv. *lifkona* ‘troldkone’ (‘löfjerska, qvinna som genom trolddom botar sjukdomar, klok gumma, signerska’ Söderwall I, s. 756). Dette ord optræder flere steder i runeskrevne trylleformler og passer semantisk godt ind i sammenhængen. Brugen af **i**-runen for *y* er ikke sikkert belagt på dansk område, men forekommer i svenske runeindskrifter (Lagman 1990, s. 36 ff.) og ligeledes i norske; en indskrift fra Bryggen (B 99) har formen **lifom**, som er tolket som en dativform af netop vn. *lyf*. De danske håndskrifter giver få senmiddelalderlige belæg på gllda. *lyf* alle skrevet med *i*, *e* og en enkelt med *ø* (dog muligvis *y* i formen *lywe*)²¹, men

²⁰ Ordet vn. *lækning* (f.) indgår i samme sammensætninger; *læningarbragðr*, *lækningarlyf* (ibid., s. 280).

²¹ Opslag i Gammeldansk Ordbogs seddelsamling.

formerne med *i* optræder kun i en skånsk kilde Cod. Upp. C 56²², der er oversat efter et svensk forlæg. I svensk findes tilsvarende former (jf. opslaget *lif* i Söderwall, og opslagene *lev* og *lövja* i SAOB samt *lövja* i Hellquist 1939). Hellquist 1939 (og SAOB) regner med en udvikling, hvor et oprindeligt fornsvensk **lyf* ved delabialisering er udviklet til *lif* (Hellquist 1939, s. 616 f. m. henvisninger). Sammenfaldet mellem de danske og de svenske former *lev* og *læv* (med lydåbning) sandsynliggør, at også gammeldansk kan have haft en form **lif* lydret udviklet af oprindeligt *y* (GG I, § 140, s. 230). En sammensætning glða. **lyftunga* ‘lægedomstunge’ er ikke kendt, og der findes ej heller en vestnordisk pendant. Men som parallel til *-hand* synes *-tunga* at være et godt forslag. Den stående tolkning passer med forventningen om, at trylleformlens kraft i nogle tilfælde var knyttet direkte til en aktiv udsigelse af formen (jf. Moltkes tolkning af **atkæpæ** og **ronti** nedenfor), og oversættelsen ‘helbredelsesstunge’ (Moltke 1960, s. 122) skal vel forstås som tale, der virker helbredende. Alternativt kan man tænke sig, at **liftug-gæ** sigter til en konkret medicin, fx en lægende urt af arten *Ophioglossum vulgatum*, der er kendetegnet ved at have et tungeformet blad. I dansk kendes planten under betegnelserne *slangetunge* og *lægetunge* (Lange II, s. 141) (i svensk *ormtunga* og *läketunga* (Lyttkens III, s. 1590). En sammensætning vn. *hliftunga* ‘værnetunge’ eller glða. *liftunga* ‘livtunge’ er formelt mulig, men sådanne begreber kendes heller ikke.

Formen **atliuæ** giver anledning til samme overvejelser omkring brugen af runen **i** som ordet **lif**. Hvis man indholdsmæssigt skal få mening med sætningen, må der snarest være tale om et infinitivum med et proklitisk infinitivmærke **at** glða. *at* (formelt set kan **at** også være en præposition eller et præfiks). Der kan, som Moltke mente, være tale om verbet vn. *lyfja* (glsv. *lifia*) ‘helbrede (ved trolddom)’. Formen kan da være et glða. **lyfia* med svækket udlydsvokal og svind af halvvokalen *j* i postkonsonantisk stilling > *liuæ* (GG II, § 403, s. 370). **i**-runen kan også betegne oprindeligt *i*, og verberne glða. *liva* ‘leve’ eller vn. *hlifa* ‘værne, beskytte’ (i vestnordisk med dativ) må nævnes som formelle muligheder, jf. **lif** ovenfor.

²² “Den skånske postil fra Bökkaskogh” (Brøndum-Nielsen 1959).

Formen **uiuindnæ** har givet anledning til hovedbrud for de fleste, som har arbejdet med indskriften. Argumentationen har taget udgangspunkt i, at metrikken fordrer et ord, der begynder med **b**, idet der, for at opnå det perfekte vers, mangler et ord, der allittererer med det følgende **botæ**, hvad Jón Helgason gjorde Moltke opmærksom på. Med udgangspunkt i den overbevisning, at indskriftens indledende strofe er forfattet i rent fornyrdislæg, måtte Moltke forklare den første **u**-rune som en risterfejl for **b**. Han mente, at der måtte være tale om en præsens participium af verbet glða. *biva* ‘bæve’ i en substantivisk brug glða. *bivandi* ‘bævende’. Formen **uiuindnæ** viser i så fald både **i** for forventet **a** (**æ**) og en konsonant **n** for meget efter **nd**. Moltke gik ind for, at formen kunne ses i tilslutning til det, han i sine notater kalder “-indi-ord” med henvisning til vn. *sannindi* (vel altså en form glða. **bivindi*), og han forklarede **i**-runen som eksempel på udviklingen *a* > *æ* > *i* foran -nd i trykssvag stavelse med henvisning til GG I, § 146 anm. 2. I artiklen fra 1960 skriver Moltke, at forbindelsen “*ndn* for *dn* og *nd* er såre almindelig” (Moltke 1960, s. 127), men uden henvisning til andre belæg i øvrigt. I GG (VI, § 630, s. 99) er et belæg fra 1472 *wundnæt* (præteritum participium af verbet glða. *winna* ‘flette, vinde, hejse’) nævnt. Moltke mente, at **uiuindnæ** var betegnelsen for det onde, som trylleformlen skulle virke imod, nærmere bestemt en febersygdom, og mere præcist sygdommen malaria med henvisning til ordet vn. *etandi* ‘ædende’ af vn. *eta* ‘æde’, der betegner kræft. Hammerich (1963) indlæste også en fejl **u** for **b** og foreslog et sammensat substantiv **bin-und* (**ben-und*) (akk. pl.) med betydningen “tödliche oder tödesgefährliche Wunde” (‘banesår’) med henvisning til en oldengelsk parallel (Hammerich 1963, s. 157 f).

I diskussionen har nogle ment, at der kunne være tale om en gengivelse af det vestnordiske pronomen *hvathvetna/hvetvetna* i adverbial funktion i betydningen ‘hvad som helst, alt muligt, overalt’, og den tese har Marie Stoklund senest fulgt (Stoklund 1996b, s. 399). Forlægget skulle da kunne være en glno. dativform *hvitni* (Seip 1955, s. 131, 133) med svind af *h* foran *v* **vivitni* (jf. *vetvetna* ibid., s. 162). Indholdsmæssigt ville et sådan ord passe godt, men spørgsmålet forbliver, om ikke denne forklaring i lighed med den ovenfor nævnte bliver vel konstrueret. For det første fordi man må forudsætte et norsk forlæg, for det andet fordi man må forudsætte en ikke belagt form glno. **vivitni*. For det tredje mangler **h** netop ikke i

huærkin, hvad der kunne tale for en jysk proveniens, da hv-forbindelser bevares længere i norrønjysk end i resten af det gammeldanske sprogområde (GG II, § 382, 2., s. 310 med henvisning).

I notaterne fra møderne i Selskab for Nordisk Filologi og DSOM fremgår det, at Brøndum-Nielsen havde nogle interessante betragtninger vedrørende **uiuindnæ**. For det første skulle man, hvis der er tale om en tekst lavet af en jysk sprogbruger, forvente en form med apokope. For det andet nævnede han muligheden for, at udviklingen af suffikset ikke er rent hjemlig med henvisning til en old-engelsk *-wendnæs* 'tilbøjelighed', hvilket er interessant i relation til formen **læknæs**.

Den følgende relativsætning indledes med relativpronomenet **þær** glda. *ær, thær* 'som', som med stor sandsynlighed viser tilbage til det vanskeligt tolkede **uiuindnæ**. (Formelt betragtet kan **þær** dog også være tidskonjunktionen 'når' eller, hvis **uiuindnæ** tolkes som pronomen i adverbial funktion, stedsadverbiet glda. *thar* 'hvor'). Verbet kan sikkert identificeres i runeformen **þarf** glda. *thurva* (præs. 1. el. 3. ps. sg.) 'have trang til, behøve'. Verbet tager i vestnordisk genitiv, og det ser ud til også at være tilfældet her. Objektet er **botæ** glda. *bót* (f.), og endelsen kan være en genitivform; enten singularis med svind af udlydskonsonanten *r* eller pluralis (jf. GG III, § 469, s. 156f.).

Indholdsmæssigt består strofen dels af før-kristne elementer i form af påkaldelse af naturkræfterne, dels af kristne elementer i form af påkaldelse af den hellige jomfru Maria og Gud. Der findes andre tekster, som har ligheder med Ribepindens første strofe. Den nærmeste parallel findes i det angelsaksiske håndskrift BM Cotton caligula A VII, ff. 176a–178a. Manuskriptet formodes at være fra før år 1000 og indeholder blandt andet den magiske formel *Æcerbot* 'Agerbod'. Denne indeholder blandt andre formuleringen "eorðan ic bidde and upheofon, and ða soþan Sancta Marian, [...], þæt ic [...]" (se Storms 1974, s. 174) – altså 'jorden beder jeg og den høje himmel og den sande hellige Maria [...] om at jeg [...]'. Modsætningen *upphimin* og *iorth* er en klassisk poetisk sammenstilling (om ordet *upphiminn* og kilderne dertil se Lönnroth 1981).

Med hensyn til Moltkes tolkning af **uiuindnæ** et det på et indholdsmæssigt plan en besnærende tanke, at der skulle være tale om et sygdomsbetegnende

ord. Moltke inddrager i sine notater en række citater fra eftermiddelalderlige kilder, som understøtter hans tese om en sygdomsbetegnelse forbundet med febersymptomer: “Thii at de alle finge den bewende oc skelwende soot” (Christiern Pedersen i Brandt og Fenger 1850, s. 91), “hannem skal iche skadhe aff icht eller then skælffwindhe soeth” (Ohrth 1917, s. 237) og “vedh then onde gesth, vedh then skeluende, vedh den bibbrinde, onde gest” (ibid., s. 215). Flere eksempler er givet hos Hammerich (1963, s. 154 f.). Men selvom Moltkes argumentationsrække er stærk, mener jeg, at han gik for langt i sin tolkning. Det er problematisk, at der faktisk står **u** og ikke **b**. At læse **b** går imod reglen om at læse hvad der står, ikke hvad man synes, der burde stå (jf. Seim 2003). I hvert fald savner jeg en bedre forklaring på, hvorfor risteren skulle kunne tage fejl af **u** og **b**. En anden ide, som efter min mening bør overvejes er, at et bogstavskrevet forlæg let kunne være fejllæst som følge af “minim-confusion”, dvs. sammenblanding af bogstaver. I 1300-tallet udvikledes kursivskriften, så visse kombinationer faldt sammen (jf. Brøndum-Nielsen 1943–54, s. 21), og et givent forlæg kunne indeholde både w, u, n, m og i. Man kunne også forestille sig, at et latinsk bogstav b med en lidt for kort overlængde kan have været læst som bogstavet v, idet de to tegn let kan forveksles i senmiddelalderlige tekster. Men det er naturligvis alt sammen spekulationer.

Et andet problem, set ud fra mit synspunkt, er, at der ikke er garanti for, at vi her har for os en fuldstændig strofe i fornyrdslag. I referatet fra mødet i DSOM er Jón Helgason noteret for at savne “et virkelig godt navn for metret i Ribe-indskriften; der er, hvis man holder sig til Snorres betegnelser, eksempler på både fornyrdslag (**iorþ biþak uarþæ ok upphimæn**) [...] og málaháttir (**sol ok santæ maria**) [...]”. Det må vel også gælde for et eventuelt forlæg. Jeg mener desuden, at det er at tage et skridt for meget at bestemme febersygdommen som netop malaria. Det kan have været en hvilken som helst sygdom.

Ser man bort fra den diskutale læsning, er Hammerichs ræsonnement egentlig lige så gyldigt som Moltkes, for der findes en del formler, der refererer til sårheling. Blandt runeamuletterne findes et enkelt eksempel i indskriften på den allerede nævnte Sigtuna-amulet 1. Derpå står **þurr sarriþu** oversat med ‘sårfeberens Thurr’ (Lindquist 1932, s. 5). Den ligeledes nævnte parallel Canterbury-formlen har **kurilsarþuara** oversat med ‘Gyrlil sårvolder’ (Jacobsen og Moltke

1942, sp. 490). I Orths samling er der adskillige eksempler på formler, som omhandler sår (se Ohrt 1917, s. 163 ff.), og hos Bang findes ligeledes en række (Bang 1902, s. 537 ff.). Fælles for de sidstnævnte er dog, at de er ret sene (ca. 1750 +), og at der er tale om narrativer omhandlende Jesus' sårheling.

Stoklund (1996b) vælger egentlig at lade **uiuindnæ** stå utolket, men tilføjer tolkningsforslaget i parentes: "at han låner mig lægehånd og helbredelsestunge at helbrede *uiuindnæ* (allevegne ?) / der behøver bod (d. e. helbredelse)" (ibid., s. 399). I betragtning af den følgende sekvens, uddrivelsesformlen, hvor det onde manes ud af diverse kropsdele, synes det uspecificerede udtryk 'alle vegne' på et semantisk niveau meget fornuftigt, men personligt vil jeg foretrække at lade tolkningen af **uiuindnæ** stå helt åben og oversætte første del således:

Jorden beder jeg sørge for
og den høje himmel,
solen og hellige Maria
og selve Gud-Herren,
at han vil give mig lægehånd
og lægedomstunge
til at helbrede **uiuindnæ**,
som behøver bod

2) Uddrivelsesformel, eksorcisme

Ribe-indskriften fortsætter i anden hoveddel, som er en opremsning af kropsdele, ud af hvilke det onde skal drives.

or bak ok or brRst
or lækæ ok or lim
or øuæn ok or øræn
or allæ þe þær ilt kan i at kumæ

Præpositionen **or** glda. *ór* 'ud af' forekommer syv gange, og i de fleste tilfælde sammenskrevet med det efterfølgende substantiv. Præpositionen er ikke almindelig i dansk, hvorfor ordet optræder i Moltkes argumentation for, at der er tale om en tekst med norsk forlæg. Moltke skriver om ordet i sine notater: "er ukendt i dansk, eller her kun belagt som præfix". Som præfiks findes glda. *ór-* i eksempelvis glda. *orsakær* (jf. i øvrigt Gammeldansk Ordliste). I 1996 fandt man desuden en runesten i Bjerring kirke, som har bidraget med et eksempel på selvstændig

brug af ordet glda. *ór* i Danmark (Stoklund 1997b, s. 60). Præpositionen kan altså næppe anses for fremmed i dansk.

De første to kropsdele med allittererende betegnelser er substantiverne **bak** glda. *bak* (n. sg.) ‘ryg’ og **brRst** glda. *brýst* (n. sg.) ‘bryst’. Vokalen i *brýst* er angivet med **R**-rune, hvilket er relativt sjældent i danske middelalderlige runeindskrifter, når man ser bort fra futhark-indskrifterne. Ligstenene fra Gesing (DR 111) og Vejerslev viser denne brug af **R**, og de dateres nogenlunde sikkert til perioden ca. 1150-1200 (jf. Carelli 2001, s. 324 med henvisning til Torben Hinrichsen 1988). Derpå følger endnu to substantiver **lækæ** og **lim**. Ordet **lækæ** er endnu et eksempel på en runesekvens, der ikke umiddelbart kan tolkes som et kendt ord. De givne tolkningsforslag kalkulerer derfor med en fejlristning. Moltke mente, at den første æ-rune skulle forklares som et foregrebet finalt æ, hvormed han kunne argumentere for en form glda. *lik* (n. sg. (*a*-st.) med markeret dativ) ‘skikkelse, udseende, lig’ (egentlig ‘krop’) eller en tostavet form glda. *liki* (n. sg. (*ia*-st.) ‘skikkelse, legeme, lig’. Det efterfølgende ord **lim** er sikkert tolket som en form af glda. *lim* (m.) ‘(krops)lem’. Formen synes umiddelbart at være singularis, men af Stoklunds notater fremgår det, at der har været spekuleret i, om der skulle være tale om en synkoperet (jysk) pluralisform af glda. *limmæ*. En tolkning ‘ud af legeme og ud af lem (evt. lemmer)’ kan godt forsvares. Hammerichs forslag er derimod noget problematisk, idet han argumenterede for, at ordene **liuæ** og **lækæ** måtte være byttet om ved afskrivning fra et håndskrift, hvor disse to ord skulle have befundet sig ovenover hinanden i to forskellige linjer (Hammerich 1963, s. 149). Den form for afskriverfejl er naturligvis kendt i håndskriftssammenhæng, men Hammerichs argumentation synes styret af, at han syntes, der *burde* stå ‘ud af liv og ud af lemmer’ med reference til det (også i nutidssprog) faste udtryk “med liv og lemmer”.

Et godt alternativt bud på en tolkning er ordet glda. *læg* (m. pl. (*ja*-st.)), der i ældre tid havde en noget bredere betydning end i dag ‘læg, ben(pibe), knogle’. Ordet har været vendt i diskussionerne, men er ikke indgået i nogen publiceret tolkning. Man kan evt. regne med en fejl **k** for **g**, men man behøver faktisk ikke at opfatte et manglende punkt som en fejl, idet stingninger ikke er obligatoriske – heller ikke selvom den stungne rune, man forventer, optræder andetsteds i samme

indskrift. Rent teknisk kan et eventuelt punkt være forsvundet, fordi træets fibre udspiles ved vandoptag. Med de latinske formler for øje er denne tolkning blevet stadig mere sandsynlig. Marie Stoklund har mundtligt gjort mig opmærksom på, at man kan tænke sig en mere eller mindre direkte forbindelse mellem Ribepindens formel og latinske eksorcismer. I latinske formler er sammenføjjningen mellem lemmer et af de steder, man ville forhindre et onde i at trænge ind. Både Blæsing-amuletten på runelatin og Romdrup-amuletten skrevet med latinske bogstaver indeholder formuleringen “*nec(que) in ulla compagine membrorum*”, som betyder ‘ikke i nogen kropsdeles (lemmers) sammenføjjning’. (Stoklund oversætter *compagine membrorum* med ‘ledemod’ (Stoklund 1987, s. 207)). En tolkning glɔa. *læg* i pluralis må vel anses for at være den løsning, der kræver færrest (bort)forklaringer.

Det følgende allittererende ordpar er **ouæn** glɔa. *ógha* (sb. n. pl.) ‘øjne’ og **oræn** glɔa. *óra* (sb. n. pl.) ‘ører’. Formen **ouæn** viser svækkelse af spiranten *gh* til en bilabial halvvokal *w*. Overgangen ses sporadisk meget tidligt og er ældre end klusilsvækkelsen *k > gh* (GG II, § 307, s. 149). Formen falder sammen med den moderne jyske udtale og har været brugt i argumentationen for indskriftens jyske ophav (Moltke 1960, s. 128). Der foreligger en vis dialektalt bestemt fordeling mellem udviklingen *gh > w* og *gh > j* efter rundede fortungevokaler. I sjællandsk optræder imidlertid såvel udviklingen *gh > w* og *gh > j* (GG II, § 307, s. 149 f.; se også Christensen [Dalberg] 1971 om udviklingen af navneelementet *-hógh(-)* i østdanske stednavne), hvorfor formen ikke absolut kan bestemmes som jysk. n-formerne er formelt betragtet nominativ eller akkusativ pluralisformer og disse overtager tidligt dativens funktion (GG III, § 487, s. 220).

Sætningen **or allæ þe þær ilt kan i at kumæ** afslutter opremsningen af kropsdele ud af hvilke det onde/sygdommen skal fordrives. Runerne **allæ** må være en form af det ubestemte pronomen glɔa. *aldær* (enten pl. eller sg.) ‘alle/alt’. Det efterhængte ord **þe** må være en pluralisform af det demonstrative pronomen glɔa. *sá, thæn*. Ordet står sandsynligvis trykstærkt, siden **e**-runen er brugt frem for **æ**-runen, og svarer vel til glɔa. *thé*, der kan vikariere for den almindelige pluralisform glɔa. *them*, både når pronominet har subjektivisk og oblik funktion i en følgende relativsætning (her **þær ilt** osv.) (GG V, § 574, anm. 2, s. 174). **allæ þe**

viser efter al sandsynlighed tilbage til de opremsede kropsdele, hvormed der kan oversættes ‘ud af alle de [steder]’. Runerne **þær** må indlede en ledsætning og tolkes enten som relativpartiklen glda. *thær* ‘som’ (GG V, § 587, s. 344 f.) eller evt. som stedsadverbiet glda. *thar* ‘hvor, i hvilke(t)’ (GG V, § 587, S. 344 f.). Runeformen **kan** må være en form af glda. *kunna* (præs. 3. ps. sg.) og må som finit verbum udgøre verballedet i relativsætningen. Subjektet kan da være **ilt**, som må opfattes som en substantivering af adjektivet glda. *ildær* (n. sg.).

Moltke mente om runefølgen **kaniat**, at **i**-runen var en fejl for et skille tegn. Men der er sådan set ikke noget i vejen for at tolke dette **i** som præpositionen glda. *í* i betydningen ‘ind i’, selvom ordstillingen er usædvanlig. Den løsning har Stoklund (1996b, s. 399) også valgt. Runerne **at/kuma** kan bedst forklares som præpositionen glda. *at* efterfulgt af en infinitiv af verbet glda. *koma*. En forbindelse glda. *koma at* med betydningen ‘komme til nogen, få fat i noget’ passer godt ind i sammenhængen. En konstruktion med glda. *at* som infinitivsmærke i en konstruktion med modalverbum (glda. *kan*) ville være meget usædvanlig i dansk, men findes dog i både norsk og svensk og kan vel derfor ikke helt afvises. Substantivet vn. *atkváma/atkoma* er ligeledes en formel mulighed, som dog ikke strukturelt synes at kunne understøttes, selvom en af ordets betydninger ‘hjem søgelse/plage’ kunne have passet godt ind i Ribe-pindens sygdomsbesværgende tekstgenre.

Uddrivesesformlen kan oversættes som følger:

Ud af ryg og ud af bryst,
ud af lægge og ud af lem(mer),
ud af øjne og ud af ører,
ud af alle de [steder],
som ondt kan komme ind i.

Denne formeltype, som består af en opremsning af en række kropsdele, fra hvilke det onde/sygdommen skal uddrives, kendes som nævnt fra latinske formler (Hammerich (1963, s. 155) har en henvisning til svensk parallel). Blandt de danske formler formuleret på dansk er parallellerne ikke så direkte, men i Ohrt (1917) er der eksempler på manelser, som også har til formål at sætte dårligdommen ud af kroppen (og over i noget andet), fx denne remse mod hævelser: “Aadselben, tag

bort, hvad er til Besvær og Byrde for mig N. N., fra min hud, mit Kjød og mit Ben!” (ibid., 1917, s. 274). Mere direkte paralleller findes hos Bang (1902). Under remser “hvis Virkning forstærkes ved Oplæsning af Formularen, eller af denne alene” findes følgende formel “For Mosot”: “Jeg sætter mig med og gjør aat for Mosota og Gulsota og Madleia. Jeg skal mane dem, tor Merg og i Ben, otor Ben og i Sten, otor Blod og i Flod, otor Skin(d) og i Veir og Vind, og siden kan den fare al Verden omkring, naar den ikke skader nogen Ting” (ibid., 1902, s. 39).

3) Episk afsnit (forbandelse)

Den tredje del af indskriften består af et episk afsnit, der er en forbandelsen af ondet.

suart hetær sten
han stær i hafæ utæ
þær ligær a þe ni nouþær
þæ(r) skulæ huærkin sötæn sofæ
æþ uarmnæn uakæ
förræn þu þæssæ bot biþær
þær ak orþ at kæþæ (b)onti

Den første helsætning består af blot tre ord: det finitte verbum er **hetær** glða. *héta* (præs. 3. ps. sg.) ‘hedder’, og subjektet er substantivet **sten** glða. *stén* (m. nom. sg.) ‘sten’ med adjektivet **suart** glða. *swartær* (adj. m. nom. sg.) ‘sort’ som prædikativ uden endelse i modsætning til adjektiverne i akkusativ **sötæn** og **uarmnæn** samt pronominet **salfæn**. Brøndum-Nielsen anfører, at umarkeret nominativ for adjektiver tidligst viser sig i jyskprægede tekster med henvisning til netop dette ord (GG IV, § 516, 2 c., s. 31).

Den næste hovedsætning viser den i-omlydte form **stær** af det finitte verbum glða. *standa/stá* (præs. 3. ps. sg.) ‘står’. i-omlydte former forbindes normalt specielt med jysk (GG I, § 5.II 17, s. 14), men kan muligvis også opfattes som ældre former (GG VIII, § 811., s. 60 f. med henvisninger og Brøndum-Nielsen 1971–73). Subjektet er det personlige pronomen **han** glða. *han/hán* (m. nom. sg.) ‘han’, som refererer til **sten**. Derpå følger et præpositionsled: Præpositionen er **i** glða. *í* (som i vn. tager dativ ved stilstand), og styrelsen er substantivet

hafæ glda. *haf* (n. sg.). Formen synes at vise markeret dativ. Herpå følger adverbiet **utæ** glda. *úti* ‘ude’.

Altså:

Sort hedder en sten.
Den står ude i havet.

Den efterfølgende ledsætning indledes med stedsadverbiet **pær** glda. *thar* ‘der’, som står i forbindelse med den følgende præposition **a** glda. *á* ‘(der)på’. Ledsætningens finitte verbum er **ligær** glda. *liggia* (præs. 3. ps. sg.) ‘ligger’ (med støttevokal æ), mens subjektet må udgøres af leddet **þe ni nouþær**. Ordet **þe** er formodentlig det demonstrative pronomen glda. *sá/thæn* anvendt adjektivisk som bestemt artikel (f. nom. pl.) ‘de’ (GG V § 574 B II, s. 143) sigtende til **nouþær**. Ordet **ni** må være den almindelige gammeldansk form af talordet glda. *níu* (*ni*) ‘ni’ (GG IV, § 545. 5., s. 199) med sammentrækning af vokaler i hiatus (GG II, § 218, s. 418). Der kan således oversættes enten ‘derpå ligger de ni **nouþær**’ eller ‘på den ligger ni **nouþær**’. Verballdet i singularis for pluralis forekommer i “ikke ganske få eksempler” (GG I, § 5 II., s. 14) i ældre middeldansk ved inversion og i distancestilling (jf. GG VIII, § 815, s. 72 med henvisninger).

Den nøjagtige betydning af ordet **nouþær** kendes ikke, men der er efter alt at dømme tale om et substantiv i pluralis beslægtet med vn. *nauð(r)*, glda. *nóth* (f. i-st.) ‘nød’. Det allittererende begreb **ni nouþær** er overleveret sikkert på Sigtuna-amuletten 1 skrevet **niu nþiR** og vist nok på Sigtuna-amuletten 2 skrevet **nauþR niu**²³. Man formoder, at begrebet er forbundet med **n**-runens litterære navn *nauðr* og en magisk brug af runen (om dette og flere mulige paralleller se McKinnell *et al.* 2004, s. 140 f. og MacLeod og Mees 2006, s. 121 ff.). Stavmåden **ou** blev af Moltke 1960 anset for at betegne en diftong, som var mekanisk overført fra et (norsk) forlæg. Forklaringen skulle da, ifølge Moltkes notater, være, at risteren ikke har genkendt ordet og derfor ikke kunne omsætte det i egen ortografi. Brøndum-Nielsen mente, at der måtte være en direkte forbindelse til **n**-runens

²³ Sigtuna-amuletten 2 er endnu kun behandlet i Arthur Nordén 1943, hvor begge amuletter er afbildet. Nordéns læsninger og tolkninger må generelt anses for at være forbundet stor usikkerhed, men læsningen synes ud fra billedet rigtig.

litterære navn, som han forestillede sig kunne have eksisteret i middeldansk i en form med diftong **nauth* eller **nouth* med pluralisendelsen -ær. Fra et par af Svend Estridsens runemønter kendes formen **†Nþbern** (vn. *Auðbjörn*) (DR M 63 og 64). Vä-beslaget fra Skåne (DR 348) har formen **k†Ntuiþr** (vn. *Gautviðr*), men dateringen af indskriften er usikker²⁴. Blandt de norske eksempler kan fra Trondheim (Bibliotekstomten) nævnes patronymet **†Nþunar sunr** (vn. *Auðunarsonr*) (A 173; Hagland, J. R. Manus til NIyR). I Bryggenmaterialet findes blot to indskrifter med denne skrivemåde for *au*: **l†=Nga=r:dagen** vn. *laugardaginn* (N 170) og **g=l†=Nma=r gyghia=rt†=Nma** vn. *glauma gýgjartauma* (B145) (se i øvrigt Terje Spurklands oversigt over forekomster i trykstærk position og deres lydbetegnelse (Spurkland 1994, s. 169)). Hvis der er tale om ordet glda. *nóth*, måske med sekundært udviklet diftong, kan man tænke sig, at der er tale om en personificering af begrebet og oversætte til ‘nødvoldere’. Ud fra konteksten må man vel anse ordet for at betegne overnaturlige væsener, jf. i øvrigt parallelteksterne nedenfor. Den første del af det episke afsnit kan oversættes således:

Derpå ligger de ni **nouþær** (nødvoldere?).

Derpå følger tilsyneladende en hovedsætning indledt med det demonstrative pronomen **þæ(r)**²⁵ snarest i funktion som subjekt med reference til de omtalte **nouþær** (f. nom. pl.). Sætningens finitte verbum er **skulæ** glda. *skulu* (præs. 3. ps. pl.) ‘skulle’. Derpå følger en konstruktion med det ubestemte pronomen **huærkin** glda. *hwarghi/hwærghi* som disjunktivt adverbium sammen med konjunktionen **æþ** glda. *ætha* ‘hverken eller’. I ældre tid (svarende til vestnordisk) udlydende på vokal. Formen med analogisk -n optræder tidligst i østdansk, specielt skånsk (GG V, § 611, anm. 1, s. 537). Desuden viser formen i-omlydt *a* og usvækket *i*, som det kan forventes efter *k*. Formen **æþ**²⁶ viser bortfald af svagtryksvokal i udlyd (apokope). Vekselformer med og uden bortfald optræder i gammeldansk afhængigt af trykforhold (GG II, § 276, s. 70 f). Runeformen **sötæn** må være identisk med adjektivet glda. *sótær* (her m. akk. sg.) ‘sød’ og **sofæ** må være verbet glda.

²⁴ Runeformerne peger på enten en vikingetidig kortkvistindskrift eller middelalderruner.

²⁵ Der er synlige spor efter en *r*-rune, så jeg mener ikke, en form **þæ** er nødvendig at overveje.

²⁶ Den ældre runeform **ip̃a** findes på Glavendrup-stenen (DR 209) og på Tryggevælde-stenen (DR 230).

sova i infinitiv ‘sove’. Brøndum-Nielsen forklarer, at der er underforstået et substantiv glda. *syfn*: *søtan syfn sofa*. Et par af de sene bornholmske runesten viser belæg på denne akkusativform: Østermarie-sten 1 (DR 390) **fap̃ur sin kuþa(n)** og Klemensker 4 (DR 402) **bonta kuþan**. Den ældre akkusativform er fraværende i jyske prosatekster, men former på -æn indtager ifølge Brøndum-Nielsen en “betydningsfuld Plads” inden for poetisk sprog (GG IV, § 516,2 d., s. 36). Runeformen **uarmnæn** må tolkes som adjektivet glda. *warmær* (m. akk. sg.) ‘varm’, selv om der er en **n**-rune for meget, jf. også **uiuindnæ**. Formen med endelsen -æn svarer til **søtæn**, og må ses som dannet parallelt hermed. Der følger også her en infinitiv efter, nemlig verbet **uakæ** glda. *waka* ‘våge’. Brøndum-Nielsen anfører, at det kan tænkes, at begge led har været “følte som Led med adverbial Funktion” (GG IV, § 516,2 d., s. 36).

Dermed:

De skulle hverken sove sødt
eller våge roligt...

Den næste ledsætning indledes med konjunktionen **førræn** ‘førend’, som er en sammensætning af adverbiet **før** glda. *fyr* og konjunktionen **æn** glda. *thæn, æn* ‘end’ (her med fordoblet **r**). Første led viser lydåbning af $y > \emptyset$ (GG I, § 163, s. 311 f.), og formen fremhæves af Moltke som yngre i sammenligning med Harpestreng-håndskriftets *fyrre æn* (Moltke 1960, s. 128), men netop i forbindelse med supradentaler, som her *r*, ses $\emptyset$ for *y* allerede i de ældste håndskrifter. Dog er udviklingen tidligere og stærkere fremtrædende i skånsk end i jysk (jf. GG I, § 163, s. 312). Verbet må være repræsenteret af runeformen **bipær**. Der kan være tale om enten verbet glda. *bítha* (præs. 2. ps. sg.) ‘venter på, bier, får’ eller verbet glda. *bithia* (præs. 2. ps. sg.) ‘beder’, og subjektet er det personlige pronomen **þu** glda. *thú* (2. ps. nom. sg.) ‘du’. Akkusativobjektet er substantivet **bot** glda. *bót* (f. akk. sg.) ‘bod, helbredelse’, og en sammenstilling af *bót* og *bítha* er almindelig jf. vn. *bíða bót/bótr* (ONP, sp. 279). Det demonstrative pronomen **þæssæ** glda. *sási, thæssí* kan opfattes som adjektivisk til *bót* (f. akk. sg.) ‘denne bod’ eller som objekt i genitiv ‘bod for dette’.

Dernæst følger endnu en relativsætning indledt af relativpartiklen **þær** glda. *thær* ‘som’. Opløsningen af det følgende er vanskelig, men **ak** og **orþ** kan med rimelighed tolkes som henholdsvis det personlige pronomener glda. *iak*, *æk* (1. ps. nom. sg.) og substantivet glda. *orth* ‘ord’ (nom./akk. sg. eller pl.). Spørgsmålet er, hvilket ord der er sætningens finitte verbum. Moltke tolkede læsningen **ronti**, som en form af et verbum glda. **rína* svarende til vn. *rýna* ‘bruge trolddom, tale i fortrolighed med’. Der skulle således kunne være tale om en form i præteritum 1. ps. sg. **rúndi* svarende til vn. *rýndi*, selvom det formmæssigt kræver en del forklaring. Jeg finder tolkningen noget forceret. Der findes ingen eksempler i runeindskrifter, hvor det at skrive med runer betegnes med et sådant verbum. Desuden mener jeg, som nævnt, at en læsning **(b)onti** er mere korrekt. Denne form må snarest tolkes som et sb. glda. *bóndi* (m. nom. sg.) eller mandsnavnet glda. *Bondi*, der er belagt i nominativformen *Bondi* i håndskrifter fra før lovteksternes tid (GG III, § 477, s. 185). Endelsesvokalen er tilsyneladende ikke svækket, hvad ellers kun gælder for propriet *Maria*. Dermed savnes sætningens finitte verbum fortsat. Runerne **atkæþæ** blev af Moltke tolket som fejl for substantivet vn. *atkvæði* ‘lyd, ord, udtryk, fremsigelse, påbud, emner’. Moltke mente altså, at der måtte være glemt et **u**. Men der kan faktisk være tale om et helt andet ord, nemlig et i rune-sammenhæng særdeles velkendt verbum glda. *gærwa*, *gæra* (med foranstillet præposition glda. *at*). **k**-runen kan (som i tilfældet **lækæ**) betegne *g*. Verbet er belagt i tilsvarende r-løse former i flere runeindskrifter: **kaþu** på Bække-sten 1 (DR 29), **kapi** på Horne-stenen (DR 34), og den middelalderlige Gesing-ligsten (DR 111) har formen **gæþi**. Der er også svenske eksempler, fx **gæþi** på et middelalderligt dørbeslag (Ög 57), og fra Norge kan nævnes formen **geþe** på et sandsynligvis middelalderligt sværd (N 28). De r-løse former er i DR forklaret som forkortede former (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 660, anm. 3). En form **kæþæ** modsvarende glda. *gærwa*, *gæra* (præteritum 1. ps. sg.) kunne da opfattes som det finitte verbum sætningen mangler. Subjektet er i så fald **ak** og objektet **orþ**. Præpositionen **at** har mange betydningsmuligheder, men konteksten taget i betragtning kunne man bedst tænke sig betydningen ‘(i)mod’, jf. nedenfor. Eftersom runeindskrifter særdeles ofte oplyser, hvem der ‘gjorde’, mener jeg, at runerne

(b)onti meget vel kan være en signatur, nemlig runeristerens navn *Bondi*, jf. Lund-benstykke 4 (DR Tillæg 5).

Den sidste del af forbandelsen kan dermed forsøgsvis oversættes:

... førend du får bod for dette,
som jeg gjorde ord imod.
Bondi.

Såvel Moltke (1960) som Hammerich (1963) nævner eksempler på tekster, som har mere eller mindre direkte fællestræk med Ribe-indskriftens forskellige afsnit. Moltke henviser til en tysk formel mod orm fra Jacob Grimms mytologi, der både består af en opremsende eksorcisme og formuleringen “Fern im meer is ein grosser stein” (Moltke 1960, s. 132). Hammerich nævner en yngre islandsk formel for at stemme blod, dvs. stoppe en blødning. Formlen er trykt i *Íslenzkar Þjóðsögur og Ævintýri*, og en sekvens lyder “*Steinn stendur í hofinu, sá heitir Surtur. Þar liggja níu nöðrur. Þær skulu hverki vöku hafa né væran sofa fyrr en þetta blóð er stemmt*” (Árnason 1954–61, III, s. 470). Forbindelsen til Ribe-indskriften er åbenlys, selvom ordene er til dels nogle andre, fx står stenen, som hedder *Surtur* ‘den sorte’, i *hofinu* ‘templet’, og der ligger ni *nöðrur* ‘slanger’. Stenens navn er som påpeget af Hammerich (1963, s. 158 f.) identisk med navnet på en jætte, der hersker i Muspellsheimr. Hammerich nævner endvidere en angelsaksisk nedtællingsformel behandlet hos Storms (1974), der indledes “Neogone wæran Noðþæs sweoster” ‘Nine were Noththe’s sisters’, og det er oplagt, at der kan være en forbindelse til de ni **nouþær** fra den nordiske overlevering. Formlen sammenlignes i Storms (1974, s. 150 ff.) med en næsten identisk latinsk nedtællingsformel *Novem glandulae sorores*²⁷ (kendt fra den romerske forfatter Marcellus Empiricus skrifter *De medicamentis*), men navnet Noðþæs tilskriver Storms dog et rent germansk ophav, hvormed han også mener, at formlens oprindelse snarest er germansk (ibid., s. 152). Et antal søstre som formelmotiv findes også i den latinske indskrift på Blæsinge-amuletten – her dog ikke ni, men syv søstre “*coniuro vos,*

²⁷ Ordet *glandula* betegner en hævet kirtel, byld.

septem sorores” (Stoklund 1987, s. 205 ff.). Hammerich (1963) nævner en række andre mulige paralleller, men alt i alt giver det et billede, som er samstemmende med formlernes generelle karakter, nemlig at de består af forskellige, tilsyneladende ret frit udvalgte dele med rødder i såvel hjemlig som fremmed tradition.

4) Besegling

Indskriftens sidste fire ord består af en besegling.

amæn ok þæt se

Det første ord genkendes som den latinske (hebraiske) interjektion **amæn**, som efterfølges af konjunktionen **ok** glda. *ok* 'og'. Dernæst igen pronominet **þæt** glda. *sá, thæn* (n. sg.) 'det'. Formen **se** må være præsens konjunktiv (3. ps. sg.) af verbet glda. *wæra* 'ske', som ellers er ret sjælden. **þæt se** kan opfattes som en reel oversættelse af det latinske (hebraiske) *amen* eller som en parallel til den latinske besegling *fiat fiat amen*.

Et forsøg på en samlet oversættelse bliver da:

Jorden beder jeg sørge for
og den høje himmel,
solen og hellige Maria
og selve Gud-Herren,
at han vil give mig lægehånd
og lægedomstunge
til at helbrede **uiuindnæ**,
som behøver bod.
Ud af ryg og ud af bryst
ud af lægge og ud af lem(mer)
ud af øjne og ud af ører
ud af alle de [steder],
som ondt kan komme ind i.

Sort hedder en sten.
Den står ude i havet.
Derpå ligger de ni **nouþær**.
De skulle hverken sove sødt
eller våge roligt,
førend du får bod for dette,
som jeg gjorde ord imod.
Bondi.

Amen og det ske!

Opsummerende sprogbeskrivelse

Indskriftens rister har anvendt et system bestående af otte vokaltegn:

a (𐌰) betegner kort *a* (fx **ak**, **han**, **hand**) og langt *á* (præpositionen **a**)

e (𐌸) betegner langt *é* (fx **hetær**, **sten**, **þe**, **se**) svarende til brugen af bogstavet *e* i gammeldanske håndskrifter (jf. GG I, § 31, s. 64 f.)

i (𐌹) betegner kort *i* (fx **bip**, **uphimin**, **ligær**, **ilt**) og langt *í* (fx præpositionen **i**).

Runen betegner måske oprindeligt kort *y* i **lif** og **liuæ**, men man kan også tænke sig at *y* på nedskrivningstidspunktet var delabialiseret til kort *i*. I **iorþ** betegner **i** konsonatisk *i*.

o (𐌺) betegner kort *o* (fx **ok**, **orþ**, **sofæ**) og langt *ó* (fx **sol**, **bot**, **or**).

u betegner kort *u* (**uphimæn**, **gudrotæn**) og langt *ú* (**utæ**, **þu**). Desuden betegner **u** konsonantisk *u* (*w*) i **uarþæ**, **suart** og i **ouæn** for den svækkede spirant *gh*. I formen **liuæ** betegner **u** sandsynligvis en stemt bilabial/labiodental lyd (*v*) svarende til håndskrifternes brug af bogstavet *v* i intervokalisk position (GG I, § 49, s. 76), jf. også under **f**, nedenfor.

r (𐌶) betegner langt *y* lydret udviklet af oprindeligt *iú* (**brRst**).

æ (𐌶) betegner kort *æ* (fx **þæt**, **þær**) og langt *é* (**læ**, **stær**). **æ** betegner desuden svarabhaktivokalen *æ* i **ligær** og **bipær** samt svækkede endelses- og udlydsvokaler.

ø (𐌶) betegner langt *ó* i **sötæn**, **ouæn** og **öræn**. I formen **förræn** betegner **ø** kort *ø* udviklet af oprindeligt kort *y*.

Digrafen **ou** betegner vel en oprindelig diftong *au* måske rundet til **ou* eller måske en af *au* udviklet monoftong langt *ó*. En nyudviklet diftong er ligeledes en mulig forklaring.

Indskriften viser 14 forskellige konsonanttegn:

b (𐌲) betegner stemt labial klusil (fx **bip**, **bot**, **brRst**)

p (𐌲) betegner ustemt labial klusil en enkelt gang i **uphimæn** (for -pp-)

t (ʈ) betegner ustemt dental klusil (fx **pæt**, **tuggæ**, **utæ**) og muligvis stemt dental klusil i (**b**)onti.

d (ɖ) betegner stemt klusil (**gudrotæn**, **hand**)

f (ɸ) betegner ustemt spirant *f* i forlyd (**førræn**), stemt spirant *f* i indlyd (**hafæ**, **sofæ**) samt stemt spirant *v* i udlyd (**lif**, **parf**).

g (ɣ) betegner stemt klusil (fx **gudrotæn**, **ligær** (gemineret)) og sandsynligvis nasalforbindelsen *ng* i **tuggæ**.

k (ɸ) betegner ustemt klusil (fx **mik**, **kan**, **huærkin**) og muligvis stemt klusil i **kæpæ** og **lækæ** (gemineret).

h (ʰ) betegner hæmmelyd (spirant) (fx **uphimæn**, **han**, **hetær**).

l (ɭ) betegner *l* (likvide og supradentale lyd). Geminat af likviden i **allæ**.

m (ɱ) betegner bilabial nasal (fx **uphimæn**, **Maria**, **uarmnæn**).

n (ɳ) betegner *n* (både dentalnasaler og alveolær nasal).

r (ʀ) betegner *r* (både oprindelig alveolært *r* og oprindelig palatalt *R*)

s (ɬ) betegner ustemt spirant (fx **sten**, **pæssæ**, **se**)

þ (ɸ) betegner ustemt dental spirant *th* i forlyd (fx **parf**) og enten samme eller stemt dentalspirant *ð* i **pæt** og **pæssæ**. I øvrigt stemt dentalspirant *ð* i andre positioner (fx **iorþ**, **bip**, **uarþæ**). Formen **gudrotæn** viser som nævnt assimilation af *ð*.

Skilletegn i indskriften adskiller på ordniveau, men ikke konsekvent. Der er mange eksempler på sammenskrivninger af især foranstillede småord, præpositioner, konjunktioner, fx **orøræn**, **oklif:tuggæ**, men heller ikke det princip er gennemført (fx **i** : **hafæ**, **or** : **bak**). Der er eksempler på længdebetegnelse ved intervokalisk dobbeltskrivning af konsonant (**førræn**, **allæ**, **pæssæ**) som også ses i gammeldanske håndskrifter (jf. GG I, § 24, 2), men også eksempler på fravær af samme (fx **ligær**).

Indskriften fremviser en temmelig kompliceret syntaks; i det følgende nævnes blot nogle atypiske forhold: Indskriften indledes af **iorþ**, som er et af ledene i et stort sætningsobjekt efterfulgt af inversionen **bip ak** (verbum-subjekt). I sætningen **suart hetær sten** er subjektspredikatet rykket frem til førstepladsen efterfulgt af inversionen **hetær sten** (verbum-subjekt), men ordstillingen er ligefrem i den følgende sætning **han stær i hafæ utæ** (subjekt-verbum), hvor det tunge led i adverbialleddet **i hafæ** er rykket frem foran kernen **utæ**. Ordstillingen i et

par af ledsætningerne **førræn þu þæssæ bot biþær og þær ak orþ at kæþæ** har det finitte verbum på sidstepladsen, altså subjekt-objekt-verbum-struktur, hvor subjekt-verbum-objekt-struktur er det ventede (jf. **þæt han læ mik læknæshand**). Indskriftens syntaktiske særheder må hovedsagelig kunne forklares ud fra metrikens friere krav til ordstilling. Tekster i poetiske genrer er meget sjældne i gammeldansk, og det meste af det sprog, sproghistorien baseres på, hører til meget anderledes genrer, ikke mindst lovteksterne. Derfor er det vanskeligt at opstille et parallelmateriale.

Indskriften viser en række eksempler på udviklinger, som er kendetegnende for gammeldansk (jf. GG I, § 5 II): overgang fra spirantisk *gh > w*, svækelse af trykssvage vokaler, udvikling af støttevokal og markant indskrænkning af bøjningsformer. En række udviklinger, som ellers forekommer i perioden, afspejles ikke i indskriften, fx klusilsvækkelse, tab af *ð* efter *r* og brug af enklitisk artikel.

En samlet vurdering af indskriften må blive, at den både ortografisk og formmæssigt modsvarer et ældre middeldansk sprogtrin, som det er beskrevet i GG. Enkelte forhold falder uden for det kendte, men ingen af disse kan bestemmes som umulige i gammeldansk. En forbindelse til gammelnorsk kan ikke afvises, men den er efter min vurdering mindre sikker end Moltke (1960) gav udtryk for. En forbindelse til en angelsaksisk kilde kan for så vidt heller ikke afvises.

Det har længe været erkendt, at dialektopdelingen af gammeldanske tekster er problematisk, og indskriftens jyske proveniens er i mine øjne heller ikke helt så overbevisende, som Moltke (ibid.) mente. De mulige jyske træk er dog flere, og derfor finder jeg det ikke urimeligt fortsat at bruge den forklaringsmodel.

Datering og konklusion

Dateringsmæssigt siger arkæologien, at indskriften ikke kan være ældre end 1100. Eftersom pinden er fundet over resterne af et 1200-talshus, må en terminus post quem ca. 1200 regnes for sandsynlig. Brugen af **R** for vokal peger på en datering efter ca. 1150. Sprogformerne kan alle tænkes at foreligge i en tekst, der er ældre end ca. 1300, men fællestrækkene med Harpestrenghåndskriftets former understøtter naturligvis en samtidighed hermed. En datering til 1200-tallet eller lidt se-

ner, hvis der er tale om delvis genrebestemt brug af arkaiseringer, synes rimelig.

Ribe-lægedomspind er med Moltkes ord enestående. Den har rødder i gammel litterær tradition og viser elementer, som genfindes i brudstykker såvel i Norden som uden for. Parallellerne findes både på genstande i samme genre, nemlig amuletter, og i (senere) overleverede magiske formler. Paralleltteksternes aldre strækker sig over en periode på adskillige hundrede år, og der kan være en anknytning til de latinske amuletformler, som ellers er dominerende i Danmark i perioden efter ca. 1100.

I bestræbelserne på at levere en helhedstolkning strækkes og vrides runeindskriften i litteraturen, måske nok mere end hvad godt er. Den grundige gennemgang af indskriften afspejler et markant udsving på usikkerhedsbarometeret. Det er en meget vanskelig balance at vægte sandsynligheder. Tolkningsprocessen og de mange valg, der må træffes, fremgår ikke af Moltkes publicering, mens notater i Runologisk Laboratorium dokumenterer, hvor enormt et arbejde tolkningen forudsatte og forudsætter. Jeg mener, at gennemgangen har vist, at teksttolkningsprocessen er langt mere nuanceret og kompleks, end hvad man generelt får indtryk af i litteraturen.

Indskrifter på latin

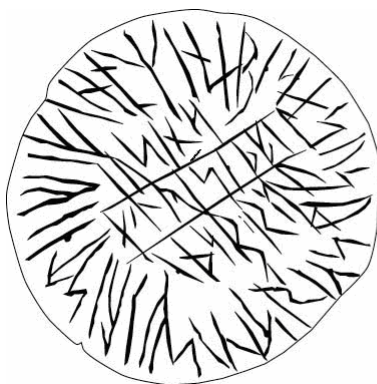
Blandt runeamuletterne kan 15 bestemmes nogenlunde sikkert som indskrifter på latin, og de er alle af bly på nær Bornholmsamulettens, som behandles i det følgende.

Bornholmsamulettens

Bornholmsamulettens adskiller sig fra alle øvrige middelalderlige danske runeamuletter af metal ved at være en genbrugt kufisk sølvmonet. Runegraffiti på arabiske mønter kendes (Knirk 2006), men ingen andre end Bornholmsamulettens har en lang og meningsfyldt indskrift på runelatin. Amulettens blev indleveret til Nationalmuseet allerede i 1821, men skal være blevet fundet ca. 50 år tidligere (jf. Jacobsen og Moltke 1942, spalte 468). Mønten er 2,5 cm i diameter, og den oprindelige prægning er så slidt, at det har været vanskeligt for numismatikere at angive en datering. Senest er dateringen anslået til "måske 895-96." (Stoklund 2003b, s. 859 med henvisning). Indskriftens proveniens er usikker, men det må forudsættes,

at mønten har fået sin runeindskrift på Bornholm, selvom Aslak Liestøl i NlYR VI, s. 76 foreslår en gotlandsk proveniens (tyskerkolonien), pga. indskriftens ortografiske særegenheder. Indskriften er tidligst blevet tolket af Erik Moltke (1939), hvis læsning og tolkning forefindes i Danmarks Runeindskrifter. Marie Stoklund (2003b) har nylæst og nytolket indskriften, der på et væsentligt punkt adskiller sig fra Erik Moltkes tolkning, idet Stoklund foreslår en anden læsefølge af A-sidens midterstykke. Teksten kommer med denne nylæsning i højere grad til at stemme overens med i forvejen kendt tekstmateriale, og læsningen er derfor at foretrække frem for Moltkes læsning. Jeg vil dog i den følgende behandling argumentere for en tredje læsningsmulighed.

Jeg har selv haft lejlighed til at undersøge mønten på Nationalmuseet i 2006. Ved første øjekast giver indskriften et noget forvirret indtryk. Den løber over begge sider af mønten, men på helt forskellig vis. På den ene side, som er kaldet A, løber indskriften langs møntens randkant og i tre horisontale linjer adskilt af rammeliner centeret over midten. På side B har risteren tilsyneladende først ristet nogle få ord oppefra og nedefter, siden mere skråt nedefter mod højre. Indskriften fremviser nogle usædvanlige sammenskrivninger, der bedst kan karakteriseres som samstavsrune. Runeformerne er gennemstregede, der er brugt langstavet **s**, **o**-runen har formen **ʃ**, og der er brugt **e**-rune. I nogle tilfælde er binderuner (som måske i nogle tilfælde snarest er korrigeringer) tilføjet runen før den, man skulle vente, fx A-sidens **fil=uis** for *filius* og **sb=irit=su** for *spiritus*.

Figur 16. Bornholmsamulettet. A-siden. Tegning: cand.arch. Stine Bonde Bendixen.

I det følgende angives min egen læsning af indskriften:

A-siden rundt langs kanten:

e?(e)asususkristu=s=fil=uisteififiinominab

midterste linje af tre centrerede:

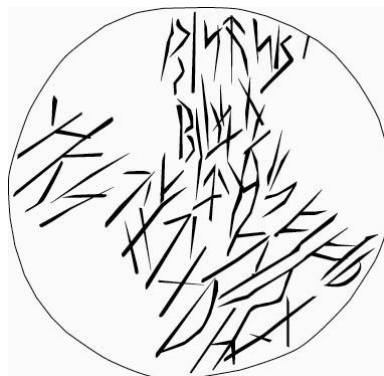
atriseþfil

øverste linje af tre centrerede:

iusi(p¹)s

nederst linje af tre centrerede

epsb=i²rit=s³u

Figur 17. Bornholmsamulettten. B-siden. Tegning: cand.arch. Stine Bonde Bendixen.

B-siden:

øverste linje i henhold til tegning:

(b⁴)=rist=us(k=si)

næstøverste linje (centreret + skråt nedover mod højre):

bius=ank=uis

fortsat (skråt nedover mod højre):

fifip

midterparti løbende parallelt med **bius**

fita=m

midterparti løbende parallelt med **fifip**

(i⁵)tirn=a

linje løbende langs venstre side og ned og ind efter mod midten:

mk=ustotapit⁶

¹ **p**-runens bælg er efter min mening lavet af to streger, som ikke når sammen, og den nederste kan fremstå som tilfældig ridse. Sammenlignet med formen på de øvrige **p**-runer i linjerne under, synes jeg læsningen er oplagt.

² Runen **i** er hægtet på **b**-runens nederste bælg.

³ Runen **s** er hægtet på **t**, men skrivefølgen er formentlig **tus**.

⁴ Stoklund læser **k**, men tværstregen øverst mellem hovedstav og bistav kan næppe ignoreres. Jeg har derfor valgt at læse **b** som Moltke.

⁵ Måske er **u** bistaven i binderunen **k=u** i **s=ank=uis** ment som **i**-rune.

⁶ **t**-bistavene sidder på **r**-runens (forlængede) nederste bistav

I det følgende opstilles Moltkes, Stoklunds og min læsning: (binderuner opløst, linjeskift markeret med /). De to første læsninger er tilføjet normalisering til klassisk latin og en oversættelse til moderne dansk:

Moltke 1939 (DR 410):

A) **is iasus kristus filuis tii fifi nomina b/ius in s/atris ii fil / in sbiritu / sn**

B) **(b)istusb / biusankuis fifip / fitam / tirna/m kustotaþ (is)**

Es Iesus Christus filius dei vivi. Nomina pius in[nomine] patris, in[nomine] fil[ii], in [nomine] spiritus sancti. ...pius sanguis vivit; vitam aeternam custodiat ...

“Du er Jesus Kristus, den levende guds søn; nævn from [nævnt fromt dette ell. denne formel] i faderens, sønnens og den hellige ånds navn. Det fromme blod lever; gid det må beskærme det evige liv”.

Stoklund 2003b:

A) **e(i) (e)asusus kristus filuis t(e)i fifi inomina b/atris epfil/ius ins/ep sbiritus**

B) **kristus (bi)/biusankuis fifip / fitam itirna/m kustotaþit**

i .. Jesus Christus filius dei vivi. In nomine Patris et Filii ... Spiritus. Christus. Pius sanguis vivit vitam aeternam custodiat.

... Jesus Kristus, den levende Guds søn. I Faderens ... og Sønnens og den [Hellig]ånds navn. Kristus. Det fromme blod lever, lad det beskærme det evige liv.

Olesen:

A) e?(e)asusus kristus filuis tei fifi inomina b/atrīs eþ fil/ius i(p) s / eþ sbiritsu
B) (b)ristus (ksi) / biusankuis / fifiþ fitam / (i)tirna/m kustotapit

De fleste af indskriftens ord kan forholdsvis sikkert identificeres, men jeg vil argumentere for, at indskriftordningen kan være mere kompliceret end som så, idet jeg mener at dele af B-siden har været skrevet før dele af A-siden.

Man genkender umiddelbart korstegnsbønnen *In nomine Patris et Filii et Spiritus [Sancti]* "I Faderens og Sønnens og [Hellig]åndens navn" med den lille grammatiske detalje, at risteren ikke har fået bøjet substantivet *filius* 'søn' i genitiv. At der var tale om denne frase havde Moltke sådan set næsten gennemskuet, men han fik byttet om på rækkefølgen af de tre midterlinjer, og måtte forudsætte en del forkortelser. Stoklund har læst, hvad der må være en mere sandsynlig læsefølge og nævner, at både Ivar Lindquist og numismatiskeren Georg Galster i sin tid foreslog denne for Moltke, der dog afviste det (Stoklund 2003b, s. 860). Det står nu i lyset af den store tilvækst klart, at langt de fleste amulettekster på runelatin består af korte mere eller mindre frit sammensatte udpluk af faste bønner og citater hentet fra de katolske kirkehandlinger, som de fleste må have kendt, og noget sjældnere findes citater fra kristen-religiøs litteratur, som Lilly Gjerløw (1955) har redegjort for i forbindelse med indskrifterne på blykorsene fra Bru og Madla. Korstegnsbønnen er belagt i flere både norske, svenske og danske runeindskrifter, hvoraf flere findes på amuletter af metalbliktypen. Bønnen findes fx på den svenske blyamulet fra Alvastra (Ög 248), der formodes at være fra 1300-tallet og i en udvidet formel på kobberamulletten fra Boge (G 278), der både genstandstypologisk og runetypologisk synes noget ældre (jf. Gustavson 1984, s. 64). Et par indskrifter fra Bryggen i Bergen bærer også bønnen (N 345 og N 632). Den ene indskrift fra Gullskoen (N 632) er ristet på et stykke træ. Genstanden er dateret arkæologisk til 1300-tallet og indskriften er eksplicit formuleret som en medicinsk formel mod feber. En noget forvansket udgave af bønnen findes på Viborg-

blystrimlen (Stoklund 1996a, s. 282 ff.), der i øvrigt indeholder substantivet lat. *febris* ‘feber’. Den lange formel på Blæsingeblyplade har også korstegnensbønnen og kan med stor sikkerhed opfattes som en formel mod feber repræsenteret af syv søstre, såkaldte feberdæmoner (Stoklund 1987, s. 205 ff.). (I øvrigt findes korstegnensbønnen på en genstand af træ, som menes at have haft primær funktion som håndtag til en bismervægt (Moltke 1985, s. 467 og 474 f.).

Dele af teksten står uden ordrette paralleller, men visse religiøse fraser viser åbenlyse lighedspunkter. Blandt de oplagte forlægsmuligheder er messeliturgiens *Sanguis Domini nostri Jesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam* “Må vor Herre Jesu Kristi blod bevare min sjæl i det evige liv” – en frase som præsten udsiger, når han hæver kalken (jf. Moltke 1985, p. 363). Kun én anden runeamulet indeholder verbet lat. *custodio* ‘vogter, bevarer, beskærmer’ her i præsens konjunktiv (3. ps. sg.). Der er tale om indskriften på kobberamulet fra Vassunda (Vassunda II), som er publiceret af Nordén (1943, s. 177 ff.) og genbehandlet af Gustavson (1984, s. 69 ff.). Gustavson (1984) argumenterer på baggrund af fundstedets bebyggelseshistorie for, at Vassunda II er fra perioden fra omkring 1080 til 1170 (s. 71), men anslår en datering til sidst i 1000-tallet eller første halvdel af 1100-tallet (s. 72). Gustavson har læst **bater kus-tiaþ te ias kriistu bintikaþ te burk ---u-u** og givet tolkningen *Pater custodiat te, Jesus Christus benedicat te, Borg*, som Stoklund (2003b, s. 861) refererer. Thomas Hammer har senest arbejdet med læsningen og har på overbevisende grundlag argumenteret for, at læsningen begynder ved **bintikaþ**: *Benedicat te, Borg(g)er, Deus Pater, custodiat te, Jesus Christus* (Hammer 2006, s. 280 ff.). I runematerialet er ordfølgen *sanguis Christi signet me* “Kristi blod signe mig”, som står på Odense blyplade, endnu en mulig parallel (jf. Stoklund 2003b, p. 861).

Læsningen **b** som første rune i øverste linje på side B mener jeg, Moltke havde ret i. Det kan næppe være en **k**-rune (**k=r**), selvom tolkningen af navnet *Christus*, som Stoklund foreslår, er besnærende. Jeg mener, at der snarest er tale om en binderune **b=r**. Det er påfaldende, at hvis man går tilbage til A-siden og ser på den øverste af de tre midterlinjer, så er der her ifølge min læsning efter **ip** en **s**-rune tilovers. Jeg mener, at risteren kan have skrevet **inomina b/atris ep fil/ius i(b) s** og have fortsat korsbønnen øverst på B-siden (**(b)ristus (ksi)**). Risteren gør

netop brug af omvendte rækkefølger, så jeg mener, at teksten med rimelighed kan rekonstrueres: *in nomine Patris et Filius et Spiritus s[an]c[t]i*, selvom formen af *spiritus* tæller et **s** for meget. Nederste linje kan betragtes som en gentagelse.

A) **e?(e)asusus kristus filuis tei fifi inomina batris ep filius i(p) s B1) (b)ristus (ksi) A) ep sbiritsu**

...Iesus Christus filius dei vivi. In nomine Patris et Filii et spiritus s[an]c[t]i ... et Spiritus...

B2) **biusankuis / fifip fitam / (i)tirna/m kustotapit**

Pius sanguis vivit vitam aeternam custodiat

Jesus Kristus, den levende Guds søn. I Faderens, Sønnens og Helligåndens navn .. og [Hellig]ånden... Det fromme blod lever. Må det bevare det evige liv.

Runelatinen

Indskriften viser brug af **p** for latinsk t efter vokal i tryksvag stavelse **fifip**, **ep** og i **kustotapit** forudsat, at risteren har byttet rundt på runerne. **e**-runen betegner vist langt *ē* i **e?(e)asusus** og sikkert i **tei**, men også kort *ě* i konjunktionen **ep** *et*. I enkelte tilfælde synes **i**-runen at stå for latinsk kort *ě* i henholdvis læsningen **ip** og i **(i)tirnam**. I begge tilfælde i så fald for kort *ě*. Det er dog problematisk at afgøre, eftersom brugen af stungne runer og ikke-stungne runer er fakultativ. Interessant nok er **e** i *nomine* skrevet **a**, hvad der kunne tyde på åben udtale, og altså **a**-runen i brug for lydværdien *æ*, måske samme fænomen som **ristar** på Østermarie-sølvamulet. Latinsk *v* er skrevet med **f**-runen, hvad der som nævnt har givet anledning til teorien om at skriveren af et forlæg var skolet i en tysk tradition, men som ligeledes nævnt mener jeg ikke, man kan lægge så stor vægt på netop det træk. Indskriften giver indtryk af at være ortofon, og den forkerte bøjning af *filius* samt binderuner, der synes at være rettelser, kunne tyde på, at risteren har gengivet nogle fraser vedkommende har husket, frem for at han har skrevet af efter et forlæg. Indskriften viser imidlertid høj grad af ensartethed, så der er næppe tvivl om,

at risteren har gengivet fraser, han faktisk har forstået, og det må formodes, at han også har haft kendskab til det latinske skriftbillede. Med andre ord må risteren have været latinkyndig.

Datering og konklusion

Med hensyn til dateringen af indskriften kan det som udgangspunkt fastslås, at den latinske tekst placerer indskriften i middelalderen. Indskriftens runeformer viser stor lighed med runeformerne på Østermarie-sølvamuletten og de bornholmske runesten, og typologisk må disse formodes at være samtidige. Stoklund anslår på baggrund af de sproglige indikatorer, at indskriften er fra sidste halvdel af 1000-årene (Stoklund 2003b, p. 862). Jeg har undersøgt, om der skulle foreligge runeamuletter på latin, som er arkæologisk dateret til før 1100. Det har jeg ikke fundet eksempler på, men dateringer er i det hele taget fraværende. Det tidligere nævnte sølvbæger fra Dune på Gotland (G 145), der er et byzantisk arbejde fra 1000-årene er et muligt paralleleksempel på en prestigegenstand, der senere er forsynet med en magisk formel. Amuletindskriften kan være det ældste danske eksempel på, at en tekst med basis i kirkelatinen blev skrevet med runer. Det er den i hvert fald ud fra et typologisk synspunkt, idet den som eneste runelatinske indskrift er skrevet med gennemstregede runeformer.

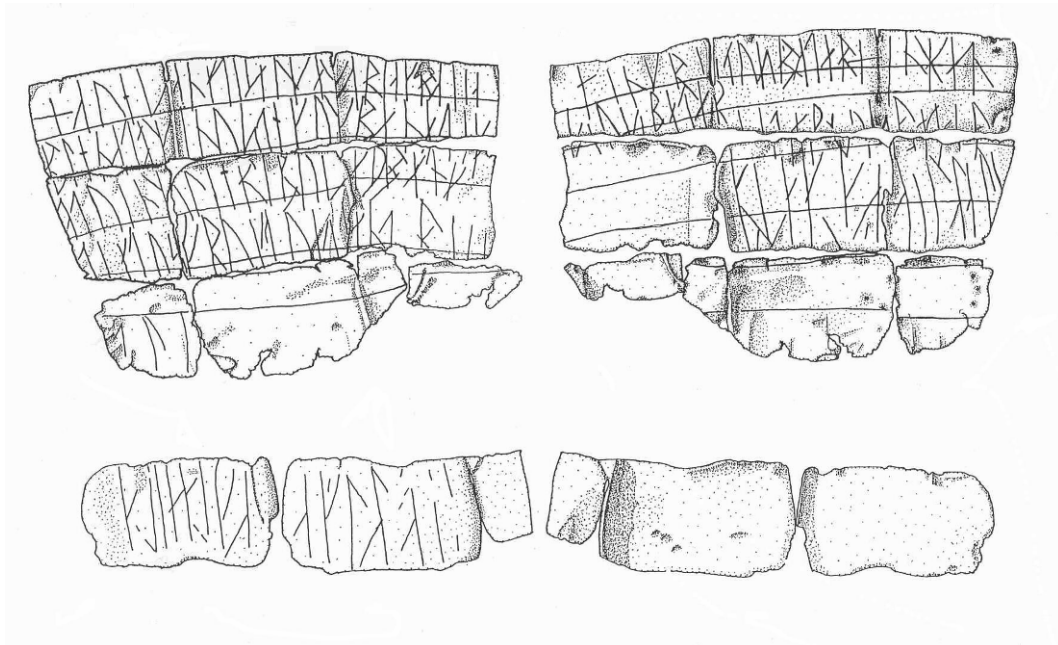
Bornholmsamuletten adskiller sig fra de øvrige amuletter, men som runeamulet fra Bornholm og i kraft af indskriften på runelatin, er Bornholmsamulettens stadig repræsentativ for middelalderens runeindskrifter. Fraværet af en fundkontekst umuliggør en vurdering af den konkrete brug. Den kan have været båret, den kan have været deponeret, og den kan som tidligere antaget have været nedlagt med en afdød, selvom sidstnævnte forklaring er blevet mindre sandsynlig efterhånden som fundgruppen er vokset. Indskriften er, som de fleste runelatinske formler, stykket sammen af flere citater hentet fra den religiøse praksis.

Lille Myregård-blyamulet

I efteråret 2003 blev en sammenfoldet og sammenkorroderet blyamulet fra Bornholm indleveret til undersøgelse på Nationalmuseet. Amuletten (2,4 x 1,4 x 0,3-4 cm) var blevet fundet med metaldetektor på Lille Myregårds Mark i Nylarsker sogn på den sydlige del af Bornholm. Undersøgelsen af amuletten har jeg foreta-

get i samarbejde med Lisbeth Imer og Marie Stoklund, Nationalmuseet og den er preliminært publiceret i *Nytt om Runer* (Stoklund, Imer og Olesen 2006). Overfladen var brun-orange og noget medtaget, men trylleordet *agla* i en formel med ombytning af runerne kunne læses. Eftersom et kendt ord kunne identificeres var der grund til at tro, at amuletten bar mere meningsgivende tekst indeni, og på det grundlag blev det besluttet, at en udfoldning skulle forsøges. En konservator fik udfoldet amuletten, men den brækkede i ni små stykker. Det stod med det samme klart at amuletten bar en længere række runer, men det var en vanskelig opgave at samle amuletten i sin oprindelige form og ikke mindst at læse runerne.

Det viste sig, at amuletten bestod af to forskellige dele; en plade som var foldet sammen, og en strimmel, som var viklet rundt om den sammenfoldede plade. Pladen var beskrevet på begge sider, men strimlen var kun beskrevet på den side som havde vendt udad. Som det er typisk for amuletindskrifter på bly, var også indskriften på Lille Myregård meget skødesløst ristet og fladerne var fyldt med aftryk af runer på grund af den grundige sammenpresning. Det var derfor vanskeligt at identificere de enkelte runer, men efterhånden som det lykkedes at isolere nogle ord, stod det klart, at indskriften som ventet var på latin. Hvad der i særdeleshed vanskeliggjorde læsningen var, at runerne på B-siden i en kort sekvens vender på hovedet og læseretningen skifter. Runerne er her af en lidt anden karakter end de øvrige runer på pladen, idet de er langstrakte og næsten dobbelt så høje, som de øvrige runer – med undtagelse af dem på strimlen. Det kan kun forklares ved, at netop disse sekvenser, der begge er *agla*-formler, er ristet på genstanden efter sammenfoldningen af pladen. Runeristeren har således skrevet først på den ene side af den sammenfoldede plade, hvorpå stykket er vendt op-ned, og risteren har fortsat skrivningen. Runerne er her sandsynligvis større, fordi de har skullet udfylde hele fladen på den sammenfoldede amulet. Den ene side af pladen lykkedes det at dechifrere først, og den kaldes A.

Figur 18. Lille Myregård-blyamulet. A-siden til venstre, B-siden til højre. Strimlen nederst
Tegning: Lisbeth Imer, Nationalmuseet.

A-siden:

- 1) + aue sanktisimæ maria kra?ia
- 2) blena tominus tekum bænætik
- 3) t=a tu in m(u)lieribus æþ bænæ
- 4) tiktus fruktus ?æntri(s)
- 5) tui

Normalisering til klassisk latin:

- 1) *Ave sanctissima Maria, gratia*
- 2) *plena. Dominus tecum. Benedic-*
- 3) *ta tu in mulieribus et bene-*
- 4) *dictus fructus ventris*
- 5) *tui*

B-siden:

- 1) + inkr??tus patær + inmæn
- 2) sus pætæ(r) ??tærnus b(a)t?r
- 3) ga=la a=kla a?lal=al?

Normalisering til klassisk latin:

1) *Increatus pater, immen-*

2) *sus pater, aeternus pater.*

3) *gala agla a[g]la la[ga]*

Yderstykke

agla=la?? kala a?l(a)

agla la[ga] gala a[g]la

Runerne er ensidige, og der er skelnet mellem **a** og **æ**. **s**-runerne er langstavede. Der er brugt **e**-rune, og stungent **b** for p og stungent **k** for g. De ensidige former af **n** og **a** har relativt langstrakte bistave. **k**-runerne og **f**-runerne har i nogle tilfælde bistave, der udgår fra hovedstavens fodhøjde. Der er kun brugt en enkelt binderune **t=a** undtaget i *agla*-formlerne, og der er ikke brugt skilletegn med undtagelse af korstegn som indledningstegn.

A-siden består af englehilsenen i en fuldstændig version oven i købet udvidet med adjektivet *sanctus* i superlativformen (f. sg.) *sanctissima*. Runeformen viser ikke dobbeltskrivning af **s**, men kan have haft en form med enkelt s i et bogstavskrevet forlæg. Adjektivet *gratia* **kra?ia** har snarest være skrevet med en **t**-rune, men der er ingen spor efter en bistav. Et lille korstegn indleder teksten. *Ave Maria*-indskrifter er en af de hyppigst forekommende blandt latinske runeindskrifter, men disse optræder som regel i noget kortere versioner. Røgelseskarrene viser flere eksempler, og kirkeklokken fra Hæstrup (DR 166) bærer den fulde version. Kalkpudsindskrifter opviser adskillige eksempler, fx skånske indskrifter i Stoby Kirke (Moltke 1985, s. 434) og Åhus Kirke (Moltke 1985, s. 438) og indskrifter i Aggersborg Kirke i Nordjylland (Moltke 1985, s. 516). Genstande af mere profan karakter fremviser også *Ave Maria*-indskrifter, fx et knivskaft fra Åstrup på Falster (Moltke 1985, s. 468) og knivskaftet fra Slesvig (Lerche Nielsen, Stoklund og Düwel 2001, s. 229 ff.). Det er mindre frekvent at finde *Ave Maria*-indskrifter på amuletter. Køng-alabastamulet var det hidtil eneste danske eksempel (Stoklund 1999, s. 301) indtil fundet af Lille Myregård-blyamuletten.

Indskriften på B-siden består af et lille udpluk fra den Anathasianske trosbekendelse: *Increatus Pater, Immensus Pater, Aeternus Pater* "Faderen er ikke-skabt, Faderen er stor, Faderen er evig". Sekvensen har ingen danske fortillæde, hverken blandt amuletterne eller i andre runelatiniske indskrifter, men en version indskriften på en runepind dateret til ca. 1400 fra Bryggen i Bergen (NlyR VI, s. 239 f.). Der er brugt korstegn foran *increatus* og foran *immensus*, så det er sandsynligt, at der også har været kors foran *aeternus*. Der har derfor antagelig stået [+e]tærnus.

Amuletindskrifter indledes og opdeles jævnligt at små kors, og det formodes at disse gengiver korstegn, som har stået i bogstavskrevne forlæg, hvor man i ritualet skulle gøre korsets tegn for sig. Indskrifter som ikke har kors, men viser det latinske ord for kors *crux* udskrevet, tolkes som eksempler på udsagte formler. Om eksempelvis indskriften på Selsø-blystrimmel, der stammer fra Nordsjælland, skriver Stoklund: "Selsø-formlen er interessant, fordi den i så høj grad afspejler en fremsagt formel; ofte er der i disse indskrifter skåret kors mellem ordene eller leddene, og her er der skrevet **kruks** (for det latinske *crux*), som det har været udtalt, måske samtidig med, at man har gjort korsets tegn" (Stoklund 1996a, s. 285).

Runelatinen

Skrivemåderne af de latinske ord viser, at der skelnes mellem brug af **e** og **æ**. **e**-runerne er brugt for langt *ē* i (**ae**, **blena**, **tekum**, **m(u)lieribus**), mens der er brugt **æ**-runer for kort *ě* i (fx **sanktisimæ**, **pætæ(r)**, **bænætik**, **?æntis**, **??tærnus**, **æp**). Formen **pætæ(r)** med **æ** for **a** kunne tyde på en usikkerhed; snarest har risteren foregrebet **æ** i den førstnævnte form, da indskriften ellers ikke viser tegn på usikkerhed i lydbetegnelsen af **a** af samme ord **patær** og **b(a)t?r**. Brugen af de stungne runer er inkonsekvent, jf. **patær** og **pætær**, men **b(a)t?r** og formerne af trylleordet *agla*. Konjunktionen *et* har formen **æp**. Der er ikke brugt særligt tegn for **c**, men desværre indeholder indskriften ikke ord, hvor **c** optræder foran fortunegeval, så det kan ikke afgøres, om risteren ville have skelnet grafisk.

Indskriften viser adskillige ortofone stavemåder, og overholder runeortografiske regler, hvor tegn ikke gentages, og der ikke nødvendigvis ordopdeles.

Runeristeren virker trods skødesløsheden i udformningen af de enkelte runetegn meget sikker i sin stavning; formerne viser få inkonsekvenser og slet ingen rettelser. Indskriftens præcise citater og de små kors peger i højere grad end Bornholmsamulettens indskrift på et konkret skriftligt forlæg, men indskriften efterlader samtidigt det indtryk, at risteren har haft indgående kendskab til såvel latin som til runeskriftens ortografiske principper.

Datering

Fraværet af en arkæologisk datering efterlader de typologiske træk som eneste dateringsredskab. Runeformerne peger på en datering, som ligger noget senere end Østermarie-amulettens og Bornholmsamulettens dateringer. Overholdelsen af runeortografiske principper sandsynliggør, at indskriften er blevet til, mens rune-skriften stadig var levende i brug. Enkelte særtræk, som man normalt forbinder med sene indskrifter, som fx de lange bistave på **n**- og **a**-runerne, og det at der er tale om en sammenfoldet blyamulet, peger på, at amuletten ikke hører til de ældste indskrifter i sin kategori. Amuletten er formodentlig fra 12–1300-tallet.

Ekskurs: Lund spillebrik

I 2004 fandt arkæologer i Lund en lille rund genstand af træ med runer i en middelalderlig brønd, og Nationalmuseet blev kontaktet med henblik på en runologisk undersøgelse. Jeg har deltaget i undersøgelsen af to omgange sammen med Michael Lerche Nielsen, Lisbeth Imer og Marie Stoklund. Første gang blev genstanden undersøgt i våd tilstand før konserveringen, anden gang efter at den var blevet frysetørret.

Den nye runegenstand fra Lund er af bøgetræ, godt 5 cm i diameter og ca. 1,3 - 1,4 cm tyk. Den er fundet i en brønd i ca. to meters dybde i forbindelse med udgravningen af en grund i kvarteret Blekhagen i Lunds centrum. Følgende er venligst oplyst af Conny Johansson Hervén, Kulturen i Lund (i en personlig meddelelse marts 2006). Træværk fra den aktuelle brønd er af både egetræ og bøgetræ. Dendrokronologiske dateringer viser, at egetræet blev fældet i 1142 +/- 10 år, mens bøgetræet ser ud til at være fældet i perioden fra 1370 til 1390'erne. Der er dog det essentielle problem med dendrodateringer af bøgetræ, at metoden stadig er under udvikling og dateringen derfor er meget usikker. Brikken er forar-

bejdet med en kniv, formodentlig skåret af en stok. Langs kanten har brikken spor efter tilskæringen, og der er på den ene side indridset et kors, udformet som fire spidsvinklede trekanter. De spidse vinkler udgør korsets midte. En parallelordnet runeindskrift over fem linjer udfylder den modsatte side.

Genstanden minder i udformning om andre middelalderlige fund af træbrikker, hvoraf hovedparten er tolkede som spillebrikker til brætspil. Før end jeg går til tolkningen af indskriften, vil jeg først omtale genstandstypen og kommentere andet fundmateriale fra Lund, som kan knyttes til det aktuelle nyfund samt give eksempler på brikker med runeindskrifter, som er tolkede som spillebrikker.

Spillebrikker i Norden

Det arkæologiske fundmateriale afspejler en lang tradition for spil med brikker i Norden. I Danmark (Vimose) er der eksempelvis fundet brikker, bræt og terninger dateret til yngre romersk jernalder (ca. 150-400 e. Kr.). Brikker fra jernalder og vikingetid er som regel halvsfæriske eller kegleformede objekter, men der er også fundet andre typer. I Island har man i en mandsgrav fra 900-tallet fundet et sæt spillebrikker sammen med terning og en lille mandsfigur af ben, der trækker sig i skægget. Tilsvarende fund af sådanne mandsfigurer har været tolkede som amuletter, men andre tolker disse mandsfigurer som spillebrikker. Zeitzen (1997, s. 12) påpeger i en diskussion af netop denne type figur, at de kan have haft funktion både som spillebrikker og som amuletter.

I Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder antages det, at runde, flade spillebrikker (3-5,5 cm i diameter) “har været i brug fra 1200-tallet av” (KLN II, sp. 225), men der findes i dag arkæologisk daterede fund, som viser, at anvendelsen af denne flade spillebriktype må gå længere tilbage i tid, jf. nedenfor. Når det kommer til de flade, runde brikker af samme udformning som Lundbrikken, figurerer også forskellige tolkninger. Genstandene er som regel løsfund og optræder hovedsageligt i middelalderlige kontekster, ligesom i øvrigt fund af skakbrikker. Dorthe Haahr Kristiansen konkluderer i et studium af arkæologisk metode, at den nordiske forskning i brætspil og spillebrikker fra middelalderen er præget af “store begrænsninger” (Haahr Kristiansen 1997, s. 49). Helt overordnet er det et problem, at spillebrikker stort set aldrig er behandlet som særskilt fund-

kategori, og at der, især for de flade spillebrikkers vedkommende, savnes et klart definitionsgrundlag.

Remedier til spil er behandlet med hovedfokus i Christopher McLees publikation *Games people played* fra 1990, og hans materiale stammer fra byudgravningerne i Trondheim. Den største fundgruppe i dette materiale består af netop de flade, runde brikker koncentreret i kulturlag dateret til perioden fra 1100-tallets midte indtil omkring 1300. McLees sætter brikkerne i forbindelse med hasardspillet *tabula*, der minder om det moderne *backgammon* (McLees 1990, s. 34 f.), men også spillet mølle er et muligt bud. I betragtning af hvor mange flade og forholdsvis simple spillebrikker, der er fundet i urbane miljøer i Norden, forekommer det sandsynligt, at brætspil, muligvis *tabula*, har været en udbredt og yndet beskæftigelse i den brede befolkning også i Lund.

I middelalderbyen Lund har man fundet en række genstande, som er tolkede som spillebrikker, og heraf er en hel del runde skiver af horn, træ og sandsten (Persson 1976). Ingen hidtidige fund bærer dog runer, men mange er ornamenterede. Blandt disse er en brik af træ dateret til ca. 1100-1150, der har billedfremstillinger på begge sider og i udformning ligner det nye fund. På den ene side af brikken er indridset et ornament i form af en geometrisk figur, der minder om et kors, og på modsat side er indridset to menneskelignende figurer (ibid., s. 381). Den menneskelignende figur synes at være forsynet med en glorie, og billedfremstillingen giver klart indtryk af at være religiøst funderet.

Spillebrikker med runer

I år 2000 indrapporteredes en brik af horn med cirkelornamentik på den ene side og runer på den anden til Nationalmuseet. Genstanden var fundet i forbindelse med arkæologiske udgravninger i Kałdus, Polen. Kulturlaget, hvori brikken er fundet, dateres til 1000- el. 1100-tallet. Runeindskriften lyder **(i)onataf(l)** og kan sikkert tolkes som en ejer-formel “Jon ejer spillet/spillebrikken” (Lerche Nielsen 2005). Indskriften bekræfter i dette tilfælde utvetydigt genstandens funktion.

Mindre sikre eksempler på spillebrikker er to runde genstande af træ med runer fundet ved byudgravninger af Gamlebyen i Oslo. Den ene (A 319) er på basis af et arkæologisk dateringsgrundlag anslået til at være fra slutningen af 1100-tallet eller begyndelsen af 1200-tallet. Genstanden bærer runerne **si-**

krit:hth(a). Den første sekvens er med forbehold tolket som kvindenavnet vn. *Sigríðr* (Knirk 1991, s. 16 f.). Den anden genstand (A 263), blev fundet i 1983. Hverken genstanden eller indskriften er publiceret, men arkæologistuderende Lise Sand fra Universitetet i Oslo, har i forbindelse med sine studier arbejdet med genstanden, og arbejdet har hun venligst udlånt mig. Genstanden har et lille hul på den flade side, som ikke bærer runer. Fra dette hul, der ikke går helt gennem skiven, stikker nogle fibre ud, som muligvis er bast eller hamp. Det er uklart, hvad funktionen af hul respektive fibre har været. Den arkæologiske datering er anslået til at være sidste halvdel af 1200-tallet. Blandt genstandens mulige funktioner nævnes bund, låg, tenvægt, spillebrik samt den mulighed, at genstanden kan have haft en magisk funktion (som amulet). Indskriften er translittereret **sihu(r)p**, og der må være tale om mandsnavnet vn. *Sigurðr*.

Andre typer af spillebrikker med runer er også fundet. I Helmond i Holland er der gjort et fund af en skakbrik af hvalrostand med en runeindskrift. Skakbrikken er dateret til midten af 1200-tallet og bærer indskriften **agerot(ra):mosel? / mahtelt ok pætær**. Den første sekvens synes ikke at give mening, mens den sidste er tolket "Mekthild og Peter" (Stoklund 1987, s. 194 f.).

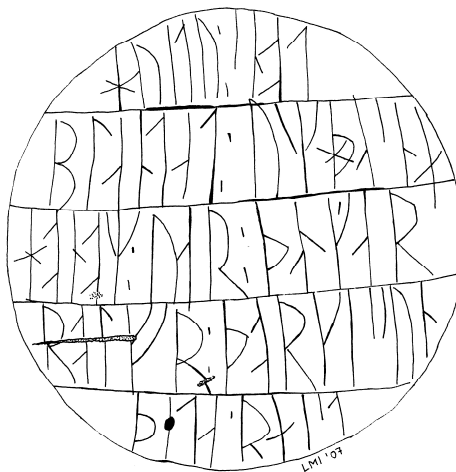
Et norsk fund af en lille, rund marmorsten med en runeindskrift (N 270) er af Magnus Olsen tolket som en spillebrik med en mulig funktion som en særlig type amulet, der skulle give lykke ved terningekast. Indskriften indeholder kongenavnet Harald og sættes i forbindelse med en magisk optegnelse fra den islandske lægebog AM 434a, 12to, hvor en del af magien består i at læse Pater Noster. (NIyR III, s. 301 ff.).

Genstandstypologisk kan brikken fra Lund fint passe i kategorien rund, flad spillebrik af træ, men som denne korte gennemgang viser, er tolkningen af disse genstande forbundet med usikkerhed. Indskriften på Kaldus-brikken understøtter som den eneste utvetydigt genstandstolkningen. Et personnavn er nok snarest et ejermærke, selvom man i teorien kunne forestille sig, at man har tillagt brikken ekstra vinderheld, hvis man fik sit navn ristet på den. Korsformet ornamentik forekommer på mange spillebrikker. Der behøver ikke være tale om kristen symbolik, for

en mærkning har vel været nødvendig for at kunne kende forskel på fx to sæt brikker, men at man har søgt vinderheld i religionen, kan bestemt ikke udelukkes.

Indskriften på det nye fund fra Lund

Den første undersøgelse af runerne på brikken fra Lund var vanskelig, fordi vandet på overfladen af genstanden reflekterede lyset. Små sekundære hak i træet og udfald af fibre gjorde det problemfyldt at bestemme skilletegn og stungne runer sikkert, men det var umiddelbart muligt, at bestemme teksten som en meningsgivende indskrift formuleret på folkesproget. En del af indskriften kunne umiddelbart tolkes som en risterformel af typen "NN. skrev dette". Efter frysetørringen kunne runerne læses med ret stor sikkerhed, og enkelte fejl i den første læsning kunne rettes.

Figur 19. Lund-spillebrik. Tegning: Lisbeth Imer, Nationalmuseet.

Runetypologi

Runerne **o** (ǫ), **n** (ᚲ), **a** (ǣ) og **t** (ᚠ) er ensidige, og **s**-runerne er kortstavede. Der er brugt topunkt-skilletegn, som tilsyneladende afgrænser på ordniveau. Der er brugt stungent **i** og formodentlig stungent **k**. Der er skelnet mellem ᚠ **a** og ᚦ **æ**, og runen ᚠ betegner lydværdien *o*. Indskriften er fordelt over parallelordnede linjer. Runetypologien er dermed typisk for runeskriften i højmiddelalderen.

I det følgende har jeg translittereret indskriften uden ordopdeling:

- 1) **huitu : snot**
- 2) **blantat : ump¹asnæ**
- 3) **honom : uar : pa=n²g³ar**
- 4) **rolfr : porkissun**
- 5) **petaræist**

¹ **p**-runen består af to tegn **h** og **p**. Ved læsningen blev det vurderet, at en **h**-rune var ridset først. Teknisk er det muligt at udlæse en binderune **h=p** eller **p=h**, men der er snarest tale om en rettelse fra **h** til **p**.

² Runen er translittereret som en binderune **a=n**. Det er dog usikkert, om der er tale om en binderune. Indskriften indeholder ikke binderuner i øvrigt, og der er ikke pladmangel på linjen, hvad der kunne have været grund til at lave en binderune. Fejlskrivning af **n** og **a** er almindelig, men der er ingen spor efter forsøg på at rette, og bistavene sidder pænt forskudt for hinanden.; **n**-bistaven sidder højere på hovedstaven end **a**-bistaven. Det er derfor mest rimeligt at regne med en binderune **a=n**.

³ Læsningen af en **g**-rune har været diskuteret. Der er et aflangt mærke i rummet mellem hovedstav og bistav, som jeg mener må være en tilsigtet stingning.

Ordidentifikation, analyse og tolkning

Som nævnt kunne indskriftens risterformel allerede ved første undersøgelse tolkes med sikkerhed, og der tages derfor udgangspunkt i den. Linje 4 indledes med et i runesammenhæng velbelagt mandsnavn **rolfr** glda. *rolf* (vn. *Hrólfr*). Af interesse for dateringen er det bevarede nominativmærke. Den efterfølgende sekvens **porkissun** kan udlæses som to ord; et mandsnavn i genitiv efterfulgt af substantivet glda. *sun* 'søn'. Alternativt kan sekvensen analyseres som et (primært) kompositionspatronym. John Kousgård Sørensen (1984) vurderer i sin behandling af runetidens patronymer, at blot tre danske runeindskrifter med nogen grad af sikkerhed kan siges at indeholde et kompositionspatronym, heraf to (DR 28 og 184) på baggrund af et (usikkert) sammenskrivningskriterium (Kousgård Sørensen 1984, s. 68 ff.). Indskrifterne er snarest middelalderlige, og afspejler øjensynlig en "begyndende stabilisering af patronymbetegnelser i navnesystemet" (ibid., s. 80).

Det er ikke usandsynligt, at **porkissun** er et primært kompositionspatronym, men det lader sig næppe afgøre, fordi sammenskrivnings-kriteriet i runeskrevne kilder må siges at være ubrugeligt og fordi skelnen mellem en patronymisk bestemmelse og et egentlig proprium i perioden i det hele taget er vanskelig. **s**-runen er dobbeltskrevet, hvad der måske kunne tyde på, at der ikke er tale om en stabiliseret enhed, men på den anden side er dobbeltskrivning af runer i den sene middelalder noget varierende.

Runerne **porkis** må udgøre et nordisk, oprindeligt toleddet navn med førsteleddet gl. *Thor-*. Formen kan forklares som resultatet af en udvikling fra fællesnordisk *ThorgæiR(R)* (m. *a*-st.) til den monoftongerede gammeldanske form *Thorger*, hvis lange vokal *é* i tryksvag stilling siden er lydlukket og forkortet til kort *i* (GG I, § 145, 2., s. 244 f.). En nominativform gl. *Thorgir* falder sammen med *ija*-stammer i nominativ som eksempelvis mandsnavnet gl. *Eghir*. *Thorgir* kan derfor indgå i *ija*-stammernes bøjningssystem, hvor genitiv singularisendelsen er *-s*. Der er adskillige runeskrevne eksempler på overgang fra *a*-stammebøjning i såvel appellativer som personnavne. En direkte parallel til **porkis** kunne være genitiv singularisformen **askis** (*AsgæiR(R)* > *Asger* > *Asgir*) på runestenen fra Grensten (DR 91). Mindre sandsynligt foreligger en form af mandsnavnet gl. *Thorgisl*. Formen *Thorgissun* (udat. 1396–1439 Mathias Thorgissun) henføres i DgP til *Thoger* eller *Thorgisl* (DgP I, sp. 1384). Måske forudsættes her en sjælden udvikling, hvor *l* er svundet efter *s* i trekonsonantophobningen i genitivsingularis *Thorgisls* > *Thorgis* (GG II, § 370, s. 301 f.). Begge mandsnavne er i øvrigt belagt i skånske runestensindskrifter fra senvikingtiden: **purkiR** (DR 298) og **purkisl** (DR 294).

Verbet **ræist** i linje 5 kan sikkert bestemmes som præteritumsformen af det stærkt bøjede verbum gl. *rísta* (3. ps. sg.) ‘ristede’. Af særlig sproghistorisk interesse er stavemåden **æi**. Forudsat at proveniensen er Lund, står forskningen her overfor endnu et eksempel på en digrafisk skrivemåde af ældre *æi*, muligvis endda et meget sent eksempel.

I risterformler indgår, som diskuteret under behandlingen af Østermarie-sølvamuletten (s. 86), hyppigt et objekt, som regel substantivet gl. *rún(a)* i pluralis evt. kombineret med pronominet gl. *sási*, *thæssi* ‘disse’ eller som det netop

er tilfældet på Lund-brikken, står et pronomener glde. *thætta* (n. akk. sg.) ‘dette’, her i formen **þeta**, alene som objekt sigtende til indskriften som helhed. Lundbrikkens indskrift består altså dels af en helt igennem traditionel risterformel “Rolf Thogers søn ristede dette”. En smule usædvanlig er syntaksen subjekt-objekt-verbum, idet den almindelige ordfølge er subjekt-verbum-objekt eller objekt-verbum-subjekt.

Resten af indskriften volder betydelige vanskeligheder med hensyn til ordidentifikationen. Som udgangspunkt begyndes med indskriftens første linje, der læses **huitu : snot**. Skilletegnet sandsynliggør, at der her er tale om to leksikalske enheder. Runerne **huitu** er snarest en bøjet form af adjektivet glde. *hvitær* ‘hvid’, som må formodes at stå i relation til et substantiv; det beskriver formodentlig **snot**. Eftersom vokallængde ikke manifesteres i runeskrift, kan der formelt set være tale om et substantiv *snot* eller *snót*. Er der tale om kort *o* er substantivet glde. *snot* (n.) ‘næseslim’ en mulighed. Dette ord kendes som dialektord i hele Skandinavien, har sin oprindelse i fællesgermansk og er forbundet med det at snyde næse (Katlev 2002, s. 579). Formen *snot* er dog ikke overleveret i nordiske kilder fra middelalderen i betydningen næseslim, men har i ældre tid formen glde. *snor* (jf. nusvensk *snor*). Formen *snot* formodes i dansk at være et indlån fra nedertysk eller nederlandsk (jf. ODS 20, sp. 1192).

Tænker man sig i stedet et ord med lang vokal, kan der være tale om et særligt poetisk ord kendt fra håndskriftlitteraturen, nemlig ordet vn. *snót* (f.) ‘kvinde’ (Egilsson 1913–16, s. 523). Ordet er belagt i to middelalderlige runeindskrifter fra Bergen (**snot** (B 111), **snot uliota** ‘kvinde ugrim’ (B 404)). Ordet *snót* er i kilderne anvendt synonymt med ord som vn. *kona* ‘kone, kvinde’ (fx runebelegget **kono uæna** ‘pæn kvinde’ (B 524), der optræder som direkte parallel til formuleringen **snot uliota**) og vn. *mær* ‘mø’. I eddadigtet *Sólarljóð* bruges i vers 12 formuleringen “(*þá*) *hvítu mey*” ‘den hvide mø’. Adjektivet *hvid* sigter her og i poetiske sammenhænge til det at være lys og fager (jf. Egilsson 1913–16, s. 302). Det er muligt, at formuleringen **huitu snot** indgår i en tilsvarende poetisk brug.

Den følgende linje, linje 2, indledes med runerne **blantat**, der er adskilt fra de resterende runer af et skilletegn, og derfor mest sandsynligt udgør et ord. Der er snarest tale om en form af verbet glde. *blanda* ‘at blande’. Ordet har ho-

vedbetydningen at blande (noget) sammen, men anvendtes i vestnordisk også i mediopassiv form vn. *blandask* (við) (el. *með*) med betydningen ‘have seksuelt samkvem’. Formen **blantat** er dog snarest en svagtbøjet præteritum participiumsform med betydningen ‘blandet’ (jf. eksempler i ONP, sp. 413 ff.) – evt. i adverbial eller adjektivisk funktion. De følgende runer **umþasnæ** er ikke adskilt af skilletegn, men kan næppe udgøre én leksikalsk enhed. Der skal muligvis opdeles i tre enheder **um þa snæ**. De to første runer **um** kan være enten en præposition, et adverbium, en verbalpartikel eller betingelseskonjunktionen glða. *um*, som er kendetegnende for skånsk (GG I, § 14, s. 51). Runerne **þa** kan være et pronomen eller et adverbium. Tolkningssmulighederne er mange. De sidste runer **snæ** kan tolkes som en form af substantivet glða. *snió* ‘sne’ (m). En form glða. **sné* er ikke belagt i gammeldansk, men formen formodes at have eksisteret som sideform til *snió* svarende til sideformerne *sió* og *sé* ‘sø’ (GG I, § 141, anm. 2, s. 237). Umiddelbart er det dog ikke muligt at se en logisk sammenhæng og give et bud på en tolkning.

Linje 3 indledes med runerne **honum** adskilt af skilletegn fra det følgende **uar**. Den eneste tolkning af **honum**, som umiddelbart synes mulig, er det personlige pronomen glða. *han(n)* ‘han’ (m. sg.) i dativ. Den ventede runedanske form er **hanum**, og de ældste skånske håndskrifter har formen *hanum*. Går man til de yngre skånske håndskrifter er formen *honum* frekvent, og i skånske diplomer og skråer findes formen *hanom* (GG V, § 567, s. 45 f.). En runeform med to gange **o** skal muligvis forklares som eksempel på vokalharmonisk vekslen *u > o* (*honum > honom*). Denne vekslen sættes i gammeldansk sammenhæng særligt i forbindelse med tekster med skånsk proveniens, og fænomenet kan påvises fra begyndelsen af 1200-tallet (GG I, § 203, s. 402 f.). Vokalharmoni er også udbredt i gammelnorske tekster, og der findes i øvrigt flere eksempler på runeformen **honum** i norske middelalderindskrifter (N 148, A 98, B 181).

Runerne **uar** er adskilt fra **þa=ngar** og kan med sikkerhed tolkes som en præteritumsform af verbet glða. *væra* ‘være’ (1. el. 3. ps. sg.). Gådefuld er til gengæld runefølgen **þa=ngar**, der ikke synes at kunne modsvare et kendt ord. Hvis man vælger at anse binderunen for en rettelse fra **n** til **a**, og der således læses **þa-gar**, kan der være tale om et adverbium glða. *thæwar* ‘straks’ og altså en brug af

g-runen for spirantisk *gh*. Forsøg på at udlæse to ord **þa=n gar** eller **þa gar** har ikke bragt mig nærmere en tolkning.

Samlet tolkning

Som det er fremgået, er det yderst vanskeligt at finde mening i Lund-brikkens linje 1–3. Risterformlen i linje 4–5 er på plads, men fraværet af et substantiv eller personnavn i nominativ, som kunne udgøre et subjekt i den resterende formulering, er et problem, idet det er vanskeligt at få såvel grammatisk som indholds-mæssigt hold på indskriften. Indskriften giver umiddelbart indtryk af at skulle læses ovenfra og nedefter som almindeligt for en middelalderlig parallelordnet indskrift, men i april 2005 blev der afholdt et seminar om Lund-brikken på SOFI (DAL) i Lund, hvor det blev foreslået, at man i stedet læser linjerne nedefra og opefter.

Ser man på risterformlen, er det påfaldende, at sene eksempler på formelen i flere tilfælde har objekt-subjekt-verbum-struktur, altså indledes med pronominet. I Bryggen materialet findes en indskrift (B 572) med to formler: **þeta ræist æirrikr** “Dette ristede Erik” og **þeta ræist a=rne** “Dette ristede Arne”. En anden Bergen-indskrift (B 417) har formuleringen: **þetta ræist blinder ma=þer** “Dette ristede (d)en blind(e) mand”. Dertil kommer et sent eksempel på en lignende formulering i en kalkpudsindskrift fra Stoby kirke i Skåne: **(þ)ætte o=r skr(e)fi(d) / -f ba=ssæ** “Dette er skrevet af Basse” (Moltke 1985, s. 434 f.). Lund-brikkens risterformel kan uden større betænkeligheder læses “Dette ristede Rolf Thogers søn”.

Hvis slutningen af linje 2 læses forud for linje 1 kan der faktisk udlæses en syntaktisk enhed, som både giver mening og hænger grammatisk sammen: **þa snæ / hvitu snot**. Runefølgen **snæ / huitu** kan udlæses som et velkendt sammensat adjektiv glɔa. *snéhvítær* ‘snehvid’, og hvis **þa** tolkes som det demonstrative pronomen glɔa. *sá*, *thæn* giver det en formulering “den snehvide kvinde”, som korresponderer både med hensyn til køn, kasus og tal, nemlig femininum akkusativ singularis. Kasus kunne tyde på, at der er tale om et akkusativobjekt.

Linje 3 og begyndelsen af linje 2 giver dog heller ikke ved denne omvendte linjeordning oplagte tolkningsmuligheder. Det springende punkt er, hvad

indskriftens **blantat** sigter til. Hvem eller hvad der blandes, og på hvilken måde, forbliver gådefuldt. Ej heller står det klart hvem **honom** sigter til eller hvilken funktion den formodede dativ har. Der er elementer i indskriften, som tyder på, at den kan være inspireret af poesien, men den synes ikke at være opbygget metrisk. Det er heller ikke lykkedes mig at finde en tekst, som kunne være forlæg eller have inspireret til den aktuelle indskrift.

En forsøgsvis oversættelse må blive:

Rolfr Thogers søn

ristede dette.

honom (til ham?) var **þa=ngar** (straks?)

blandet (?) **um** den sne-

hvide kvinde.

I diskussionen af indskriften er det blevet foreslået, at der kunne være tale om en tekst, som i sin tid blev ristet over flere brikker, men da rasterformlen er fuldstændig, er det næppe en plausibel forklaring. Der kan meget vel være tale om en spillebrik, og dermed kan det indgå i overvejelserne, om det sproglige indhold er relateret til selve spillet. I skaksammenhæng forekommer eksempelvis en hvid dame/dronning, men de flade brikker forbindes netop ikke med skak. Jeg har overvejet om den hvide kvinde kunne sigte til Jomfru Maria, men har ikke kunnet finde støtte for en sådan metafor. Det må derfor konkluderes, at det står fuldstændig åbent, hvilken genre indskriften tilhører.

Proveniens og datering

Med udgangspunkt i fundstedet og den arkæologiske datering er det oplagt at antage, at indskriftens sprog er gammeldansk. Sprogligt viser indskriften et stabilt kasusystem, og særligt nominativformen med **-r** i **rolfr** er et holdepunkt. Bevaret nominativ vil normalt være et træk, der daterer til den ældre del af den gammeldanske periode, men der må tages det forbehold, at netop ved personnavne og personbetegnelser optræder sporadisk nominativendelsen **-(æ)r** – særligt i skånske håndskrifter. Formen uden **h** udelukker, at sproget skulle kunne være islandsk, men indskriften har, trods de sparsomme elementer, flere træk, som kunne pege på en norsk forbindelse. Det poetiske ord *snót* er kun belagt i vestnordiske kilder –

og det samme gælder sideformen til vn. *snjó* vn. *snær*. Nominativmærket og formen **ræist** er mindre kontroversielt i en senmiddelalderlig norsk kontekst, end i en dansk. Sekundært kan inddrages brugen af kortstavet **s**. Havde Moltke læst denne indskrift, ville han med stor sandsynlighed have ment, at risteren måtte være norsk, men en nærmere undersøgelse af de overraskende sprogformer kan øjensynlig forklares som netop skånske. Formen **snæ** kan være det første belæg på den formodede sideform til substantivet gllda. *sníór* i østnordisk. Ordet **snot** kan ligeledes være det første belæg på dette ord, som hører til i en særlig genre af hvilken ikke meget er overleveret i østnordisk. En form med **æi** for ældre *æi* kan i betragtning af de efterhånden adskillige eksempler på skrivemåden **ei** vel ikke anses for umulig i en indskrift, hvor der skelnes mellem **a**, **æ** og **e**.

Den senest mulige arkæologiske datering af brøndens bøgetræ til slutningen af 1300-tallet ligger noget senere end den datering sprogtypologien i indskriften giver anledning til at tro. Er der tale om en indskrift i en gammeldansk sprogform, kan det godt tænkes, at en skåning ved navn Rolf engang i 1200-tallet, har ristet runer, men i hvilken anledning forbliver foreløbigt et mysterium²⁸.

Kapitel 5. Konklusion

Formålet med afhandlingen har været at belyse middelalderens danske indskrifter ud fra et runologisk-filologisk synspunkt, som billedet tegner sig efter de seneste års tilvækst. Hensigten var at redegøre for og diskutere det etablerede analysegrundlag for typologisering af runeindskrifter, herunder særligt kriterierne for rune- og sprogtypologi, sprogbestemmelse, proveniensbestemmelse og sproglig datering. Min opstillede hypotese var, at ældre materiale med fordel kunne belyses på ny, og at nyt materiale ville kunne bidrage til et mere nuanceret grundlag for diskussionen af sprog og brugen af runeskrift i middelalderen.

Det er blevet skitseret, på hvilken måde fordelingen af genstandsmaterialet er ændret siden de store hovedudgivelser fra 1941/42 og 1985, og der er overordnet redegjort for de rune- og sprogtypologiske parametre, der arbejdes med

²⁸ Under forsvarshandlingen argumenterede James E. Knirk for en norsk proveniens og foreslog en dobbeltlæsning af **a** i linje 3: **þa a=ngar** med henvisning til en igangværende undersøgelse, læsning og tolkning af spillebrikken i samarbejde med Jonna Louis Jensen. Der kan være tale om en litterært funderet ytring om kærestesorg.

inden for middelalderrunologien, og disse er problematiseret. Udvalgte indskrifter er undervejs analyseret, tolket og diskuteret.

Undersøgelserne har i høj grad problematiseret parametrene for såvel rune- og sprogtypologi som for sprogbestemmelse, proveniensbestemmelse og sproglige dateringskriterier i forhold til gammeldansk. Hypotesen om at indskrifter, der syntes fuldt ud behandlede i den ældre litteratur med fordel kan tages op, mener jeg er bekræftet, ligesom jeg mener, at arbejdet med de nyeste fund har bekræftet, at der her kan findes nye typologiske kriterier. Fremtidig forskning bør fokusere mere på runelatinen, som en determinerende faktor for brugen og udviklingen af runeskriften i middelalderen.

Typologi og kronologi

I afhandlingen har jeg overordnet præsenteret og diskuteret det rune- og sprogtypologiske grundlag for behandlingen af runeindskrifter fra middelalderen. Gennemgangen har vist, at typologien i DR, herunder opdelingen mellem vikingetid og middelalder, stadig i store træk er i overensstemmelse med materialet, også i lyset af fundtilvæksten. Men der bør i mine øjne i mindre grad fokuseres på isolerede træk som underopdelingskriterier for 1000-tallets indskrifter, det gælder særligt brugen af stavemåden **ei** for ældre *æi*, *ansuR*-runen for *o* og kriteriet dobbeltsidige/gennemstregede runer over for ensidige runer. Brugen af stungne runer tegner et diffust billede, og det er problematisk at slutte typologisk ud fra forekomsten/fraværet af stungne runer.

Gældende for den senere middelalderlige periode, som de udvalgte, behandlede indskrifter hovedsagelig tilhører, kan man i dag se bort fra tesen om, at futharken var tilpasset det latinske alfabet. Runetypologisk er det begrænset, hvad der foreligger af nyudviklede tegn for latinske bogstaver, og der er ikke grundlag for at formode, at der forelå en konvention i form af et standardiseret tegnsæt. Snarere videreførtes det runeortografiske (ortofone) princip, og indskrifternes interne distributioner af kendte tegn synes at være en hovedregel for udviklingen af runeskriften i middelalderen. Bestemte runelatiniske stavemåder kan naturligvis tænkes at have været normdannende, måske særligt brugen af **p** for latinsk *t* i tryksvag stavelse efter vokal. Bornholmsamulettet viser konsekvent brug af **p**, mens Jakob Røds kar fremviser både formen **fecip** og **fecit**. Brugen af **R**-runen for

y fremstår som et sikkert typologisk træk for yngre middelalderlige indskrifter. Indskrifternes runeinventar følger i middelalderen et fastlagt system, hvor der skelnes mellem ensidige og gennemstregede runer.

I praksis arbejdes i forhold til det formodede højmiddelalderlige materiale med runetypologiske træk så som bistavenes længde og placering, ligesom graden af læsbarhed spiller en rolle for den relative kronologiske ramme, som indskrifterne placeres i inden for perioden. Der er ikke i litteraturen redegjort for, hvilke kriterier man har udskilt som værende daterende. Jeg har ikke undersøgt materialet med det formål at opstille en ny typologi, men har især i forbindelse med arbejdet med runeamuletterne siddet tilbage med en fornemmelse af, at andre forhold end kronologiske kan gøre sig gældende, fx det skriftbærende medium, den intenderede skriftfunktion og runeristerens skriftkyndighed.

Sprogbestemmelse, proveniens og sproglig datering

I diskussion af typologien er det fremgået, at flere træk har været opfattet som fremmede indslag i en dansk kontekst, fx forekomsten af kortstavet **s** og skrivemåden **ei** for ældre **æi**, men at man i dag må anse disse træk for at være sikkert forankrede i en dansk kontekst. Under alle omstændigheder mener jeg, at behandlingen af Ribe-lægedomspindens indskrift og analysen af indskriften på Lundspillebrikken i allerhøjeste grad har bekræftet dette.

Undersøgelsen af Ribe-lægedomspind har vist, at såvel den formodede datering, sprogbestemmelsen som den formodede norske forbindelse kan og bør problematiseres, fordi der i dag kan lægges mindre vægt på nogle af de kriterier, som tidligere blev anset for entydigt norske (svenske), eksempelvis brugen af kortstavet **s**, ligesom der er rokket ved kriterierne for, hvad der kan anses for at være dialektbestemte former. Undersøgelsen af træbrikken fra Lund, hvis indskrift næppe kan anses for at være ældre end 1100 og sandsynligvis er betydelig yngre, fremviser adskillige træk, som tidligere måtte anses for helt utænkelige inden for de eksisterende parametre for en dansk runeindskrift.

Undersøgelsen af de to indskrifter har vist, at sprogformer og ord som ikke er belagt i dansk eller østnordisk, ikke behøver at være udtryk for fremmede indslag, men kan tolkes som første belæg på en given form eller et givent ord. Eksempler på mulige sideformer var Ribe-pindens **læknishand** glða. **læknishand*

og Lund-brikkens **snæ** glða. **sné*. Lund-brikkens **snot** kan tolkes som første belæg på ord, som ellers kun er belagt i vestnordisk, og knyttes særligt til den poetiske genre, nemlig vn. *snót*, og Østermarie-sølvamulettens **bi?rkrunaR** glða. *biarghrúnar* er et eksempel på første østnordiske belæg på et ord, som længe har været kendt i vestnordisk, og her også er belagt på en runegenstand tilhørende samme genre som den bornholmske amulet. Netop det genrebestemte bør der tages betydelig mere højde for i arbejdet med runeindskrifter og deres indplacering i en gammeldansk sproglig kontekst.

Runelatin

Med diskussionen af runelatin i forbindelse med såvel undersøgelsen af Jakob Røds røgelseskar, Bornholmsamuletten og Lille Myregård-amuletten, mener jeg at have vist, at der savnes en klarere definition af, hvad der er typologisk karakteristisk for indskrifter på runelatin i Danmark, og at der generelt er et behov for en klarere definition af, hvad der kan anses for udtryk for “mundtlighed” versus skriftligt forlæg. Desuden mener jeg, at undersøgelsen af indskrifterne på runelatin har vist, at der forelå en interaktion mellem sprogene, som man i den danske litteratur ikke tidligere har taget særligt højde for, men som forefindes i stort set hele materialet. Det må ses som udtryk for en i samtiden forhåndenværende relativt udbredt skriftkyndighed og tosprogethed blandt de skrivende.

Skriftkyndig og skriftbrug/skriftfunktion

De fastlagte formelstrukturer, som også en stor del af det nyere materiale fremviser, giver indtryk af, at runeskriften var knyttet til relativt fastlagte konventioner for, hvad skriften kunne bruges til. Jeg mener, at man som udgangspunkt må regne med, at indskrifter på genstande af monumental karakter har været henvendt til et læsende publikum. Jeg tolker Jakob Røds indskrifter som henvendt til et skriftkyndigt publikum, over for hvilket han demonstrerede såvel sin støbekunst som sin intellektuelle kunnen. Interaktionen mellem dansk og latin på karrene tolker jeg dels som funktionsbestemt, dels som udtryk for skriften i brug som intellektuel øvelse for skriftlærde henvendt til andre skriftlærde. Røgelseskarrenes funktion giver anledning til at tro, at indskrifterne blev set og læst i kirken. Der kan have været to målgrupper: De gejstlige og besøgende i kirken. Det må formodes, at

runeskriftkyndighed har været mere udbredt end skriftkyndighed i latin, og derfor mener jeg, det er oplagt, at Mester Jakob henvendte sig særligt til den skriftkyndige del af menigheden, når han valgte at formulere sine ord på dansk.

Runeamuleternes indskrifter fremviser også meget fastlagte formelstrukturer og i stor udstrækning samme kristne/religiøse indhold, som findes på røgelseskar og de fleste andre skriftbærende objekter. De religiøse sentenser kan godt have haft samme intenderede virkning, nemlig, at man via dem har villet søge beskyttelse, som traditionen bød. Særligt for runeamuletterne er imidlertid at skriften ikke har været henvendt til et skriftkyndigt publikum, hvad der kan have afgørende betydning for runeindskrifternes fremtoning.

Indskrifterne, som er overleveret fra især Lund og Slesvig, ligner materialet fra andre nordiske middelalderbyer, men selv om der genremæssigt er mange lighedspunkter, er der ikke belæg for at opfatte runeskriften i Danmark i middelalderen som en med Moltkes ord "folkets skrift". I hvert fald ikke med de associationer, som jeg personligt får til den term, nemlig at runeskriften var et udbredt kommunikationsmedium for en større del af befolkningen.

Perspektivering

Jeg mener ikke, der kan herske tvivl om, at runeindskrifter fra middelalderen er et underbelyst emne, og det arbejde, jeg selv har bidraget med i denne afhandling, er kun en dråbe i havet. Der savnes en langt grundigere analyse af typologien, som måske gennem arkæologiske dateringer også vil kunne bidrage til et mindre diffust billede af kronologien. Jeg mener endvidere, at øget opmærksomhed på den latinske epigrafik vil være en vej at gå, eksempelvis er der en fare for at overtolke brugen af runeskrift som amuletskrift, når man faktisk ikke aner, hvor stort et tilsvarende materiale, der findes med bogstavskrevne indskrifter. Der fokuseres ofte på den domænebestemte brug af runeskrift, fordi runeskriften ikke i større udstrækning blev en del af håndskriftkulturen, men inden for epigrafikken spillede både den nye og den gamle skrift og de to sprog tydeligvis en jævnbyrdig rolle gennem middelalderen. Det kan næppe heller anses for at have været et eksperiment, at man bekostede en pergamentudgave af Skånske Lov i runeskrift.

Afsluttende bemærkninger

Undervejs i mit arbejde har jeg stået overfor utallige af runologiens metodiske problemstillinger. Den allervigtigste erkendelse jeg har gjort, er at man ikke kan være sikker på ret meget og at litteraturen sjældent afspejler, hvor store usikkerhedsparametre man må arbejde med. Runologien er pr. definition en disciplin, som i kraft af materialets begrænsninger let fører til cirkelslutninger og etablering af uunderbyggede “sandheder”, som eksempelvis diskussionen af runemagi afspejler. Nye fund bidrager i allerhøjeste grad til den eksisterende viden og giver overordnet set et bedre tolkningsgrundlag. Et eksempel på dette er når runeamuletter fra hele Norden leverer nye belæg på ord og indskrifttyper, som kan be- eller afkræfte tolkningen af ældre fund, kan belyse genstandstypologiske kronologiske forskelle osv., men nye fund bidrager også til et på nogle punkter langt mere diffust billede af runeskriften i 1000-tallet og frem til udfasningen af runerne.

Resumé

Formålet med denne afhandling er at bidrage til diskussionen af runeskriftens rolle i Danmark i middelalderen ud fra en runologisk-filologisk tilgang. Baggrunden for at tage middelalderens runeskrifter op til fornyet behandling er en stor materialetilvækst, som har givet nye dimensioner til den eksisterende viden om brug af runeskrift i middelalderen, og at der generelt har været langt mindre fokus på middelalderens indskrifter end på indskrifter fra jernalder og vikingetid.

Kapitel 1 består af en redegørelse for nogle centrale problemstillinger vedrørende læsning, tolkning, datering og proveniensbestemmelse af runeindskrifter. Der redegøres for rune- og sprogtypologiske træk, som de sproglige analyser i kapitel 3 og 4 er baseret på. Nyere eksempelmateriale, som har relevans for den etablerede typologi, er inddraget i gennemgangen.

Kapitel 2 indeholder en overordnet præsentation af genstandsmateriale og indskriftgenrer i middelalderen samt en redegørelse for materialevalg. To centrale temaer i relation til middelalderens runeindskrifter, og især til det udvalgte materiale, er diskuteret og problematiseret; den ene vedrører spørgsmålet om runeskriftens brug som magisk skrift, det andet vedrører brugen af runelatin og de sproglige forhold, som afspejles i indskrifter på runelatin.

Kapitel 3 indbefatter et nærstudium af runeindskrifter på støbte genstande. Der redegøres i detaljer for indskrifterne på 12 røgelseskar fra Fyn, der formodes at være lavet af samme smed, Mester Jakob fra Svendborg. Indskrifterne har været anset for færdigbehandlede, men undersøgelsen viser, at eksisterende læsninger og tolkninger kan justeres og suppleres. Situationen om indskrifternes tilblivelse og funktion diskuteres.

Kapitel 4 indeholder en redegørelse for genren runeamuletter. Gruppen af runeamuletter fra middelalderen har haft en stor tilvækst i løbet af de sidste to årtier – ikke kun i Danmark, men i hele Norden. I det danske materiale udgør runeamuletterne nu en af de største fundgrupper fra middelalderen. Kapitlet indeholder en redegørelse for fundgruppens status, herunder udbredelse, genstandenes udformning, sprog og datering. Udvalgte genstande/indskrifter er analyseret i detaljer og indplaceret i en typologisk/kronologisk ramme. Den længste runeindskrift på folkesproget er behandlet med særlig grundighed og spiller en vigtig rolle i diskussionen af sprogbestemmelse og proveniensbestemmelse. To længere meningsgivende indskrifter på runelatin er analyseret og diskuteret. Kapitlet indeholder endvidere en ekskurs om undersøgelsen af et nyfund, en formodet spillebrik med runer fra Lund. Brikken og dens indskrift giver anledning til overvejelser omkring problematisk genstandstolkning, vanskelig indskrifttolkning, sproglig proveniensbestemmelse og datering.

I kapitel 5 opsummeres undersøgelsens resultater. De eksisterende parametre for behandlingen af middelalderens runeindskrifter diskuteres. Desuden diskuteres og perspektiveres brugen af runeskrift i middelalderens Danmark.

Summary

The aim of this thesis is to contribute to the discussion of the role played by runic script in medieval Denmark from a runological-philological point of view. The background for this subjection of the medieval runic inscriptions to a fresh treatment is in part a large amount of new material that has added new dimensions to our previous knowledge about the use of runic script in the Middle Ages and in part the fact that in general less focus has been placed on the inscriptions from the medieval period than on those from the Iron Age and Viking Age.

Chapter 1 consists of a review of some of the crucial problems facing the reading, interpretation, dating and provenance of the runic inscriptions. An account is given of the runic and linguistic-typological characteristics upon which the linguistic analyses in chapters 3 and 4 are based. A more up to date body of material relevant for the established typology is included in the survey.

Chapter 2 contains a general presentation of the material and the types of inscriptions occurring in the medieval period, together with an account of the selection of the material for examination. Two central themes in relation to the medieval runic inscriptions and in particular the material selected are discussed and assessed. The first concerns the question of the use of runic script as a magic script. The second concerns the use of runic Latin and the linguistic conditions that are reflected in inscriptions in runic Latin.

Chapter 3 contains a close study of the runic inscriptions on cast items. There is a detailed description of the 12 censers from Fyn which are presumed to have been made by the same bronze-smith, Master Jacob from Svendborg. The inscriptions have earlier been considered to have been dealt with satisfactorily but the present study shows that the existing readings and interpretations can be adjusted and supplemented. The background for the making and function of the inscriptions is discussed.

Chapter 4 contains a description of the genre runic amulets. The group of runic amulets from the Middle Ages has increased greatly in the course of the last two decades – not only in Denmark but in the whole of Scandinavia. In the Danish material it is now the runic amulets that form one of the most numerous groups from the medieval period. The chapter also contains an account of the status of the find group, including its dissemination, the forming of the objects, their language and dating. Selected items/inscriptions are analysed in detail and placed within a typological/chronological framework. The longest runic inscription in the vernacular is treated with particular thoroughness. It plays an important role in the discussion about the determination of the language and the provenance. Two longish, meaningful inscriptions in runic Latin are analysed and discussed. The chapter also includes an excursus on a new find, a presumed gaming-piece with runes from Lund. The piece and its inscription give cause for consideration about a problematic interpretation of the object, the difficult interpretation of the inscription, the linguistic determination of its provenance and its dating.

In chapter 5 there is a summary of the conclusions of the investigation. The existing parameters for the treatment of medieval runic inscriptions are discussed. In addition the use of runic script in medieval Denmark is discussed and put into perspective.

Litteraturliste

Anglo-Saxon Dictionary. Based on the manuscript collections of the late Joseph Bosworth. Edited and enlarged by T. Northcote Toller. Oxford 1898.

Árnason, J. 1954-61. *Íslenzkar þjóðsögur og æfintýri*. I-6. Reykjavík.

Bang, A. Chr. 1902. *Norske Hexeformularer og Magiske Opskrifter*. Christiania. [Fotografisk optryk 1985].

Barnes, M. 1994. On types of Argumentation in Runic Studies. I: Knirk, J. (red.) *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions. Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990. Runrön* 9, 11–29. Uppsala.

– 2006. Standardised *futharks*: A useful tool or a delusion? I: Stoklund *et al.* (red.). *Runes and their Secrets. Studies in Runology*, 11–29. Copenhagen.

Becker-Christensen, C. *et al.* 2000. *Politikens Nudansk Ordbog med etymologi*. Denmark.

Berga, T. 2001. Danske mønter fra fund i Letland i 1000- og 1100-tallet. I: *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1. Februar 2001, 3–8.

Bjerrum, A. 1960. Johannes Jutæ og Valdemars Jordebog. I: *Ti afhandlinger*. Udgivet af Stednavneudvalget. Navnestudier nr. 2, 163–214. København.

Bjorvand, H. og Lindeman, F. O. 2000. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo.

Björkhager, V. og Gustavson, H. 2004. Runblecket från Skänninge. I: *Kulten, magten, människan. Arkeologi i Östergötland* 2002, 183–193.

Blatt, F. *et al.* 1987–. *Lexicon mediae latinitatis Danicae. Ordbog over dansk middelalderlatin*. I–. Århus.

Brandt, C. J. og Fenger R. Th. 1850. *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. I. Kjøbenhavn.

Brate, E. og E. Wessén 1924–36. *Södermanlands runinskrifter*. SRI 3. Stockholm.

- Braunmüller, K. 1998. Methodische Probleme in der Runologie – einige Überlegungen aus linguistischer Sicht. I: Düwel, K. (red.). *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen vom 4.– 9. August 1995. Ergänzungsbände zum RGA 15*, 3–23. Berlin/New York.
- Brøndum-Nielsen, J. 1943–53. Palæografi. A. Danmark og Sverige. Indledning. I: *Nordisk Kultur* 28, 1–35. Udgivet af Johannes Brøndum-Nielsen. København, Oslo, Stockholm.
- 1950–1973. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*.
 I. Indledning. Tekstkildernes Lydbetegnelse. Vokalisme. 2. ændrede udgave. København 1950.
 II. Konsonantisme. 3. oplag. København 1968.
 III. Substantivernes Deklination. 2. oplag. 1966. København.
 IV. Adjektiver. Adverbier. Numeralier. København 1962.
 V. Pronominer. Under medvirken af Mag. art. Karl Martin Nielsen og cand. mag. Marie Stoklund. København 1965.
 VI. Verber I. De stærke Verber. Under medvirken af Dr. phil. Karl Martin Nielsen. København 1971.
 VII. De svage Verber. De præteritopræsensiske Verber. Under medvirken af Dr. phil. Karl Martin Nielsen. København 1971.
 VIII. Verber III. Konjugationsformernes Udvikling. Under medvirken af Dr. phil. Karl Martin Nielsen. København 1973.
- 1959. *Fra Skaanes senmiddelalder*. Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Hans Majestæt Kong Frederik IX's 60 aars fødselsdag den 11. marts 1959. København.
- Brøndum-Nielsen, J. og Rohmann, Aa. 1929. *Mariaklagen*. Efter et runeskrevet haandskrift-fragment i Stockholms kgl. bibliotek. København.
- Brøndum-Nielsen, J. et al. 1971–73. Om Sprogformen i de sjællandske Love. *Acta Philologica Scandinavia* 29, 81–110. Copenhagen.
- Bæksted, A. 1952. *Målruner og Trolldruner. Runemagiske Studier*. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-Historisk række IV. København.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund.
- Christiansen, T. E. 1970. Røgelseskar fra Viborg. I: Levin Nielsen, E. (red.). *Middelalderstudier. Bidrag 1 til Viborgegnens topografi og historie*, 30–51. Viborg.
- 1981. To gejstlige typer fra Valdemarstiden. *Middelalder, Metode og Medier. Festskrift til Erik Skyum-Nielsen*, 167–82. København.

- Christensen [Dalberg], V. 1971. Udviklingen af *-høgh(-)* i østdanske stednavne. I: Hald, K., C. Lisse og J. Kousgård Sørensen (red.). *Studier i dansk dialektologi og sprog historie tilegnede Poul Andersen på halvfjerdsårsdagen den 8. juni 1971*, 65–74. København.
- Dahlerup, V. 1918-1956. *Ordbog over det danske sprog* 1-28. Udgivet af det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København.
- Degnbol, H. et al. (red.). 1989–. *Ordbog over det norrøne prosasprog / A dictionary of old Norse prose*. København.
- Duczko, W. 2004. *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. The northern world 12. Boston.
- Düwel, K. 1988. Buchstabenmagie und Alphabetzauber. Zu den Inschriften der Goldbrakteaten und ihrer Funktion als Amulette. *Frühmittelalterliche Studien* 22, 70–110.
- 1992. Runen als magische Zeichen. I: Ganz, P. (red.). *Das Buch als magisches und als Repräsentationsobjekt*, 87–100. Wiesbaden.
 - 1997. Magische Runenzeichen und magische Runeninschriften. I: Nyström, S. (red.). *Runor och ABC*, 23–41. Stockholm.
 - 2001. Mittelalterliche Amulette aus Holz und Blei mit lateinischen und runischen Inschriften. I: Vogel, V. (red.). *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 15. *Das archäologische Fundmaterial* II, 227–302. Neumünster.
- Egilsson, S. 1913–16. *Lexicon Poeticum antiquæ linguæ septentrionalis*. Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog. Forøget og påny udgivet for Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab ved Finnur Jónsson. København.
- Ertl, K. 1994. Runen und Latein. Untersuchungen zu den skandinavischen Runeninschriften des Mittelalters in lateinischer Sprache. I: Düwel, K. unter Mitarbeit von H. Neumann und S. Nowak (red.). *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung, Ergänzungsbände zum RGA* 10, 328–390. Berlin/New York.
- von Friesen, O. 1947. De svenska runinskrifterna. I: *Nordisk Kultur* 4. *Runorna*, 145–248. Stockholm, Oslo, København.
- Gager, J. G. 1992. *Curse tablets and binding spells from antiquity and the ancient world*. New York, Oxford.
- Gammeldansk Ordliste*. Udarbejdet 1953–54 til brug for Gammeldansk Ordbog. Listen indeholder opslagformer og sideformer.

- Gastgeber, C. og Harrauer, H. 2001. Ein christliches Bleiamulett aus Schleswig. I: Vogel, V. (red.). *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 15. *Das archäologische Fundmaterial* II, 207–26. Neumünster.
- Gjerløw, L. 1955. Deus pater piissime og blykorsene fra Stavanger bispedømme. *Stavanger Museums Årbok*, 85–109.
- Grinder-Hansen, P. 2002. *Danmarks middelalder og renæssance*. Nationalmuseets vejledninger. København.
- Gräslund, A. S. 1991. Runstener – om ornamentik och datering. *Tor* 23, 113–140.
- 1992. Runstener – om ornamentik och datering II. *Tor* 24, 177–201.
- Grønvik, O. 1992. En hedensk bønn. Runninnskriften på en liten kopparplate fra Kvinneby på Öland. I: *Eyvindarbók*. Festschrift til Eyvind Fjeld Halvorsen 4. mai 1992, 71–85. Oslo.
- Gustavson, H. 1984. Christus regnat, Christus vincit, Christus imperat. Runblecket från Boge och några paralleller. I: *Den ljusa medeltiden*. Studier tillägnade Aron Andersson. Statens Historiska Museum. Studies 4, 61–76. Stockholm.
- 1994a. Latin and Runes in Scandinavian Runic Inscriptions. I: Düwel, K. unter Mitarbeit von H. Neumann und S. Nowak (red.). *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung, Ergänzungsbände zum RGA* 10, 313–27. Berlin/New York.
- 1994b. Runsk Latinitet. I: Lindell, I. (red.). *Medeltida skrift- och språkkultur*. Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafisk perspektiv II. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992 med inledning av Barbro Söderberg, 61–77. Stockholm.
- 1994c. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. Nyfund 1993. *Nytt om Runer* 9, 25–28.
- 1995. Coincidentia oppositorum – latin med runor. Några grafematisk och fonematiske iakttagelser. I: Asztalos, M. og C. Gejrot (red.). *Symbolae Septentrionales*. Latins Studies Presented to Jan Öberg, 203–215. Stockholm.
- 1999. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. Nyfund och nyregistrering 1998. *Nytt om Runer* 14, 19–25.
- 2001. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. Nyfund och nyregistreringar 1999. *Nytt om Runer* 15, 21–37.
- 2003. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. Nyfund och nyregistreringar 2000. *Nytt om Runer* 16, 19–34.

- 2004. Runor på föremål från Köpingsvik. I: *Köpingsvik på Öland – 30 undersökningar 1970–1994*. Kalmar läns museum, Arkeologiska enheten, Rapport 2004:2, 63–70. Kalmar.
- 2006. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. Nyfynd 2003. *Nytt om Runer* 19, 19–30.
- Gustavson, H. og Snædal Brink, T. 1979. Runfynd 1978. *Fornvännen* 1979, 228–250.
- 1981. Runfynd 1980. *Fornvännen* 1981, 186–202.
- Haahr Kristiansen, D. 1997. *Brætspil og brikker i dansk vikingetid og middelalder. En diskussion af metoder og perspektiver ved studier af emnet*. Middelalder-arkæologisk nyhedsbrev. Højbjerg.
- Hagland, J. R. *Runer frå utgravingane i Trondheim bygrunn 1971–94*. Manus til NlyR. Tilgængeligt på webadressen: [www.hf.ntnu.no / nor / Publik / RUNER / runer-N774-N894.htm](http://www.hf.ntnu.no/nor/Publik/RUNER/runer-N774-N894.htm) (28/4 2007).
- Hald, K. 1974. *Personnavne i Danmark*. II. Middelalderen. København.
- Hammer, T. 2006. Runblecket nr II från Vassunda. En omläsning. *Fornvännen* 2006/4, 280–282.
- Hammerich, L. L. 1963. Der zauberstab aus Ripen. I: Kuhn, H. und K. Schier (red.). *Märchen, Mythos, Dichtung*. Festschrift zum 90. Geburtstag Friedrich von der Leyens. Am 19. August 1963, 147–167. München.
- Hansen, Aa. 1962. *Den lydlige udvikling i dansk. Fra ca. 1300 til nutiden*. I. Vokalismen. København.
- 1971. *Den lydlige udvikling i dansk. Fra ca. 1300 til nutiden*. II. Konsonantismen. København.
- Haugen, E. 1976. The dotted runes: from parsimony to plenitude. I: Almqvist, B. og D. Greene (red.). *Proceedings of the Seventh Viking Congress*. Dublin 15–21 August 1973, 83–92. Dublin.
- Heggstad, L. et al. 1993. *Norrøn ordbok*. Oslo.
- Hellquist, E. 1939. *Svensk etymologisk ordbok*. Andra upplagan. Lund.
- Henriksen, M. B. 2005. Middelaldergårde ved Skrillinge. *Vends 2004. Årbog for lokal- og kulturhistorie på Nordvestfyn* 2004, 20–33.
- Hines, J. 2006. An Inscribed Lead Plaque from Holm St Benets, Norfolk. *Nytt om Runer* 19, 14–15.

- Hinrichsen, T. 1988. *Corpus der "Romanischen" Grabsteine Dänemarks*. Band I–XIII. Hamburg.
- Holtmark, A. 1936. *En islandsk scholasticus fra det 12. århundre*. Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo, Skrifter, II. Hist.-Filos. Kl. 1936. no. 3. Oslo.
- Hoops, J. et al. (red.). 1968/73–. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Zweite völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. 1–. Berlin/New York.
- Hornby, R. 1947. Fornavne i Danmark i middelalderen. I: Janzén, A. (red.). *Nordisk Kultur* 7. Personnavne, 187–234. Stockholm, Oslo, København.
- [Jacobsen, L.] 1914 = Wimmer 1914.
- Jacobsen, L. 1932. Vikingetidens »historiske» danske Runeindskrifter. Bidrag til Spørgsmaalet om Runestenens Tidsfæstelse. *Scandia* V, 103–147. Lund.
- Jacobsen, L. og E. Moltke 1941. *Danmarks Runeindskrifter*. Atlas. København
- Jacobsen, L. og E. Moltke 1942. *Danmarks Runeindskrifter*. Tekst. København.
- Jansson, S. B. F., E. Wessén og E. Svärdström 1962–78. *Gotlands runinskrifter* 1 og 2. SRI 11, 12. Stockholm.
- Jensen, Chr. A. og V. Hermansen. 1933–35. *Danmarks Kirker* VI. Præstø amt 1. København
- Jensen, J. 2002. *Danmarks Oldtid. Bronzealder 2.000–500 f. Kr.* København.
- Jensen, J. Th. og Goldschmidt, M. J. 1920. *Latinsk-dansk Ordbog*. Anden forøgede og forbedrede udgave ved M. J. Goldschmidt. Kjøbenhavn og Kristiania.
- Johannsen, B. B. og H. Johannsen. 1990. *Danmarks Kirker* IX. Odense amt 1. København.
- Jungner, H. og E. Svärdström 1940–70. *Västergötlands runinskrifter*. SRI 5. Stockholm.
- Kalkar, O. *Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700)*. I–VI. København. 1881–1918.
- Karker, A. et al. 1956–1978. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. Bind I–XX. København.
- Katlev, J. 2000. *Politikens Etymologiske Ordbog*. Denmark.

- Knirk, J. E. 1991. Arbeidet ved Runearkivet, Oslo. Nyfund 1988 og 1989. *Nytt om Runer* 5, 16–20.
- 1994. Learning to Write with Runes in Medieval Norway. I: Lindell, I. (red.). *Medeltida skrift- och språkkultur*. Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafisk perspektiv II. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992 med inledning av Barbro Söderberg, 169–212. Stockholm.
 - 1998a. Runic inscriptions containing Latin in Norway. I: Düwel, K. *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Proceedings of the Forth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen vom 4.–9. August 1995. Ergänzungsbände zum RGA* 15, 476–507. Berlin/New York.
 - 1998b. Galteland. *RGA* 10, 403–405.
 - 2006. The graffiti. I: Fuglesang, S. H. og D. M. Wilson (red.). *The Hoen Hoard. A Viking gold treasure of the ninth century*. Norske Oldfunn XX, 173–179. Oslo.
- Knudsen, A. 1995. Kristne kors i hedenske graver. *Arkeo*. Nytt fra Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen nr. 1–1995, 22–26. Bergen.
- Knudsen, G. 1945–46. Gamle Haandværkernavne. *Fortid og Nutid* 16de bind, 130–143.
- Knudsen, G. og Kristensen, M. under medvirkning af Hornby, R. 1936–48. *Danmarks gamle Personnavne* I. Fornavne. København.
- Knudsen, G. †, Kristensen, M. † og Hornby, R. 1949–53. *Danmarks gamle Personnavne* II. Tilnavne. København.
- Kousgård Sørensen, J. 1958. *Svendborg Amts bebyggelsesnavne*. Danmarks Stednavne 13. København.
- 1984. *Patronymer i Danmark* 1. Vikingetid og middelalder. København.
- Kristensen, M. 1908–20. *Harpestræng. Gamle danske urtebøger, stenbøger og kgebøger*. København.
- Krongaard Kristensen, H. 1987. *Middelalderbyen Viborg*. Århus.
- Källström, M. 1998. *Järfällas runstenar*. Bilaga till Järfällas hembygdsblad nr. 4 1998. Järfälla.
- Lagman, S. 1990. *De stunga Runorna. Användning och ljudvärden i runsvenska steninskrifter*. Runrön 4. Uppsala.
- Lange, J. 1959–1961. *Ordbog over Danmarks plantenaavne*. I–III. København

- Larsson, F. 2005. *Runhängen. En studie av de tidiga runblecken*. C-uppsats, Institutionen för arkeologi og antik historia, Uppsala universitet.
www.arkeologi.uu.se/ark/education/CD/Cuppsats/Larsson.pdf (10/4 2007).
- Larsson, P. 2002. *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Runrön 17. Uppsala.
- Lerche Nielsen, M. 1993. *Svensk og norsk indflydelse i vikingetidens danske runeindskrifter*. Upubl. A-speciale. Institut for Navneforskning, Københavns Universitet.
- 1997. *Vikingetidens personnavne i Danmark belyst gennem runeindskrifternes personnavne og stednavne på -torp sammensat med personnavneforled*. Upubl. ph.d.-afhandling, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet.
 - 2001. Swedish Influence in Danish Runic Inscriptions. I: Düwel, K., E. Marold og C. Zimmermann (red.). *Von Thorsberg nach Schleswig, Ergänzungsbände zum RGA 25*, 127–148. Berlin/New York.
 - 2005. Om tolkningen af mandsnavnet på Kaldus-spillebrikken. I: *Blandade runstudier 3*. Runrön 18, 57–69. Uppsala.
- Lerche Nielsen, M., M. Stoklund og K. Düwel 2001. Neue Runenfunde aus Schleswig und Starigrad/Oldenburg. Mit Archäologischen Beiträgen von Ingo Gabriel und Volker Vogel. I: Düwel, K., E. Marold og C. Zimmermann (red.). *Von Thorsberg nach Schleswig, Ergänzungsbände zum RGA 25*, 201–280. Berlin/New York.
- Liestøl, A. 1964. Runer frå Bryggen. Særtryk af *Viking* 1963: Tidsskrift for norrøn arkeologi 27, 5–53 (med efterskrift 54–56). Oslo.
- 1973. Runenstäbe aus Haithabu-Hedeby. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, Bericht 6*, 96-119.
- Lindahl, F. 2003. *Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000–1700-årene*. Nordiske Fortidsminder Serie B, Bind 21. København.
- Linderholm, E. 1917–40. Signelser ock Besvärjelser. Från medeltid ock nytid. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. B. 41, 1–479. Stockholm.
- Lindquist, I. 1932. *Religiösa runtexter* I. Sigtuna-Galdern. Runinskriften på en amulett funnen i Sigtuna 1931. Ett tydningförslag. Lund.
- 1987. [posthum]. *Religiösa runtexter* III. Kvinneby-amuletten. Det vikingatida kvädet på en kopparplåt från södra Kvinneby i Stenåsa socken, Öland. Efter författerens efterlämnade manuskript utgivet av Gösta Holm. Lund.

- Louis-Jensen, J. 2006. "Halt illu frān Būfa!" Til tolkningen af Kvinneby-amuletten fra Öland. I: Chesnutt, M. og F. Grammel (red.). *Con Amore*. En artikelsamling på 70-årsdagen den 21. oktober 2006, 265–84. København.
- Lund, J. *et al.* 2003. *Den store danske encyklopædi*. Bind 1–21 (+ to indexbind). København.
- Lyttkens, A. 1904–1915. *Svenska växtnamn*. I–III. Stockholm.
- Lönnroth, L. 1981. *Iorð fannz æva né upphiminn*. A formula analysis. I: Dronke, U. *et al.* (red.). *Speculum Norroenum. Norse studies in memory of Gabriel Turville-Petre*, 310–327. Odense.
- MacLeod, M. 2002. *Bind-Runes. An Investigation of Ligatures in Runic Epigraphy*. Runrön 15. Uppsala.
- MacLeod, M. og B. Mees. 2006. *Runic Amulets and Magic Objects*. Woodbridge.
- McKinnell, J., R. Simek, med K. Düwel 2004. *Runes magic and religion. A Sourcebook*. *Studia Medievalia Septentrionalia* 10. Wien.
- McLees, C. 1990. Games people played. Gaming pieces, boards and dice from excavations in the medieval town of Trondheim. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser* 24, Trondheim.
- Melnikova, E. 1987. New Finds of Scandinavian Runic Inscriptions from the USSR. I: *Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. Konferencer* 15, 164–73. Lund.
- Moltke, E. 1939. Mediaeval Rune-Amulets in Denmark. *Acta Ethnologica* 1938, 116–147. København.
- 1950. De danske runemønter og deres prægere. *Nordisk numismatisk årsskrift*, 1–56.
- 1960. Runepindene fra Ribe. En lyf-stav og et håndtag. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1960, 122–136.
- 1976. *Runerne Danmark og deres oprindelse*. København.
- 1981. De romanske indskrifter i Gjel og Voldsted kirker. *Romanske stenarbejder* 1, 155–157. Højbjerg.
- 1985. *Runes and Their Origin. Denmark and Elsewhere*. Copenhagen.
- Moltke, E. *et al.* 1970. *Danmarks Kirker II. Frederiksborg amt* 3. København.

- Nielsen, K. M. 1960. Til runedanskens ortografi. *Arkiv för Nordisk Filologi* 75, 2–78.
- 1970. Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter, synkopen og 16 tegns futharken. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1969, 5-51.
- Nordén, A. 1937. Magiska runinskrifter. *Arkiv för Nordisk Filologi* 53, 147–187.
- 1943. Bidrag til svensk runforskning. *Antikvariska studier* I, KVHAA handlingar 55, 143–231(+ plancher 1–18). Stockholm.
- Olsen, M. et al. 1941–. *Norges Innskrifter med de yngre Runer*. 1–. Oslo.
- Oldeberg, Andreas. 1966. *Metallteknik under vikingatid och medeltid*. Stockholm.
- Olesen, R. S. 2007. Runic Amulets Made of Metal from Medieval Bornholm. *Lund Archeological Review* 2005–2006. Vol. 11-12, 5-16. Lund.
- Ohrt, F. 1917. *Danmarks Trylleformler*. I. Indledning og Tekst. København og Kristiania.
- Palm, R. 1990. Runinskrifterna i Östergötland “västanstång”. Ålderskriterier och kronologi. I: Dahlbäck, G. (red.) *I Heliga Birgittas trakter. Nitton uppsater om medeltida samhälle och kultur i Östergötland “västanstång”*, 79–97. Uppsala.
- Pedersen, A. 2004. Religiøse symboler i vikingetidens arkæologiske materiale. I: Lund, N. (red.). *Kristendommen i Danmark før 1050*, 60–74. Roskilde.
- Persson, J. 1976. Spel och dobbel. I: Mårtensson, A. W. (red.). *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiquitatu-bus urbis Lundae* VII, 379–382. Malmö.
- Petersen, U. 2001. Licht in das Dunkel eines verschwundenen Dorfes. I: *Schönheit, Macht und Tod. 120 Funde aus 120 Jahren Landesmuseum für Vorgeschichte Halle. Begleitband zur Sonderausstellung vom 11. Dezember 2001 bis 28. April 2002 im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle/Saale*. Landesamt für Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte, Harald Meller (Hrsg), 288-89. Halle/Saale.
- Peterson, L. 1981. *Kvinnonamnens böjning i fornsvenskan. De ursprungligen starkt böjda namnen*. Uppsala. (Anthroponymica Suecana 8).
- Pulsiano, Ph. et al. (red.). 1993. *Medieval Scandinavia: an encyclopedia*. New York, London.
- Reinholdt, H. 1992. *Middelalderbyen Svendborg*. Århus.

Samnordisk Runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet (<http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord/htm>).

Seim, K. F. 1994. Middelalderske runesyllabari. I: Askedal, J. O. *et al.* (red.). *Festskrift til Ottar Grønvik på 75-årsdagen den 21. oktober 1991*, 124–135. Oslo.

– 1998. Runes and Latin Script: Runic Syllables. I: Düwel, K. (red.). *Runenschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen vom 4.–9. August 1995. Ergänzungsbände zum RGA 15*, 508–512. Berlin/New York.

– 1999. *De vestnordiske futhark-innskriftene fra vikingtid og middelalder – form og funksjon*. Dr.philos.-avhandling, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), Trondheim.

– 2003. “Jeg giver kun, hvad der står, ikke hvad der burde stå”. I: Heizmann, W. og A. van Nahl (red.). *Runica Germanica Mediaevalia. Ergänzungsbände zum RGA 37*, 812–823. Berlin/New York.

Seip, D. A. 1955. *Norsk Språkhistorie til omkring 1370*. 2. utgave. Oslo.

Snædal, T. 2002. *Medan världen vaker. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi. Runrön 16*. Uppsala.

Spurkland, T. 1987. Runologi – arkeologi, historie eller språkvitenskap. I: Fossestøl, B. (red.). *Frukt fra et forskerseminar i språkvitenskap og filologi våren 1986. Norsk skrift 52*, 1987, 46–58. Oslo.

– 1991. 'ᚠᚠᚠ : ᚠᚠᚠᚠ : ᚠᚠ : ᚠᚠᚠ : ᚠᚠᚠᚠ : ᚠᚠ' : ᚠᚠ : ᚠᚠ : ᚠᚠᚠᚠ *En fonografematisk analyse av runematerialet fra Bryggen i Bergen*. Upubl. doktoravhandling ved Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap och Institutt for arkeologi, kunsthistorie og numismatikk, Universitetet i Oslo.

– 1994. K and B: and One Grafeme or Two? I: Knirk, J. (red.) *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions. Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990. Runrön 9*, 269–278. Uppsala.

Staecker, J. 1999. *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingenzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als ausdrück der Mission in Altdänemark und Schweden. Lund Studies in Medieval Archaeology 23*. Stockholm.

Steen Jensen, J. 2006. The introduction and use of runic letters on Danish coins around the year 1065. I: Stoklund, M. *et al.* (red.). *Runes and their Secrets. Studies in Runology*, 159–168. Copenhagen.

Stephens, G. 1867–68. The Old-Northern runic monuments of Scandinavia and England II. London and Copenhagen.

- Stiesdahl, H. 1968. An excavation in the town of Ribe, Denmark. I: Renaud, J. G. N. (red.) *Rotterdam Papers. A contribution to medieval archaeology*, 155–160. Rotterdam.
- Stoklund, Marie. 1984. Nordbokorsene fra Grønland. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1984, 101–112.
- 1987. Runefund. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1986, 189–211.
 - 1989. Runer 1988. *AUD* 1988, 205–208.
 - 1991. Runesten, kronologi og samfundsrekonstruktion. Nogle kritiske overvejelser med udgangspunkt i runestenene i Mammenområdet. I: Iversen, M. (red.). *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*, 285–297. Højbjerg.
 - 1993. Runer 1992. *AUD* 1992, 255–263.
 - 1994. Runer 1993. *AUD* 1993, 259–274.
 - 1996a. Runer 1995. *AUD* 1995, 275–294.
 - 1996b. Runepind med magisk indskrift. I: Grinder-Hansen, P. (red.). *Margrete I. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år. Essays og udstillingskatalog*, 399. København.
 - 1997a. Runer 1996. *AUD* 1996, 272–279.
 - 1997b. Runestenen i Bjerring kirke. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1997, 57–64.
 - 1998a. Runer 1997. *AUD* 1997, 259–269.
 - 1998b. Neue Runenfunde aus Skandinavien. Bemerkungen zur methodologischen Praxis, Deutung und Einordnung. I: Düwel, K. (red.). *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Proceedings of the Forth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen vom 4.–9. August 1995. Ergänzungsbände zum RGA* 15, 55–65. Berlin/New York.
 - 1998c. Arbejdet ved Runologisk Laboratorium, København. Nyfund fra Danmark 1997 (og tidligere). *Nytt om Runer* 13, 4–11.
 - 1999. Runer 1998. *AUD* 1998, 299–305.
 - 2001. Arbejdet ved Runologisk Laboratorium, København. Nyfund og nyregistreringer fra Danmark 1999. *Nytt om Runer* 15, 4–9.
 - 2002. Runer 2001. *AUD* 2001, 252–260.

- 2003a. To fingerringe med runer og deres datering “Absalons ring” og en rav-ring fra Slesvig. I: Grindler-Hansen, P. (red.). *Arvesølvet. Studier fra Nationalmuseet tilegnet Fritze Lindahl*, 17–22. København.
 - 2003b. Bornholmske Runeamuletter. I: Heizmann, W. og A. van Nahl (red.). *Runica Germanica Mediaevalia. Ergänzungsbände zum RGA* 37, 854–870. Berlin/New York.
 - 2003c. Ribe. § 5. Runologisches. *RGA* 24, 554–556.
 - 2004. Arbejdet ved Runologisk Laboratorium, København. Nyfund og nyregistreringer fra Danmark 2001. *Nytt om Runer* 17, 4–11.
 - 2005a. Arbejdet ved Runologisk Laboratorium. Nyfund fra Danmark 2002. *Nytt om Runer* 18, 4–10.
 - 2005b. En lilleblypind med runer fra Hedegade i Roskilde. *ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum* 2004, 7–14.
 - 2006a. Tolkningen af Bække-, Læborg- og Jelling-indskrifterne og meningen med at rejse runesten. I: Øeby Nielsen, G. (red.). *Runesten, magt og mindesmærker. Tværfagligt symposium på Askov Højskole 3.-5. oktober 2002. Hikuin* 32, 37–48.
 - 2006b. Chronology and Typology of the Danish Runic Inscriptions. I: Stoklund *et al.* (red.). *Runes and their Secrets. Studies in Runology*, 355–385. Copenhagen.
- Stoklund, M. og K. Düwel 2001. Die Runenfunde aus Schleswiger Grabungen. I: *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* 15. Das archäologische Fundmaterial II, 141–167.
- Stoklund, M., L. M. Imer og R. Steenholt Olesen 2006. Arbejdet ved Runologisk Laboratorium. nyfund fra Danmark 2003. *Nytt om Runer* 19, 04–10.
- Storms, G. 1974. *Anglo-Saxon Magic*. New York.
- Svenska Akademiens ordbok över svenska språket*. 1–. Lund. 1898–.
- Sveriges medeltida personnamn*. 1–. Utg. av Institutet för språk och folkminnen. 1967–. Uppsala.
- Svärdström, E. 1982. *Runfynden i Gamla Lödöse*. KVHAA. Lödöse – Västsvensk medeltidsstad 4.5. Stockholm.

- Söderberg, B. og Larsson, I. 1993. *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafisk perspektiv. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet*. (MINS 39). Stockholm.
- Söderwall, K. F. 1894–1918. *Ordbok öfver Svenska medeltids-språket*. I–III. Lund.
- Söderwall, K. F. 1953–1973. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Supplement. Lund.
- Saaby, V. 1872. Om Sprogformen i de sællandske Love. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1872, 197–228.
- Uldall, F. 1906 [1982]. *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*. 2. udg. med efterskrift af Jens Velle. Højbjerg.
- Velle, J. 1988. Et middelalderligt bronzestøberi i Odense og noget om middelalderens klokker og gryder. Højbjerg. [Genoptryk af artikel i Fynske Minder 1984].
- Väänänen, V. 1963. *Introduction au latin vulgaire*. Paris.
- Walter, H. 1963–86. *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*. 1–9. Göttingen.
- Wellejus, G. 1972. *Jysk, sjællandsk eller skånsk? En undersøgelse af kriterierne for jysk dialekt, baseret på det gamle lovsprog*. København.
- Wessén, E. og S. B. F. Jansson 1940–1958. *Upplands runinskrifter*. 1–4. SRI 6–9. Stockholm.
- Westermann-Angerhausen, H. 1992 [2003]. Mediaeval Censors in Scandinavia: Problems of Origin and Distribution. *Hafnia. Copenhagen papers in the History of Art* 12/2003, 79–95. København.
- Westlund, B. 1989. Kvinneby - en runinskrift med hittills okända gudanamn. *Studia antroponymica Scandinavica* 7, 25–52.
- Williams, H. 1990. *Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter*. Runrön 3. Uppsala.
- Wimmer, L. F. A. 1874. Runeskiftens oprindelse og udvikling i Norden. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1874. København. S. 1–270.
- 1893–1908. *De danske Runemindesmærker*. I–IV (6 bind). Undersøgte og tolkede af Ludvig F. A. Wimmer. Afbildningerne udførte af J. Magnus Petersen. København.

- [Jacobsen] 1914. *De danske Runemindesmærker*. Håndudgave ved Lis Jacobsen. København og Kristiania.
- Wright, R. 1982. *Late Latin and early Romance: in Spain and Carolingian France*. Liverpool.
- 2002. *A Sociophilological Study of Late Latin*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 10. Turnhout.
- Zeitzen²⁹, M. Koktvedgaard. 1997. Amulets and Amulet Use in Viking Age Denmark. *Acta Archaeologica* 68, 1–74.

Forkortelsesliste

A + nr.	Foreløbigt registreringsnummer (Runearkivet i Oslo) for indskrifter fundet i Norge (med undtagelse af indskrifter fra Bergen), som endnu ikke er publiceret i NIyR
akk.	akkusativ
Angl-Sax	<i>Anglo-Saxon Dictionary</i>
anm.	anmærkning
AUD	<i>Arkæologiske udgravninger i Danmark</i>
B + nr.	Foreløbigt registreringsnummer (Bryggens museum i Bergen) for runeindskrifter, der endnu ikke er publiceret i NIyR
DgP	<i>Danmarks gamle Personnavne</i> , se Knudsen og Kristensen under medvirkning af Hornby 1936–48 og Knudsen †, Kristensen † og Hornby 1949–53
dat.	dativ
DR	<i>Danmarks Runeindskrifter</i> , se Jacobsen og Moltke 1941 og 1942
DR + nr.	Katalognummer i DR
DRM	<i>De danske Runemindesmærker</i> , se Wimmer 1893–1908
f.	femininum
G + nr.	Registreringsnummer i <i>Gotlands runinskrifter</i> , se Jansson, Wessén og Svärdström 1962–78
gl da.	gammeldansk
gl no.	gammelnorsk
gl sv.	gammelsvensk
gen.	genitiv
GG + nr.	Bind i <i>Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling</i> , se Brøndum-Nielsen 1950–1973
KLMN + nr.	Bind i Karker, A. <i>et al.</i> 1956–1978
konj.	konjunktiv
KVHAA	Kungl. Vitterhetshistorie och Antikvitets Akademien
lat.	latinsk

²⁹ Forfatterens efternavn er fejlagtigt stavet Zeiten i den pågældende artikel.

m.	maskulinum
N + nr.	Indskrift publiceret i NIyR
n.	neutrum
NIyR	Bind af <i>Norges innskrifter med de yngre Runer</i> , se Olsen, M. <i>et al.</i> 1941–
nom.	nominativ
ODS	<i>Ordbog over det danske sprog</i> , se Dahlerup, Verner 1918-1954
ONP	<i>Ordbog over det norrøne prosasprog</i> , se Degnbol, H. <i>et al.</i> (red.)
pl.	pluralis
præt.	præteritum
ps.	person
RGA	<i>Reallexikon der Germanischen Altertumskunde</i> , se Hoops, J. <i>et al.</i> 1968/73
s.	side
SAOB	<i>Svenska Akademiens ordbok över svenska språket</i>
sb.	substantiv
SMP	<i>Sveriges medeltida personnamn</i>
sg.	singularis
sp.	spalte
SRI	<i>Sveriges runinskrifter</i> . Udg. af KVHAA. 1–. 1900–. Stockholm
st.	stamme
Sö + nr.	Indskriftnummer for runeindskrifter publiceret i <i>Södermanlands runinskrifter</i> , se Brate, E. og E. Wessén 1924–36
U + nr.	Indskriftnummer for runeindskrifter publiceret i <i>Upplands runinskrifter</i> , se Wessén, E. og S. B. F. Jansson 1940–1958
Vg + nr.	Registreringsnummer i <i>Västergötlands runinskrifter</i> , se Jungner og E. Svärdström 1940–70
vb.	verbum
vn.	vestnordisk